

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

Том 1/2012

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС - УНСС
София, 2012

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

1. проф. д.ик.н. Пано ЛУЛАНСКИ – председател
2. проф. д-р Веселка ПАВЛОВА
3. проф. д.ик.н. Димитър ХАДЖИНИКОЛОВ
4. проф. д-р Емилия МИЛАНОВА
5. проф. д-р Златка СУКАРЕВА
6. проф. д-р Йорданка ЙОВКОВА
7. проф. д-р Марин ПАУНОВ
8. проф. д-р Петко ТОДОРОВ
9. проф. д.ик.н. Христо ПЪРВАНОВ
10. доц. д-р Вяра СТОИЛОВА
11. доц. д-р Димитър НЕНКОВ

Авторите на публикуваните в Научните трудове на УНСС текстове носят отговорност за прецизността и достоверността на своите постановки и на изнесената от тях информация. Техните тези и позиции представляват лично мнение и не ангажират членовете на Редакционния съвет на "Годишник и Научни трудове на УНСС" и сектор "Научни издания на УНСС".

© Научни трудове на УНСС
т. 1, 2012
Година LI

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град "Христо Ботев"

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY

RESEARCH PAPERS

Vol. 1/2012

PUBLISHING COMPLEX - UNWE
Sofia, 2012

EDITORIAL BOARD

1. Prof. Pano LULANSKI, D.Sc. – Head
2. Prof. Veselka PAVLOVA, Ph. D.
3. Prof. Dimitar HADZHINIKOLOV, D.Sc.
4. Prof. Emilia MILANOVA, Ph.D.
5. Prof. Zlatka SUKAREVA, Ph.D.
6. Prof. Yordanka YOVKOVA, Ph. D.
7. Prof. Marin PAUNOV, Ph.D.
8. Prof. Petko TODOROV, Ph.D.
9. Prof. Hristo PARVANOV, D.Sc.
10. Assoc. Prof. Vyara STOILOVA, Ph.D.
11. Assoc. Prof. Dimitar NENKOV, Ph.D.

СЪДЪРЖАНИЕ

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ДИНАМИЧНАТА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА

Камен Миркович.....7

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА КОЕВОЛЮЦИОННОТО РАЗВИТИЕ

Георги Михнев.....53

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ОНЛАЙН СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ИЗВЪНРЕДНИ СИТУАЦИИ

Димитър Г. Велев.....87

ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ – ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Никола Чолаков.....119

ОЦЕНКА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – ЗАЕТОСТ, ОБРАЗОВАНИЕ, ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ И ЖИЛИЩНИ УСЛОВИЯ

Тодор Тодоров.....184

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА СРЕДАТА ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Георги Чанков.....229

CONTENTS

DIALECTIC ASPECTS OF THE DYNAMICS OF THE ECONOMIC SYSTEM Kamen Mirkovich.....	7
FUNDAMENTALS OF CO-EVOLUTION DEVELOPMENT Georgi Mihnev.....	53
RESEARCH ON THE ABILITIES OF THE SOCIAL NETWORKING SITES IN EMERGENCY MANAGEMENT Dimitar G. Velev.....	87
DEMOGRAPHIC PROCESSES – HISTORY, TRENDS, PROSPECTS Nikola Cholakov.....	119
POLICY ASSESSMENT OF ROMA INTEGRATION IN THE BULGARIAN SOCIETY – EMPLOYMENT, EDUCATION, HEALTHCARE AND HOUSING Todor Todorov.....	184
THE ENVIRONMENTAL IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE EU Georgi Chankov.....	229

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ДИНАМИЧНАТА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА

Камен Миркович¹

ПРЕДГОВОР

Икономическите системи се намират в постоянно движение и развитие. Това им придава характер на *динамични икономически системи* (dynamic economic systems), на чиито диалектически анализ е посветена настоящата студия. Нейната задача е да се изяснят някои техни закономерности, свойства и особености, които представляват или произтичат от диалектичката им определеност. Именно диалектиката стои в обяснителната основа на *икономическата динамика* (economic dynamics), която, от своя страна, “сътворява” динамичната икономическа система. Като по-значими в това отношение изпъкват такива категории като взаимодействие, противоречие, качество и количество, мяра и мярка, хомеостазис, същност и явление, съдържание и форма, необходимост и случайност, възможност и действителност, общо, особено и единично, както и други от този ред, които в контекста на системния подход се реализират като *системни икономически категории* (system economic categories). Като цяло изложението е посветено на диалектичката природа на възникването и осъществяването на икономическата динамика в динамичните икономически системи.²

1. ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Икономическата система (economic system) е обобщаващо понятие за отразен в човешкото съзнание *икономически обект* (economic object – икономическо явление или процес), разглеждан (интерпретиран) като множество от икономически компоненти (в т.ч. елементи и връзки), свързани помежду си в определено единство или *цялостност* [последното, означавано още като *икономическа емерджентност* (economic emergentality/emergentness)]. Икономически са онези системи, които имат *икономически характер* (economic character – т.е. са изградени от икономически връзки) или които имат *икономическа специфика* (economic specificity – т.е. са изградени от икономически елементи). Това определение показва, че икономическата система се състои от *икономически компоненти* (economic components) [същото като *компоненти на икономическата система* (components of the economic system)], които се подразделят на два вида – елементи и връзки (отъждествяването на последните е недопустимо!).

¹ Камен Миркович е доктор на икономическите науки, дългогодишен професор в катедра “Икономика” на УНСС, ректор на УНСС в периода 1993-2003 г.

² Понятията, маркирани със звездичка (*), са въведени от автора. Преводът на всички термини от български на английски е негов.

Елементът на икономическата система (element of the economic system) [или още – *икономическият елемент* (economic element)] е границата на икономическата система в дълбочина. Това е такава нейна част, която в съответствие с целите на изследването не подлежи на по-нататъшен вътрешен анализ, макар че според други цели, от своя страна, тя може да се разглежда като система, т.е. като множество от елементи. Символично една икономическа система **S** се описва чрез множеството от елементите си¹:

$$S = \{a_1, a_2, \dots, a_n\} = \{a_i\} \quad (i \in N),$$

или чрез принадлежността на елементите към нея:

$$a_i \in S \quad (i \in N),$$

където a_i е i -тият елемент на множеството или още на икономическата система **S** ($i = 1, 2, \dots, n$), n – броят на елементите или още мощността на това множество, N – множеството от номера, подреждащи елементите a_i в множеството (системата) **S**. Елементите на икономическата система се отличават с някаква качествена (субстратна) определеност. Те детерминират *спецификата на икономическата система* (specific of the economic system – икономическата специфика) и затова я изразяват и представляват. Спецификата на икономическата система е качествената определеност на нейните елементи. Затова каквито са елементите, такава е и спецификата на системата.

Връзките на икономическата система (linkages/connections, communications of the economic system) [или още – *икономическите връзки* (economic linkages/connections, communications)] [наричани също *икономически ингридиенти* (economic ingredients)] са отношенията (съотношенията, зависимостите, взаимодействията) между нейните елементи. Разглеждат се още като *икономически въздействия* (economic impacts/actions/) [песп. като *икономически сигнали* (economic signales)], произлизащи от едни икономически елементи, подсистеми или системи и насочени към други икономически елементи, подсистеми или системи². Връзките детерминират *характера на икономическата система* (character of the economic system) (икономическия характер, характера на нейната цялостност) и затова го изразяват и представляват. Характерът на икономическата система е качествената определеност на нейните връзки. Затова каквито са връзките, такъв е и характерът на системата.

Връзките на икономическата система могат да представят чрез функционалните зависимости между нейните елементи:

¹ В изложението имената на системите, фигурите и линиите се изписват с удебелен (bold) текстови стил (като **S**).

² Необходимо е да се прави разлика между *икономическа връзка* (economic linkage/connection) и *икономическа свързка** (economic coupling). Икономическата свързка е вид икономически елемент, който свързва други икономически елементи, т.е. тя е *свързващ (съединителен) икономически елемент* (coupling economic element). Ролята си на съединителен елемент икономическата свързка изпълнява посредством икономически връзки, които застават между нея и свързваните чрез нея други икономически елементи. В икономически системи, които се състоят от голям брой икономически елементи, значителната част от тях са икономически свързки.

$$a_i = f_{ik}(a_k) \quad (i, j \in N),$$

където f_{ik} е функционалната зависимост на i -тия от k -тия елемент на системата.

Важен момент, основно характеризиращ икономическата система, е нейната структура. Под структура на икономическата система (structure of the economic system) [или още – икономическа структура (economic structure)] се разбира качествено определеният относително устойчив ред от нейните връзки, който осигурява цялостността на системата¹. Благодарение на структурата икономическата система запазва своята определеност и основните си свойства, независимо от вътрешните и външните промени. Структурата не отразява непосредствено вътрешните характеристики на елементите на системата, а обхваща само тяхното функциониране². Ето защо структурата се описва чрез подреденото икономическо множество от функционалните зависимости между елементите на икономическата система $a_i = f_{ik}(a_k)$ ($i, k \in N$), както бе посочено по-горе. Всяка икономическа система (1) е система от икономическите връзки (тъй като връзките изграждат структурата на системата, значи и самата система е изградена от и чрез тях; цялостността на системата е сътворена от връзките) и, наред с това, тя (2) е и система на икономическите елементи (тъй като е съставена от своите елементи и има отношение на принадлежност между системата и елементите). Каквато е структурата, такава е и определеността на икономическата система. Например фирмата е икономическа система, ако се разглеждат икономическите връзки между нейните поделения и между нея и заобикаляща я среда. Тя ще бъде правна система, ако се разглеждат съответните правни връзки; производствено-технологична система, ако се разглеждат съответните производствено-технологични връзки и т.н.

Допълнение

ЕМЕРДЖЕНТНОСТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Емерджентността на икономическата система (emergentness/emergentiality of the economic system) е един от *изходните признаци на икономическата система* [на системата от *икономически отношения* (economic relations) в нейната цялост като система на общественото производство]. Представлява свойство на *цялостност на икономическата система* (wholeness/completeness of the economic system), което не е присъщо на нейните подсистеми и компоненти (елементи и връзки) поотделно.

¹ **Месарович, М.** Основания общей теории систем. – В: Общая теория систем. М., 1966, с. 28, 32; **Николов, Ив.** Кибернетика и икономика. Държавно издателство “Наука и изкуство”, С., 1971, с. 94.

² Ив. Николов посочва следните основни принципи в теорията на структурите: *първо*, принцип на неразличимост на елементите (структурата на системата е инвариантна към свойствата и качествената характеристика на нейните елементи); *второ*, принцип на тъждеството (една структура е инвариантна само в сравнение с друга структура, което се установява при преминаването на системата от едно състояние към друго); *трето*, принцип на същественото (структурата разкрива трайното и същественото, само тогава компонентите на системата образуват структура) **Николов, Ив.** Теория на социалните системи на управлението, т. I. Теоретически и методологически основи и проблеми. Издание на Академията за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП, С., 1981, с. 144.

Означава, че икономическата система, която се състои от своите елементи, не може да се сведе само до тях. Тя съдържа и общосистемни свойства, които не съществуват в нито един от нейните елементи, взети поотделно. Всеки елемент на икономическата система, като съществува и функционира взаимнообвързано с останалите нейни елементи, е носител и изразител и на *общосистемните свойства на икономическата система*, но той губи тези свойства, ако се отдели от системата (в т.ч. и ако премине към друга икономическа система). Емерджентността в икономиката е непосредствено проявление и осъществяване на исторически наложилата се господстваща (resp. преобладаваща) форма на собственост върху средствата за производство или на взаимодействието между различните форми на собственост. В определен пространствено-времеви обхват *отношенията на емерджентност* (emergentness relations) пронизват всички останали икономически отношения (тъй като са тяхна основа), придават им социално-качествена определеност и ги съединяват в относително цялостна обществена система, в случая – в относително цялостна икономическа система, със свой собствен *икономически хомеостазис* (economic homeostasis). Конкретна характеристика на емерджентността е типът на собствеността върху средствата за производство.

Емерджентността е “спояващият” момент в *синтеза на икономическата система* (economic system synthesis) от нейните компоненти. Под нейно въздействие при синтеза се извършва реструктуриране на връзките между елементите и това изменя техните качествени свойства. Като части от цялото компонентите изразяват спецификата, характера и качествената определеност на цялото, макар че взети поотделно и откъснати един от друг, те не ги притежават. Отделните *икономически категории* по своята същност са израз не само на специфичните за дадения обект отношения, но и на отношенията на съответната форма на собственост, която ги свързва. Наред с това *отношенията на собственост* (property relations) са контур, *социално-икономически генотип*¹, пронизващ цялостно икономическата система и осигуряващ нейната единност, поради което се изразяват и в самостоятелна икономическа категория. Разкриването на същността, съдържанието и механизма на емерджентността в икономиката е необходимо условие за решаването на проблема за съотношението между *глобалния критерий за оптималност* и *локалните критерии*

¹ *Социално-икономическият генотип* (social-economic qenotype) е информационният механизъм, който осигурява възпроизводството на структурата на *икономическото управление* (economic management) и на нейните принципи и процеси на обучение. Представлява ядрото на *икономическото метауправление* (economic meta-management), resp. на *метасистемата на икономическото управление* (economic management meta-system), последното разбирано като процес на усъвършенстване на икономическото управление. Чрез социално-икономическия генотип се извършва социалното наследяване и изменчивост на *системата за икономическо управление* (economic management system). Той включва правила, норми, указания и инструкции относно протичането и изменението на икономическо управление. Обективната му основа е възпроизводството на обществените и икономическите отношения. Той формира основите на икономическия механизъм (например на пазарния механизъм), чиято информационна структура изпълва със съдържание контурите на икономическото управление. Генотипът създава правила за стопанисване и маркетинг чрез формирането на структурата и обособяването на принципите на съответния икономически механизъм.

за *оптималност* във функционирането на общественото стопанство в условията на развита пазарна икономика.

Освен че съществуват вътрешни зависимости между нейните елементи, икономическата система се намира и в непрекъснато взаимодействие със средата, която я заобикаля – икономическа, производствена, природна, социална, политическа, международна и т.н. Затова връзките на дадената система се подразделят на два типа: *вътрешни връзки на икономическата система* (internal connections of the economic system) – това са взаимоотношенията между елементите на системата, и *външни връзки на икономическата система* (external connections of the economic system), които са взаимоотношенията ѝ със заобикалящата я среда. Качествено определеният относително устойчив ред от вътрешните връзки представлява *вътрешната структура на икономическата система** (internal structure of the economic system), а качествено определеният относително устойчив ред от външните връзки – *външната структура на икономическата система** (external structure of the economic system).

Външните връзки се подразделят на два вида – входни и изходни, наричани още *вход на икономическата система* (input of the economic system) и *изход на икономическата система* (output of the economic system). *Входните връзки на икономическата система* (input connections of the economic system) [наричани още *входни икономически въздействия* (input economic impacts/actions), *входни икономически параметри* (input economic parameters), *входни икономически величини* (input economic quantities/values; variables)], т.е. нейният *вход*, представляват множеството от въздействия на заобикалящата среда върху системата – например въздействията от икономическо, природно, правно, социално и други видове естество, които тя изпитва. От своя страна, *изходните връзки на икономическата система* (output connections of the economic system), наричани още *изходни икономически въздействия* (output economic impacts/actions), *изходни икономически параметри* (output economic parameters), *изходни икономически величини* (output economic quantities/values; variables), т.е. нейният *изход*, са въздействията, които системата оказва върху заобикалящата я среда (т.е. върху останалите системи). Входът се означава още като *операнд на икономическата система** (operand of the economic system), а изходът – като *образ на икономическата система** (picture of the economic system).

Зависимостта между изхода и входа на икономическата система се определя от нейния *оператор* (operator), означаван като *оператор на икономическата система* (economic system operator) или просто като *икономически оператор* (economic operator). Най-общо операторът е *правилото*, съгласно което на всеки елемент от дадено множество се съпоставя определен елемент от друго множество. В икономическата кибернетика операторът на икономическата система се дефинира като *правило, по силата на което входът на икономическата система се преобразува (трансформира) в изход*. Или, което е същото, операторът въздейства върху операнда (аргумента на операцията) и го превръща в образ на икономическата система. Ето защо в този случай операторът се нарича още *трансформатор на икономическата система* (transformer of the economic system). Под въздействието на оператора в икономическата система се извършва *икономическо трансформиране* (economic transforming), резултатът от което е *икономическата трансформация* (economic transformation) [или, което е

същото, извършва се *икономическо преобразуване*, резултатът от което и *икономическо преобразование* (economic transformation; economic transforming)].

Два подхода към определението на икономическата система

Към определението на понятието икономическа система могат да бъдат приложени два подхода – онтологичен и гносеологичен. Според *онтологичното определение на икономическата система** (ontological definition of the economic system), тя съществува обективно (вън и независимо) от човешкото съзнание. При такава теоретична концепция тя може да се нарече *онтологична икономическа система** (ontological economic system) – положение, което не се поддържа в настоящото изложение. Такъв подход означава икономическата система да се отъждествява с част от *икономическото битие* и че следователно тя се слива с него. Според *гносеологичното определение на икономическата система** (epistemological definition of the economic system) последната не съществува обективно (вън и независимо от човешкото съзнание) – положение, което се поддържа тук. При такава постановка тя може да се нарече *гносеологична икономическа система** (epistemological economic system). В обективния свят системи няма. Или, казано позитивно, икономическата система (според Ив. Николов и К. Миркович) съществува само в човешкото съзнание. За разлика от икономическата система икономическият обект съществува обективно, т.е. вън и независимо от човешкото съзнание.

Съобразно с гносеологичното виждане икономическата система е продукт и форма на *отражението* (reverberation)¹ на икономическия обект в човешкото съз-

¹ *Икономическото отражение* (economic reverberation) е възпроизвеждане на особеностите на отразявания *икономически предмет* (economic thing) (в т.ч. икономически обект, икономическа система, икономическо явление, икономически процес и т.н.) в съответстващи изменени свойства и състояния на отразявания икономически предмет. Отразяваният икономически предмет (икономически отразяваното) е първичен по отношение на икономическото отражение и съществува независимо от него. Съществува безкрайно множество от форми на икономическото отражение, което е свързано с различните равнища на организация на *икономическото съдържание* (economic content) (на съдържанието на отразявания икономически предмет). Икономическото отражение е реакция (изменение, отпечатък, следа) на икономическия предмет, взаимодействащ си с други предмети. Тази реакция се намира в определено *икономическо съответствие* (economic correspondence) [което при икономическото моделиране е сходствено икономическо съответствие, респ. *сходствено икономическо изображение* (likenessial economic mapping)] с някаква страна на взаимодействащите с него предмети; в основата на това съответствие стои законът за всеобщото взаимодействие между нещата в реалността. Вследствие на *икономическото взаимодействие* (economic interaction) отношението между икономическите предмети (икономическото отношение) носи характер на *икономическо взаимootражение** (economic mutually-reverberation): всяка една от страните на икономическото отражение (икономическите предмети) се оказва едновременно отразявана и отразяваща по отношение на другата. При определени условия обаче може да възникне едностранна зависимост между икономическите предмети. Последното е *едностранно икономическо отражение** (one-sided economic reverberation), т.е. икономическо отражение в собствения смисъл, което се реализира при високо равнище на организация на иконо-

нение (а чрез моделирането това отражение, като се отразява още веднъж, се пренася и върху външни носители съобразно с принципите на *теорията на информацията* (theory of information). К. Маркс определя обекта като богата тоталност, която познанието (респ. моделирането) не може да обхване в нейната пълнота, тъй като е безкрайно множество от елементи, връзки, свойства и определения. Икономическата система изобразява и изразява само някои от тях и подборът им зависи от човека. Тя е проекция на икономическия обект върху пространство, определено (съобразно с възможностите на познанието) от принципите и целите на научното изследване и научното управление. Даден икономически обект (икономическо явление или процес) има безброй много проекции и следователно – безброй много модели, но кой от тях или кои от тях ще се реализират, се намира в зависимост от това, от какви негови (на обекта) достъпни за познанието елементи, връзки, свойства и определения се интересува субектът и иска да ги отрази в модела на научното изследване или на научното управление на този обект. Тезата, че икономическата система не съществува обективно (и че, следователно, сама по себе си не е обект), не отрича нейния обективен характер. Тя е обективна, защото е субективно (в т.ч. и моделно) отражение на обективно съществуващи икономически обекти. Икономическият обект е еманация на *икономическата истина*¹ и по-точно – на *абсолютната икономическа истина*

мическите предмети, способни на запазване на своята качествена определеност, на целостността си в променящата се среда.

¹ *Икономическата истина* (economic truth) е адекватно икономическо отражение на *икономическата действителност* (economic reality) (на *икономическата реалност*) в човешкото съзнание от познаващия субект, възпроизвеждащо познаваемия икономически предмет (в т.ч. икономически обект, икономическа система, икономическо явление, икономически процес и т.н.) така, както той съществува във и независимо от познаващото съзнание; тя е обективно (извън отразяващото, извън познаващото конкретно съзнание) *икономическо съдържание* (economic content) на *икономическите понятия* (economic conceptions), *икономическите съждения* (economic sentences), икономическите умозаклучения и икономическите теории, проверени в *икономическата практика* (economic practice). Икономическата истина е безкрайна свързана последователност и приемственост на резултатите от *икономическото познание* (economic cognition), все по-всестранното, все по-дълбокото познаване на взаимодействащите, променящите се и противоречиви икономически предмети. С това се извършва диалектическо движение от *относителната икономическа истина* към *абсолютната икономическа истина*.

Икономическата истина е относителна, доколкото на всеки отделен исторически етап от икономическото развитие тя отразява икономическия предмет само в известни граници, условия и отношения, които се променят. В този смисъл икономическата истина е непълна, тя не изчерпва цялото съдържание на икономическия предмет, тя е приблизителна. Признаването на относителността на *икономическото знание* (economic knowledge) (като продукт на икономическото познание) не е отрицание на обективната икономическа истина, а е приемане на историческата условност на границите на приближаването на икономическите знания до икономическата истина. С прогреса човечеството все повече преодолява относителността на икономическата истина, без да е в състояние да я отстрани изцяло. Във всяка относителна икономическа истина частично се съдържа абсолютната икономическа истина. Абсолютната икономическа истина е такова знание за икономическия предмет, което е тъждествено на своя предмет и не може да бъде опровергано при по-

(absolute economic truth) като такава; *сам по себе си той е абсолютната икономическа истина*.

За разлика от него икономическата система никога не може да достигне до абсолютната икономическа истина, тя винаги е израз на *относителната икономическа истина* (relative economic truth), която е някаква степен на достигане до абсолютната. Гносеологичната определеност на икономическата система се свързва с понятието за икономическо изображение. *Икономическото изображение* (economic mapping) е форма (начин) на съществуване на икономическото отражение [то е *изобразителен икономически предмет** (mapping economic thing)]. При него се извършва трансформиране на някакъв икономически първообраз [той е *първообразен икономически предмет** (pro-image economic thing)] в определен икономически образ [той е *образен икономически предмет** (image economic thing)]¹. *Икономическият първообраз**

нататъшното развитие на икономическото познание. В своето развитие човечеството се движи по пътя към овладяването на абсолютната икономическа истина, която актуално никога не може да бъде достигната. Границите на истинността на икономическото знание не могат да бъдат установени предварително, защото се изменят с промяната на условията и икономическите предмети. Като всяка друга истина, икономическата истина е винаги конкретна, абстрактна икономическа истина няма. Това означава, че икономическата истина е свързана с конкретните условия, в които се намира икономическият предмет и отразява строго определени негови страни. Висшата степен на конкретността на икономическата истина се състои във всестранността на знанието за икономическия предмет с отчитане на всички съществени моменти на дадения етап от противоречивото развитие на предмета, за разлика от еkleктичeското сливане на всички негови страни и признаци (последното е разглеждането на икономическия предмет като обикновена съвкупност от неговите страни и признаци, а не като икономическа цялостност). Всестранността на икономическото знание се постига най-вече чрез прилагането на системния подход в икономиката.

¹ *Икономическият предмет* (economic thing) е *икономическа категория* (economic category) от най-висока степен на общност, която означава наличието на някаква икономическа даденост, икономическо обстоятелство, икономически факт, икономически случай, икономическо положение и т.н., нещо, което има качествена и количествена икономическа определеност; представлява отделна част, единица от съществуващото в икономиката; той е всичко в икономиката, което може да се намира в отношение или да притежава някакви свойства; може да се разглежда като предмет на икономическо изследване и на икономическо управление. Икономическите предмети могат да бъдат както материални, така и идеални. Изменението на икономическия предмет е *икономическо явление* или *икономически процес*, но всяко икономическо явление или икономически процес може да се разглежда като икономически предмет в широкия смисъл. Всяка съвкупност от икономически предмети, обединени чрез някакво отношение, е нов икономически предмет, притежаващ едни или други свойства. Икономическото съждение, икономическото понятие, икономическото умозаключение също са икономически предмети. В своята общност икономическите предмети, разглеждани като предметни икономически променливи на някакъв формален език, образуват *икономическия универсум** (economic universum) (според логиката икономическите предмети могат да се разглеждат като *индивидуални променливи*). Съвкупността от разновидности на икономическия предмет се разполага както в обективната икономическа действителност (в икономическата реалност), така и в икономическото познание, което е нейно научно отражение в човешкото и в общественото съзнание. Сред тези разновидности от особено значение за теорията на

(economic pro-image/inverse image) е такъв елемент x , който принадлежи на икономическото множество X и по отношение на който по силата на икономическото изображение f е поставен в съответствие елементът $y = f(x)$, принадлежащ на икономическото множество Y . От своя страна *икономическият образ** (economic image) е такъв елемент $y = f(x)$, който принадлежи на икономическото множество Y и който по силата на икономическото изображение f е съответстващ на елемента x , принадлежащ на икономическото множество X . Или, което е същото, при положение че изображение-то f поставя елемента $x \in X$ в съответствие с $y = f(x) \in Y$, тогава елементът $y = f(x)$ е икономически образ на x .

2. ИКОНОМИЧЕСКА ДИНАМИКА И ДИНАМИЧНА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА

Времева и невремева икономическа динамика

В литературата (предимно в математическата, физическата и инженерната) под *динамика* (dynamics) обикновено се разбира *движението* (а като наука – изучаването на движението) на материалните тела, произтичащо от въздействието на приложени към тях сили, които го предизвикват или променят. Движението (значи и динамиката) се схваща като процес, който протича във **времето като независима променлива**, на който са присъщи определена *скорост* (velocity) и *ускорение* (acceleration). В настоящото изложение (и в неговия икономически контекст) **обаче** се върви към една **обобщаваща интерпретация** на динамиката и движението. Тя се опира на схващането ми за динамиката, разбираана като всяка възможна **промяна** по отношение на коя да е независима променлива (в т.ч. и по отношение на времето). Това обобщение запазва формално-математическия апарат, който се използва при изучаването на динамиката (в случая – на икономическата динамика), но, наред с това, разширява приложимостта му в разглежданата област. Това особено се отнася до промените в структурата на системите, т.е. до *структурната динамика* (structural dynamics).

В съответствие с това под *икономическа динамика* (economic dynamics) [същото като *динамика на икономическата система* (economic system dynamics)] трюбва да се разбира движение на *динамичната икономическа система*, която се намира под въздействието на приложени към нея вътрешни и външни сили (най-вече икономически), предизвикващи това движение, или които го променят (т.е. които действат ускоряващо върху него); може да се разбира още и като наука за изучаване на движението на икономическата система при посочените условия, която е раздел на теорията на икономическите системи. Понятието се обобщава и за множество от

икономическите системи са *икономическите обекти* и *икономическите системи* (последните – като системно отражение на икономическите обекти в човешкото съзнание), както и *икономическите явления* и *икономическите процеси*, без обаче с тях да се изчерпва цялата съвкупност от икономически предмети. Затова икономическият обект е *обектен икономически предмет*, а икономическата система – *системен икономически предмет*. Върху тази основа *икономически понятия*, които едновременно касаят икономическите обекти и икономическите системи, могат да бъдат дефинирани и с помощта на понятието за икономически предмет.

динамични икономически системи. Същото е като *икономическо движение* (economic motion). В икономическата динамика се въвеждат математически модели на действителни динамични икономически системи, което дава възможност сложните задачи за *икономическото равновесие* (economic equilibrium) при тях да се сведат до по-прости. Такива модели (както и при *икономическата статика*) са *икономическата точка** (economic point) и *системата от икономически точки** (economic points system). В съответствие с това се обособяват *динамика на икономическата точка** (dynamics of the economic point) и *динамика на системата от икономически точки** (dynamics of the economic points system). Икономическата точка е такава *икономическа система*, пространствената конфигурация на която може да се пренебрегне при изучаване на нейното движение (на икономическото движение), но която е носител на крайно количество (крайна маса) *икономическо богатство*. Динамиката на системата от икономически точки изучава движението на динамични икономически системи, които се намират във взаимовръзка помежду си. Икономическата динамика решава две основни задачи: определяне на *икономическите въздействия** (economic impacts), които предизвикват дадено движение на икономическата точка или на системата от икономически точки, и определяне на движението на икономическата точка или на системата от икономически точки, което е предизвикано от дадени икономически въздействия.

Когато променящата се икономическа величина (като зависима променлива), която представя движението на икономическата система, е функция на времето (последната като независима променлива), са налице *времева икономическа динамика* (temporal economic dynamics) и *времеви икономически процес* (temporal economic process), на който са присъщи определена *времева икономическа скорост* (temporal economic velocity) и *времево икономическо ускорение* (temporal economic acceleration). В случай че тя е функция на независима променлива, която не е времето, са налице *невремева икономическа динамика* (non-temporal dynamics) и *невремеви икономически процес* (non-temporal economic process), на който са присъщи определена *невремева икономическа скорост* (non-temporal economic velocity) и *невремево икономическо ускорение* (non-temporal economic acceleration). Когато променливата зависима икономическа величина е едновременно функция на повече от една независима променлива, една измежду които е времето, са налице *комбинирана икономическа динамика* (combined economic dynamics) и *комбиниран икономически процес* (combined economic process), на който е присъщо множество от времеви и невремеви скорости и ускорения.

Статична и динамична икономическа система

Разграничаването на икономическите системи на статични и динамични е от фундаментално значение за изясняването на начина, по който те функционират. В литературата обикновено се поддържа опростено схващане по този въпрос, според което статична е такава икономическа система, чиито координати [следователно и *икономическо поведение* (economic behaviour)] за някакъв наблюдаван (изучаван) отрязък от време могат да се разглеждат като постоянни, а динамична е тази, чиито координати се променят във времето. Според разбирането ми обаче, иденти-

фицирането на икономическата система като статична или като динамична трябва да се извежда върху основата на нейната комплексна атрибутивност, т.е. в зависимост от това **на какъв набор от значения на нейните свойства тя отговаря**. Изобщо динамичността на икономическата система е комплексно (сложно съставно) икономическо свойство. За целта трябва да се вземат следните няколко свойства на икономическата система.

Първо, *икономическа функционалност** (economic functionality) [същото като *функционалност на икономическата система** (economic system functionality)], която означава, че системата притежава способността да функционира икономически по определен начин, представен от нейния *икономически оператор* (или от някаква съвкупност от икономически оператори). Според начина на *функциониране на икономическата система* (functioning on the economic system) към независимата реална променлива (времето или друга променлива), по отношение на която протича *икономическият процес*, се разграничават (а) *функционално-статична икономическа система** (functionally-static economic system) – система, която притежава *статичен икономически оператор*, т.е. *оператор за постоянно-пропорционално преобразуване*¹, и функционира статично по отношение на независимата реална променлива (независимо от това дали нейните икономически ingrediente, т.е. *входните икономически въздействия*, *вътрешните икономически въздействия* и *изходните икономически въздействия*, са статични или са динамични икономически величини) и (б) *функционално-астатична икономическа система** (functionally-astatic economic system) – система, която притежава *астатичен икономически оператор** (astatic economic operator – икономически оператор, който не е оператор за постоянно-пропорционално преобразуване) и функционира динамично (като нейните икономически ingrediente, т.е. *входните*, *вътрешните* и *изходните икономически въздействия*, са динамични величини).

Второ, *икономическа бихевиористичност** (economic behaviourality) [същото като *бихевиористичност на икономическата система** (economic system behaviourality)], която означава, че системата притежава способността да реализира *икономическо поведение* по определен начин. Според начина на реализиране на икономическото поведение по отношение на независимата реална променлива, към която се извършва икономическият процес в системата (в т.ч. и към времето), се разграничават *поведенско-постоянна икономическа система** (behaviourally-constant economic system – система с постоянно към независимата реална променлива поведение, т.е. с постоянни координати) и *поведенско-променлива икономическа система** (behaviourally-variable economic system – т.е. с променливи координати). **Традиционното разграничение между статичните и динамичните икономически системи се прави именно само според това свойство.**

¹ Операторът за постоянно-пропорционално преобразуване /в икономическата система*/ (constantly-proportional transformation operator /of the economic system/) [същото като *статичен икономически оператор* (static economic operator)] е правило T , по силата на което изходът на икономическата система S е произведението на входа на икономическата система S с определена постоянна реална величина k (константа) (скаларна, векторна или матрична).

Трето, *икономическа структурност** (economic structurality) [същото като *структурност на икономическата система** (structurality of the economic system)], която означава, че системата притежава способността да реализира *икономическа структура* по определен начин. Според начина на реализиране на икономическата структура по отношение на независимата реална променлива, към която се извършва икономическият процес в системата (в т.ч. и към времето), се разграничават *структурно-постоянна икономическа система** (structurally-constant economic system – система с постоянна към независимата реална променлива структура) и *структурно-променлива икономическа система** (structurally-variable economic system – система с променлива структура).

Четвърто, *икономическа реагируемост** (economic reactivity) [същото като *реагируемост на икономическата система** (reactibility of the economic system)], която означава, че системата притежава определена *склонност към реагиране* (propensity to reacting) на външните нарушаващи въздействия [в т.ч. и външните *нарушаващи икономически въздействия** (disturbing economic impacts /actions/)]¹ посредством своя *икономически оператор*. Според начина на реализиране на икономическата реагируемост по отношение на независимата реална променлива, към която се извършва икономическият процес в системата (в т.ч. и към времето), се разграничават: (1) *нерагираща икономическа система** (non-reacting economic system – система, която не реагира на нарушаващите въздействия посредством своя икономически оператор) и *реагираща икономическа система** (reacting economic system – система, която реагира по определен начин на нарушаващите въздействия посредством своя икономически оператор).

Пето, *икономическа реактивност** (economic reactivity /reactiveness/) [същото като *реактивност на икономическата система** (reactivity of the economic system)] (отнася се само за поведенско-променливите икономически системи), която означава, че системата притежава *способността да реагира* икономически на вътрешните и външните нарушаващи (смушаващи я) въздействия по определен начин. Според начина на реагиране на нарушаващите въздействия по отношение на независимата реална променлива, към която се извършва икономическият процес в системата (в т.ч. и към времето) се разграничават *статично-реагираща икономическа система**

¹ *Нарушаващото въздействие върху икономическата система** (disturbance /disturbing impact/ on economic system) (същото като *смушаващо въздействие върху икономическата система*) е въздействие (обикновено външно), което нарушава (отклонява) необходимата (предвидената, изискващата се, установената) функционална зависимост между *задаващото икономическо въздействие* и *желаното изходно икономическо въздействие* (респ. върху *желано вътрешно икономическо въздействие*) в дадена динамична икономическа система [в т.ч. и върху *регулираната икономическа величина* (*регулираното икономическо въздействие*) в дадена система на икономическо регулиране, респ. в система на икономическо управление]. По принцип нарушаващото (смушаващото) въздействие може да бъде приложено към всяка точка на икономическата система. Задача на икономическото регулиране е да минимизира влиянието на отклоняващите въздействия върху регулируемите икономически величини. Нарушаващото въздействие поражда *нарушено движение на икономическата система** (disturbed motion of the economic system).

(statically-reacting economic system – система, която не отстранява *грешката на икономическата система*, породена от нарушаващите въздействия; положение, което се реализира от статичен икономически оператор или от някакъв комплекс от астатични икономически оператори) и *астатично-реагираща /астатична/ икономическа система** (astatically-reacting /astatic/ economic system – система, която отстранява частично или изцяло грешката; положение, което се реализира от някакъв комплекс от астатични икономически оператори).

Шесто, *икономическа ситуираност** (economic situativity) [т.е. *ситуираност на икономическата система** (economic system situativity)], която означава, че системата притежава способността да комбинира по определен начин своята икономическа функционалност и икономическа структурност. Според начина на реализиране на икономическата ситуираност по отношение на реалната икономическа променлива, към която се извършва икономическият процес в системата (в т.ч. и към времето), се разграничават *статично-ситуирана икономическа система** (statically-situated economic system – икономическа система, която е едновременно функционално-статична и структурно-постоянна) и *астатично-ситуирана икономическа система** (astatically-situated economic system – икономическа система, която не е едновременно функционално-статична и структурно-постоянна).

Статичната икономическа система е статично-ситуираната икономическа система, т.е. такава система, която за определен отрязък от време има едновременно статичен икономически оператор (т.е. оператор за постоянно-пропорционално преобразуване) и постоянна икономическа структура. Тъй като няма статични икономически системи, които да са структурно-променливи, то статичните икономически системи са функционално-статичните икономически системи. **Динамичната икономическа система е астатично-ситуираната икономическа система**, т.е. такава система, която за определен отрязък от време няма едновременно статичен икономически оператор и променлива икономическа структура. Тъй като няма динамични системи, които да са функционално-статични, то динамичните икономически системи са функционално-променливите икономически системи. **Така че разграничението, което тук се прави между статичните и динамичните икономически системи, се изгражда върху прилагането на функционалния (а не на поведенския) принцип.**

В тези рамки статично-реагиращата икономическа система може да се проявява в две разновидности: като *статично-реагираща статична икономическа система** (statically-reacting static economic system) [същото като *ненапълно-статична икономическа система** (non-fully-static economic system)] (тя едновременно е статично-реагираща и функционално-статична) и като *статично-реагираща динамична икономическа система** (statically-reacting dynamic economic system – тя едновременно е статично-реагираща и функционално-астатична). От своя страна функционално-астатичната икономическа система може да се проявява в две разновидности: като статично-реагираща динамична икономическа система и като *астатично-реагираща динамична икономическа система** (astatically-reacting dynamic economic system – същото като *астатично-реагираща икономическа система*) (тя едновременно е астатично-реагираща и функционално-астатична – фиг. 1). Така че множеството на статично-реагиращите динамични икономически системи е сечение на множеството на

статично-реагиращите икономически системи и множеството на динамичните икономически системи.

Фиг. 1. Съотношения между статичната, статично-реагиращата и динамичната икономическа система

Статичната икономическа система се проявява в две основни разновидности: (1) *собствено-статична икономическа система** (properly-static economic system) [същото като *напълно-статична икономическа система** (fully-static economic system)] – тя едновременно е функционално-статична, поведенско-постоянна, структурно-постоянна и нереактивна икономическа система; (2) *статично-реагираща статична икономическа система* – тя едновременно е функционално-статична, поведенческо-променлива, структурно-постоянна и статично-реагираща икономическа система. Функционално-астатичните и структурно-променливите икономически системи не могат да се класифицират като статични икономически системи.

Динамичната икономическа система е винаги само функционално-астатична и само поведенческо-променлива икономическа система. Разновидностите на динамичната икономическа система могат да се групират в различни класификации. Основните сред тях са две. **Първо**, според реактивността на икономическата система се разграничават: (1) *статично-реагираща динамична икономическа система* – тя едновременно е функционално-астатична, поведенско-променлива и статично-реагираща икономическа система (от своя страна, статично-реагиращата динамична икономическа система може да бъде или структурно-постоянна, или структурно-променлива);

(2) *астатично-реагираща икономическа система* – тя едновременно е функционално-астатична, поведенско-променлива и астатично-реагираща икономическа система (от своя страна астатично-реагиращата динамична икономическа система също може да бъде или структурно-постоянна, или структурно-променлива).

Второ, според структурността на икономическата система се разграничават: (1) *структурно-постоянна динамична икономическа система** (structurally-constant economic system) – тя едновременно е функционално-астатична, поведенско-променлива и структурно-статична икономическа система (от своя страна структурно-постоянната динамична икономическа система може да бъде или статично-реагираща, или астатично-реагираща); (2) *структурно-променлива динамична икономическа система** (structurally-variable economic system) – тя едновременно е функционално-астатична, поведенско-променлива и структурно-променлива икономическа система (от своя страна структурно-променливата динамична икономическа система също може да бъде или статично-реагираща, или астатично-реагираща). Икономическа система, която едновременно е функционално-астатична, поведенческо-променлива, структурно-променлива и астатично-реагираща, е *напълно-динамична икономическа система** (fully-dynamic economic system).

Следващото изложение е посветено на диалектичката природа на възникването и осъществяването на икономическата динамика в динамичните икономически системи.

3. СИСТЕМНО ИКОНОМИЧЕСКОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Важна роля при функционирането (движението и развитието) на динамичните икономически системи, *често наричани по-нататък за краткост само икономически системи*, има *икономическото взаимодействие* (economic interaction), което при тях се осъществява като *системно икономическо взаимодействие* (system economic interaction) – същото като *взаимодействие между икономическите системи*. Функциониращата икономическа система е взаимодействаща икономическа система. То е всеобща форма на *икономическа връзка* между икономическите системи, осъществяваща се в тяхното взаимно изменение. При икономическото взаимодействие две или повече икономически системи образуват *цялостна съвкупност*, в която се извършва превръщане на *икономическото движение* (economic motion), значи и на *икономическата причина* (economic cause) в *икономическо действие* (economic action) и обратно. Причината в качеството си на активна страна на системното икономическо взаимодействие се проявява първоначално във вид на движение на тази икономическа система, в която се съсредоточава движението на цялата съвкупност, и предизвиква в другата система (в другите системи) изменение, а заедно с него и обратно насочено действие, т.е. *икономическо противодействие* (economic counteraction).

Предизвиканите от действието и противодействието изменения могат да бъдат количествени и качествени (в сферата на икономическите системи това са изменения на *системното икономическо качество* и *системното икономическо количество*). При такива условия пасивната страна на икономическото взаимодействие се превръща в активна и обратно. Това е простата схема на системното икономическо

взаимодействие, при която полученото отъвн *системно икономическо движение* (system economic motion – движение на икономическата система или системи, икономическа динамика) се привнася вътре в цялостната съвкупност и то без съществено превръщане на формата на това движение. Диалектическото разбиране за системното икономическо взаимодействие като всеобща форма на системно икономическо движение и изменение обаче предполага такава цялостна съвкупност от причинно-следствени връзки между икономическите системи, която не се нуждае от първоначален тласък и от привнасяне на движението отъвн. Системното икономическо взаимодействие е начин на движение на такава цялостна съвкупност от икономически системи, вътре в която причината встъпва в крайна сметка като следствие от съществуването на самата цялостност, т.е. е *системно икономическо самодвижение* (system economic self-motion). Причината за нейното икономическо движение е едновременно и следствие от същото това собствено движение (това съответства на формулировката на Спиноза, че субстанцията е причина за самата себе си). Обяснението на системното взаимодействие в случая се крие в наличието на *обратна икономическа връзка* (economic feed-back; reverse economic connection) между икономическите системи, при която икономическата причина се преобразува в *икономическо следствие* (economic effect) и обратно. По такъв начин системната икономическа връзка прераства в *системна икономическа взаимовръзка*¹.

Системното икономическо взаимодействие винаги има конкретен характер в смисъл, че то винаги е *икономическо отношение* (economic relation) между страните на определена икономическа цялостност на съвкупността от икономически системи, т.е. че е *системно икономическо отношение*². Съдържанието на системното

¹ *Системната икономическа взаимовръзка* (system economic interconnection) е *системна икономическа категория*, отразяваща положението, че всички *икономически системи* в процеса на своето изменение се намират в безброй *икономически връзки* помежду си. Системната икономическата взаимовръзка съществува като преходен резултат и като момент на този процес. Тя е никога непрекътавяща се взаимовръзка между икономическите системи. Това означава, че всички възможни изменения, извършващи се във всяка отделна икономическа система, се проявяват като изменения в други икономически системи, и от своя страна ги предизвикват. По такъв начин всяко отделно *системно икономическо явление* е свързано с много други преходи, отношения, въздействия, имащи взаимен характер в икономиката. Системната икономическа взаимовръзка е една от най-общите и абстрактни системни икономически категории. Всички други системни икономически категории (*системна икономическа причина*, *системно икономическо действие*, *системна икономическа необходимост*, *системна икономическа случайност*, *икономически закон* и т.н.) са само конкретни видове и начини на осъществяване на системната икономическа взаимовръзка.

² *Системното икономическо отношение* (system economic relation) е системна икономическа категория, която отразява начинът (или родът) на системното икономическо битие, на *системната икономическа действителност*, и е една от разновидностите на *икономическото отношение* въобще. Като понятие възниква в резултат на сравнение между две икономически системи (членове на системното икономическото отношение) по избран или зададен *системен икономически признак* (основание за сравнение). Реалната природа на свойствата на икономическите системи се проявява само в системните икономически отношения, във връзката и във взаимодействието с другите икономически системи. Системното икономическо отношение

икономическо взаимодействие е обусловено от природата на съставлящите го моменти, взаимното изменение на които се проявява като конкретно движение на дадената съвкупност от икономически системи. Разглежданото икономическо взаимодействие е процес, вътрешното единство на който се осъществява при непрекъснатото изменение на неговите системи, подсистеми, елементи и страни. Тук възпроизвеждането на *системното икономическо явление* се извършва върху основата на взаимодействието между неговите елементи и то встъпва като негово *системно икономическо развитие* (system economic development) [resp. негово *системно икономическо саморазвитие* (system economic self-development)]. В саморазвиващата се цялостна съвкупност от икономически системи причината за нейното съществуване в крайна сметка се оказва нейно собствено следствие. Веригата от системни икономически причини и действия се затваря не само в окръжност, но и в спирала.

В аналогично отношение на взаимодействие помежду си се намират *икономическата теория* (economic theory) и *икономическата практика* (economic practice)¹ в областта на функционирането на икономическите системи. Икономическата теория е не само следствие от икономическата практика. Като възниква върху основата на икономическата практика и като получава от нея активен стимул на своето развитие, икономическата теория оказва обратно въздействие върху практиката. При цялата зависимост между страните на системното икономическо взаимодействие, според диалектиката трябва да се има предвид, че една от страните на това взаимодействие е *водеща (определяща)*. Водещата страна е тази, с която се започва всеки нов кръг от спиралата на системното икономическо развитие. Например в отноше-

е отношение между икономически системи, но няма и икономически системи извън системните икономически отношения.

¹ *Икономическата практика* е съвкупност от икономическите дейности на човека и преди всичко от неговите производствени дейности, насочена към преобразуване на природата и обществото с цел удовлетворяване на неговите и на обществото *икономически потребности*. Икономическата практика е основа на съществуването на човешкото общество и източник и критерий на *икономическата истина* (на истинността на *икономическото познание*). В. И. Ленин твърди, че човек върви от субективната идея към обективната истина чрез (преминавайки през) практиката. Икономическото съзнание възниква само в практическата икономическа дейност на човека, преди теоретично да бъде преосмислено в икономическо познание, което в резултат на теоретичното му преосмисляне достига до *икономическото знание* (икономическото знание е обобщаващ момент на икономическото познание). Ако се перефразира В. И. Ленин икономическата практика е по-висша от теоретичното икономическо познание, тъй като тя има не само качеството на всеобщност, но и на непосредствена *икономическа действителност*. Икономическата практика е не само първа и основна изходна точка на икономическото познание, но и негов заключителен етап. В. И. Ленин твърди, че диалектическият път на познаването на истината, на познаването на обективната реалност е от живото съзерцание към абстрактното мислене и от него към практиката. Но възникнало веднъж в практическата икономическа дейност на хората, икономическото познание (както и икономическото знание като негов продукт) се превръща в активна сила. То получава относителна самостоятелност, която се изразява по-специално в това, че върху развитието на икономическата теория влияние оказва предшестващото развитие на теорията. Като обобщава икономическата практика на хората, икономическото познание им дава перспектива в тяхната икономическа дейност.

нието на взаимодействието между икономическата теория и икономическата практика водещата страна е икономическата практика.

Когато икономическото взаимодействие се реализира чрез външните връзки (чрез външните въздействия) на икономическата система, тогава е налице *външно системно икономическо взаимодействие* (external systemic economic interaction). Затова пък, когато икономическото взаимодействие се реализира чрез вътрешните връзки (чрез вътрешните въздействия) на икономическата система, тогава е налице *вътрешно системно икономическо взаимодействие* (internal systemic economic interaction).

Открита (разкрита) и закрыта (изолирана) икономическа система

Външното системно икономическо взаимодействие се идентифицира чрез понятията за закрыта и открита икономическа система. *Открытата икономическа система** (discovered economic system), наричана още *разкрита икономическа система** (discovered economic system), е тази, която си взаимодействува икономически с околната среда (която обменя икономически ingredienti с други системи). Това показва, че тя получава отвън и оказва навън икономически въздействия (външни икономически въздействия), т.е. че е функционална икономическа система. *Закритата икономическа система** (covered economic system), наричана още *изолирана икономическа система** (isolated economic system), е тази, която не си взаимодействува икономически с околната среда (която не обменя икономически ingredienti с други системи)¹. Това показва, че тя не получава отвън и не оказва навън икономически въздействия, т.е. че е не функционална икономическа система. Това обаче не означава, че закрытата икономическа система изобщо не си взаимодействува с околната среда. Между нея и околната среда може има неикономически взаимодействия – технически, политически, научни, правни, както и взаимодействия с природната среда, откъдето черпи своите първични ресурси.

Външните икономически въздействия (външните ingredienti) се делят на входни и изходни. Това усложнява идентификацията на откритите и закрытите икономически системи. *При открытата икономическа система* се разграничават (1) *напълно-открита икономическа система** (fully-discovered economic system – външно напълно-взаимодействаща икономическа система), когато тя едновременно

¹ Между закрытата и изолираната икономическа система може да се прокара различие, ако икономическите ingredienti, които изпълняват ролята на ingredienti икономически въздействия, се разделят на физически (наричани още материални) и финансови (наричани още виртуални). Когато икономическата система обменя с околната среда физически ingredienti, но не обменя финансови, тогава тя е *адиабатна икономическа система** (adiabatic economic system). Адиабатната икономическа система е финансово-закрыта (няма финансови пазари), но е физически-открита (има физически пазари, неточно наричани стокови). Когато икономическата система не обменя с околната среда нито физически ingredienti, нито финансови ingredienti, тогава тя е *изолирана икономическа система*, т.е. *изцяло-закрыта икономическа система*. В този смисъл, изолираната икономическа система е тази, която едновременно е адиабатна и закрыта. Когато обаче не е указано друго, закрытата и изолираната икономическа система обикновено се възприемат като равностойни.

има вход и изход, т.е. когато едновременно получава отвън и оказва навън икономически въздействия (тя е *двустранно-открита*), и (2) *частично-открита икономическа система** (partially-discovered economic system – външно частично-взаимодействаща икономическа система, когато тя или има само вход, или има само изход (тя е *едностранно-открита*). От своя страна, частично-откритата икономическа система може да бъде (а) *входно-частично-открита икономическа система** (input-partially-discovered economic system – входно частично-взаимодействаща икономическа система), когато тя получава икономически въздействия отвън, но не оказва икономически въздействия навън, и (б) *изходно-частично-открита икономическа система** (outputt-partially-discovered economic system – изходно частично-взаимодействаща икономическа система), когато тя не получава икономически въздействия отвън, но оказва икономически въздействия навън.

При закритата икономическа система се разграничават (1) *напълно-закрита икономическа система** (fully-covered economic system – външно напълно-невзаимодействаща икономическа система), когато тя едновременно няма вход и изход, т.е. когато едновременно не получава отвън и не оказва навън икономически въздействия (тя е *двустранно-закрита*), и (2) *частично-закрита икономическа система** (partially-discovered economic system – външно частично-невзаимодействаща икономическа система), когато тя или няма само вход, или няма само изход (тя е *едностранно-закрита*). От своя страна, частично-закритата икономическа система може да бъде (а) *входно-частично-закрита икономическа система** (input-partially-covered economic system – входно частично-невзаимодействаща икономическа система), когато тя не получава икономически въздействия отвън, но оказва икономически въздействия навън, и (б) *изходно-частично-закрита икономическа система** (outputt-partially-covered economic system – изходно частично-невзаимодействаща икономическа система), когато тя получава икономически въздействия отвън, но не оказва икономически въздействия навън. Сравнението между класификациите на откритата и закритата система показва, че частично-откритата и частично-закритата икономическа система са идентични понятия.

Отворена (разтворена) и затворена (склучена) икономическа система

Вътрешното системно икономическо взаимодействие се идентифицира чрез понятията за отворена и затворена икономическа система. Различието помежду им произтича от различните конфигурации, които могат се образуват при взаимодействието между подсистемите и елементите на икономическата система, т.е. от различните формати на нейната вътрешна икономическа структура. При *отворената икономическа система** (open economic system), наричана още *разтворена икономическа система** (broken economic system), вътрешните икономически връзки са подредени на едно равнище, като се формира една (или повече от една) *права икономическа връзка* (straight economic connection /communication/) без наличието на *обратна икономическа връзка* (economic feed-back; reverse economic connection). Те образуват *отворен икономически контур* (open economic circuit) от входа до изхода на икономическата система. Въздействията, които протичат по него, достигат до изхода и не се връщат към входа. При *затворената икономическа*

*система** (closed economic system), наричана още *склучена икономическа система** (joined economic loop)¹, вътрешните икономически връзки са подредени на повече от едно равнище, като наред с правите икономически връзки се формира и *обратна икономическа връзка* (една или повече от една). Тя образува *затворен икономически контур* (closed economic circuit). Така че изходното икономическо въздействие се възвръща и към входа на системата.

По определение закритата икономическа система е затворена, защото в нея като цяло може да се извършва само циркулярно (а не еднопосочно) движение на икономическите ингредиенти. Така че тя е *затворена* *закрита икономическа система** (open covered economic system – *същото като склучена* *закрита икономическа система**, *склучена* *изолирана икономическа система**). Тя може да бъде отворена само в неикономическите си взаимодействия, които тук не се коментират. В отличие от нея, откритата икономическа система може да бъде както отворена, така и затворена. *Отворената* *открита икономическа система** (open discovered economic system – *същото като разтворена* *открита икономическа система**, *разтворена* *разкрита икономическа система**) взаимодейства с околната икономическа среда, като вътрешните ѝ зависимости са подредени в отворен икономически контур. *Затворената* *открита икономическа система** (closed discovered economic system – *същото като склучена* *открита икономическа система**, *склучена* *разкрита икономическа система**) също взаимодейства с околната икономическа среда, но при нея вътрешните зависимости са подредени в затворен икономически контур. Така че затворената (склучената) икономическа система има две разновидности: затворена открита и затворена закрита икономическа система.

4. СИСТЕМНО ИКОНОМИЧЕСКО КАЧЕСТВО И КОЛИЧЕСТВО. СИСТЕМНА ИКОНОМИЧЕСКА МЯРА И ИКОНОМИЧЕСКА МЯРКА

Системното икономическо взаимодействие е пряко свързано с промените в системното икономическото качество и количество, чрез които (промени) се осъществява икономическата динамика. *Системното икономическото качество* (system economic quality – *същото като качество на икономическата система*) е системна икономическа категория, която отразява неотделимостта на битието на *икономическата система* от нейната същностна определеност (от нейната *системна икономическа същност*), благодарение на което тя е именно тази, а не друга икономическа система. Икономическото качество отразява *устойчивото взаимоотношение* (stable interrelation) между съставните компоненти (елементи и връзки) на икономическата система, което едновременно характеризира нейната *икономическа специфика* и *икономически характер*, даващи възможност тя да бъде отличавана от други системи. Благодарение на качеството всяка икономическа система съществува и се

¹ Разкритата икономическа система и отворената икономическа система са различни понятия. Различни са и понятията *закрита икономическа система* и *затворена икономическа система*. Тяхното отъждествяване може да доведе до недоразумения при интерпретацията на настоящото изложение.

схваща като нещо отграничено от другите системи (и от заобикалящата я среда изобщо). Заедно с това обаче системното икономическо качество изразява и оно-ва общо, което характеризира даден клас от еднородни икономически системи. Всяка икономическа система постоянно се променя, но заедно с това тя притежава и някаква устойчивост, която се изразява и като нейна качествена определеност.

Системното икономическо качество се разкрива в съвкупността от свойства на икономическата система. Под *системно икономическо свойство* (system economic attribute) трябва да се разбира начинът на проявление на определена страна от качествената определеност на икономическата система по отношение на други икономически системи (и по отношение на други предмети изобщо), с които тя влиза във *взаимодействие*. Определено свойство на икономическата система се състои в това тя да предизвика в друга система едно или друго *действие* и по своеобразен начин (оглеждайки се в другата система посредством *икономическото изображение* и *икономическото отражение*) да разкрие себе си в това действие. Икономическата система се намира в безкраен брой връзки със заобикалящата я среда и затова тя притежава безкрайно множество от свойства. Така че опитът да се определи системното икономическо качество като пълна съвкупност от икономически свойства на системата е безнадежден. От друга страна системното икономическо качество не се свежда и до някакво отделно свойство на икономическата система. Системното икономическо качество изразява цялостната характеристика на функционалното единство на нейните съществени свойства (в лицето на присъщата ѝ *икономическа емерджентност*), нейната вътрешна и външна определеност, относителната ѝ устойчивост, различието ѝ от останалите системи. Нито една икономическа система не се свежда до съвкупността от своите свойства, а тя е само техен носител.

Качествената характеристика на икономическата система зависи най-вече от нейната структура, от характера на връзките между нейните елементи в цялост и от техните свойства. Системното икономическо качество се свежда предимно до *икономическата структура* (*структурата на икономическата система*) и затова нейното изменение е обусловено от пренастройването на *системните икономически връзки* и от измененията в самите *системни икономически елементи*. Промяната на икономическото качество на системата настъпва когато количествените изменения надхвърлят *системната икономическа мяра* (когато нарушат *икономическия хомеостазис*) и това означава, че дадената икономическа система се превръща в друга (т.е. настъпва катастрофа, в частност *катастрофа на икономическата система*). Качествените изменения могат да се извършват на различни равнища: те могат да бъдат свързани с изменението на това, което е специфично за дадената икономическа система или пък за всички икономически системи от даден клас. Освен това качествените изменения могат да засегнат както дълбоката същност на системата, така и вариациите на нейното съществуване, изразяващи се в една или друга *системна икономическа форма* или *системно икономическо явление* [изобщо – едно или друго *системно икономическо проявление** (system economic manifestation)].

Системното икономическо количество (system economic quantity) е системна икономическа категория, която отразява външно, формално взаимоотношение на

икономическата система или на нейните части, а също така и свойства, свързани с тяхната величина, брой, степен на проявление на едно или друго свойство. Изразява мощността на *икономическото множество*, представляващо по определен начин икономическата система. Разглежда се още като пространствена (невремева или времева) определеност на икономическата система. Ако се перефразира Г. Ф. Хегел, може да се твърди, че системното икономическо количество е “равнодушната” страна на системното икономическо качество. За да се установи *количествената определеност* (quantity determinancy) на икономическата система, съставлящите я икономически компоненти се сравняват с определен еталон, наречен *икономическа мярка*. Процесът на икономическото познание се движи в посока от изследването на *икономическото качество* (economic quality) към *икономическото количество* (economic quantity) на системата и след това към *количествено-качествен икономически синтез* (quality-quantity economic synthesis). Икономическото количество се намира в *диалектическо единство* с икономическото качество. Това единство е *системната икономическа мяра*, формалният израз на която е икономическият хомеостазис. Изменението на количествената определеност на икономическите системи до определена граница или праг (до системната мяра) не предизвиква промяна в тяхното качество. След тази граница количествените изменения нарушават икономическия хомеостазис и пораждат качествени изменения в икономическите системи (системните количествените изменения в икономиката преминават в качествени), включително могат да доведат и до тяхното разрушаване.

Системна икономическа мяра

Системната икономическа мяра (system limitary economic measure) е икономическа категория, която възниква в резултат на диалектическия синтез на системното икономическо качество със системното икономическо количество на някаква икономическа система или на икономически системи от даден клас. Тя е системно-икономическо проявление на по-общото понятие за *мяра* (limitary measure). Според Хегел “Мярата е качествено определеното количество, преди всичко като непосредствено; тя е определено количество, с което е свързано някакво налично битие или качество”. Увеличаването или намаляването на количеството на дадено качество на икономическата система *само до определена граница* остава безразлично за даденото качество, а по-нататък довежда до неговата гибел. Икономическото качество на системата преминава през различни свои моменти (степени на изменение, на динамика), докато не се изчерпи и не достигне до своето отрицание, отстъпвайки място на икономическото количество. Така и икономическото количество на системата постепенно изчерпва себе си, превръщайки се в икономическо качество, т.е. до такова качество, което е поело в себе си всички *количествени съотношения* (quantity ratio) на системата. В системната икономическа мяра икономическото качество и икономическото количество на системата са относително самостоятелни и относително свързани помежду си. Развитието на едното и на другото е възможно само в определени граници, разрушаването на които е разрушаване на самата системна икономическа мяра, следователно и на дадената икономическа система в присъщото ѝ качество. Последователното възникване на различни икономически мери в процеса на количественото изменение (увеличаване или намаляване) на

икономическата система образува *възлова линия* (main line) на утвърждаване на дадената системна икономическа мяра при нейното развитие.

Икономическа мярка

Идентифицирането на системното икономическо количество се извършва чрез използването на *икономическата мярка* (economic measure). Същностната определеност на последната, от своя страна, се извежда от понятието за *крайно-адитивна икономическа мярка** (finitely-additive economic measure – последното е същото като *крайно-адитивна мярка на икономическо множество*). Под *крайно-адитивна икономическа мярка* m трябва да се разбира такава отрицателна *крайно-адитивна функция на икономическо множество** (finitely-additive function of economic set), при която $m(\emptyset) = 0$ (\emptyset е знакът за *празно множество*). Областта на определението E_m на *крайно-адитивната икономическа мярка* може да бъде полупръстен, пръстен или σ -пръстен от икономически множества (по-слабото определение, каквото е това на адитивната икономическа мярка, е частен случай на определението за крайна адитивност). Ако (1) m е *крайно-адитивна икономическа мярка* на множествата E , (2) E_1, E_2, \dots, E_n принадлежи на областта на определението на *крайно-адитивната икономическа мярка* и (3) $E \subset \bigcup_{i=1}^n E_i$, тогава е в сила зависимостта

$$m(E) \leq \sum_{i=1}^n m(E_i).$$

Крайно-адитивната икономическа мярка m_2 с област на определението E_{m_2} е *продължение на крайно-адитивната икономическа мярка** (finitely-additive economic measure extension) m_1 с област на определението E_{m_1} , ако $E_{m_2} \supset E_{m_1}$ и $m_2(E) = m_1(E)$ при $E \in E_{m_1}$.

Икономическата мярка е крайно-адитивна икономическа мярка, която притежава свойството на *изброима адитивност* (enumerable additivity). Да приемем, че X е някакво икономическо множество, а E е някакъв клас от негови икономически подмножества. Неотрицателната икономическа функция γ на тези подмножества (която може и да не е крайна), която е определена в E , а именно

$$\lambda\left(\bigcup_{i=1}^n E_i\right) = \sum_{i=1}^n \lambda(E_i),$$

където

$$E_i \in E, \bigcup_{i=1}^n E_i \in E, E_i \cap E_j, i \neq j,$$

е *адитивна функция на икономическо множество** (additive function of economic set), когато $n = 2$, *крайно-адитивна функция на икономическо множество** (finitely-additive function of economic set), когато n е коя да е крайна величина, и *изброимо-адитивна функция на икономическо множество** (numerable-additive function of economic set), когато $n \leq \infty$. От своя страна съвкупността P от подмножества на икономическото множество X може да се нарече *полупръстен от икономически множества** (semi-ring from economic sets), ако: (1) $\emptyset \in P$; (2) $E_1, E_2 \in P \Rightarrow$

$E_1 \cap E_2 \in P$; (3) от $E, E_1 \in P, E_1 \subset E$ произтича, че $E = \bigcup_{i=1}^n E_i, E_i \cap E_j = \emptyset$, при $i \neq j$,

$E_i \in P, i = 1, 2, \dots, n, i < \infty$. Съвкупността R от подмножества на икономическото множество X може да се нарече *пръстен от икономически множества** (ring from economic sets), ако: (1) $\emptyset \in R$; (2) $E_1, E_2 \in R \Rightarrow E_1 \cup E_2 \in R, E_1 - E_2 \in R$. И накрая съвкупността L от подмножества на икономическото множество X може да се нарече *σ -пръстен от икономически множества** (σ -semi-ring from economic sets), ако:

(1) $\emptyset \in L$; (2) $E_1, E_2 \in L \Rightarrow E_1 - E_2 \in L$; (3) $E_i \in L, i = 1, 2, \dots \Rightarrow \bigcup_{i=1}^{\infty} E_i \in L$. Тези

зависимости показват, че пръстенът от икономически множества е по-общо понятие от икономическия σ -пръстен и следователно всеки σ -пръстен от икономически множества е частен случай на пръстен от икономически множества. От своя страна полупръстенът от икономически множества е по-общо понятие от *икономическия пръстен** (economic ring) и следователно всеки пръстен от икономически множества е частен случай на полупръстен от икономически множества.

Икономическата мярка е крайно-адитивна икономическа мярка, която притежава свойството на изброима адитивност. Крайно адитивна икономическа мярка, която не притежава това свойство, **не е икономическа мярка**. Икономическа мярка с област на определението E_m е *крайна икономическа мярка** (finite economic measure) [т.е. *крайна мярка на икономическо множество** (finite measure of economic set)], ако $m(E) < \infty$ за всяка $E \in E_m$, респ. е *σ -крайна икономическа мярка** (σ -finite economic measure) [т.е. *σ -крайна мярка на икономическо множество** (σ -finite measure of economic set)], ако за всяка $E \in E_m$ съществува такава последователност от икономически множества $\{E_i\}$ от E_m , щото $E \subset \bigcup_{i=1}^{\infty} E_i, m(E_i) < \infty, i = 1, 2,$

... Дадена икономическата мярка е *напълно-крайна икономическа мярка** (fully-finite /complete-finite/ economic measure) [т.е. *напълно-крайна мярка на икономическо множество** (fully-finite /complete-finite/ measure of economic set)], ако тя е едновременно крайна и $X \in E_m$. От своя страна дадена икономическата мярка е *напълно- σ -крайна икономическа мярка** (fully- σ -finite /complete-finite/ economic measure) [т.е. *напълно σ -крайна мярка на икономическо множество** (fully- σ -finite /complete-finite/ measure of economic set)], ако тя е едновременно σ -крайна и $X \in E_m$.

Двойката (X, L) , където X е икономическо множество и L е такъв σ -пръстен на негови подмножества, щото $\bigcup_{E \in L} E = X$, е *измеримо икономическо пространство** (measurable economic space). Тройката (X, L, μ) , където (X, L) е измеримото икономическо пространство, а μ е икономическата мярка на съвкупността L (дефинирана по-горе) от подмножества на икономическото множество X , е *икономическо пространство с мярка** (measurable economic space with measure). Икономическо пространство с напълно крайна мярка μ , което е нормирано при условието $\mu(X) = 1$, е *вероятностно икономическо пространство** (probabilistic economic space). В условията на измеримо икономическо пространство (X, L) или на икономическо прост-

ранство с мярка (X, L, μ) множества от L са *измерими икономически множества** (measurable economic sets).

5. СИСТЕМНА ИКОНОМИЧЕСКА СЪЩНОСТ, СИСТЕМНО ИКОНОМИЧЕСКО ЯВЛЕНИЕ И СИСТЕМНО ИКОНОМИЧЕСКО СЪДЪРЖАНИЕ И СИСТЕМНА ИКОНОМИЧЕСКА ФОРМА

Системната икономическа същност (system economic essence) (същото като *същност на икономическата система*) е вътрешната определеност на икономическата система. Тя е непосредствено неизразимата (непосредствено невидимага, скритата) определеност на икономическата система, която обаче е опосредствено изразима (опосредствено видима, открита) посредством *системното икономическо явление*. Представлява една от двете разновидности на *системната икономическа същина*¹. Системната икономическа същност се разкрива чрез системното икономическо явление. Тя *се снем*а в системното икономическо явление: системното икономическо явление е системната икономическа същност в смет вид.

От своя страна *системното икономическо явление* (system economic phenomenon) (същото като *явление на икономическата система*) е външната определеност на икономическата система. Тя е непосредствено изразимата (непосредствено видимата, откритата) определеност на икономическата система и наред с това – опосредствено изразяваща същностната икономическа определеност. Представлява една от двете разновидности на *системното икономическо проявление*². Системното икономическо явление е *начинът на изразяване* (в т.ч. и на измерване) на *икономическата същност*. Икономическата същност и икономическото явление са категории на *икономическата изразимост* (economic expressibleness) (на изразимостта на икономическите обекти и на икономическите системи), като в частност представляват относително различни степени (равнища) на тази изразимост.

Системното икономическо съдържание (system economic content – същото като *съдържание на икономическата система*) е нейното *вътрешното състояние*. Представлява една от двете разновидности на *системната икономическа същина*. То е не само *системния икономически субстрат*, но и единството на всички съставни елементи на икономическата система, на нейните свойства, вътрешни

¹ *Системната икономическа същина** (system economic matter) (същото като *същина на икономическата система**) най-общо е нейното вътрешно битие. Тя е общо понятие за *системна икономическа същност* и *системно икономическо съдържание* (изобщо икономическата същност и икономическото съдържание са двете основни разновидности на икономическата същина). Последната представлява или икономическа същност, или икономическо съдържание, или и двете заедно.

² *Системното икономическо проявление** (system economic manifestation) (същото като *проявление на икономическата система**) най-общо е нейното външно битие. Тя е общо понятие за *системно икономическо явление* и *системна икономическа форма* (изобщо икономическото явление и икономическата форма са двете основни разновидности на икономическото проявление). Последното представлява или икономическо явление, или икономическа форма, или и двете заедно.

процеси и връзки и затова определя нейната *икономическа специфика*. Начинът на съществуване на икономическото съдържание е *икономическата форма*. Икономическото съдържание и икономическата форма са категории на *съществуването на икономическата система* (economic system subsistence), като в частност представляват относително различни степени (равнища) на това съществуване. Системното икономическо съдържание **се сменя** в системната икономическа форма: системната икономическата форма е системното икономическо съдържание в смет вид.

Икономическата форма (system economic form – същото като *форма на икономическата система*) е **начинът на съществуване** на нейното икономическо съдържание (на *системното икономическо съдържание*). Представлява една от двете разновидности на *системното икономическо проявление*. Икономическата форма е **организацията** на икономическото съдържание, системата от устойчиви икономически връзки (тяхната подреденост), изразява се в *икономическата структура* и в *икономическото многообразие* и определя *характера на икономическата система*. Системната икономическа форма е начинът на съхраняване на *икономическия хомеостазис* на системата.

Системна икономическа възможност и системна икономическа действителност

Системната икономическа възможност и системната икономическата действителност са системни икономически категории, отразяващи две основни степени на развитието (следователно и на динамиката) на всяка динамична икономическа система. *Системната икономическа възможност* (system economic possibility) е обективно-съществуващата *тенденция на развитието* (development tendency) на икономическата система; тя възниква върху основата на една или друга *икономическа закономерност* (economic regularity; economic objective law) на развитието на системата и отразява тази закономерност. *Системната икономическата действителност*¹ е обективно-съществуващото единство на закономерностите на икономичес-

¹ *Икономическа действителност* (economic reality) е икономическото битие в цялото многообразие на неговите връзки, страни, отношения, в цялата му конкретност. Тя се разкрива се като съвкупност от реално съществуващи *икономически предмети* (в т.ч. *икономически обекти, икономически системи, икономически явления, икономически процеси* и т.н.), разбира на нейното (на съвкупността и на съставлящите я икономически предмети) саморазвитие и в нейната конкретна *икономическа същност*. Тя може да бъде както *обективна икономическа действителност* (objective economic reality – вън и независимо от човешкото съзнание), така и *субективна икономическа действителност* (subjective economic reality), която е отражението на обективната икономическа действителност в човешкото съзнание. Разновидности на икономическата действителност са *обектната икономическа действителност* (object economic reality – действителността при икономическия обект) и *системната икономическа действителност* (действителността при икономическата система). Обектната икономическа действителност е обективната икономическа действителност, разглеждана във взаимоотношението ѝ със субективната. Системната икономическа действителност е част от субективната, тя е отражение на обективната икономическа действителност в човешкото съзнание, което (отражение) притежава определени системообразуващи икономически свойства.

ките взаимовръзки на развитието на икономическата система и на всички нейни проявления. Според Хегел действителността е станалото непосредствено единство на същността и съществуването или на вътрешното и външното; действителността е конкретното единство на същност и явление, действителността е по-конкретна, отколкото битието, съществуването, същността и възможността.

Според К. Маркс възможността съществува обективно и се развива в действителността. Системната икономическа възможност и системната икономическа действителност са съотносителни икономически категории. В икономическото развитие икономическата възможност се превръща в икономическа действителност, пример за което е превръщането на едно качествено състояние на икономическата система в друго. Системната икономическа възможност е по-бедно и по-абстрактно понятие, докато системната икономическа действителност е по-богато и по-конкретно понятие. Всяка нова икономическа система възниква не внезапно и безпричинно, а като резултат от превръщането на някаква друга икономическа система, в която първоначално новата система е съществувала като тенденция, като възможност, преди да е станала действителност. В този смисъл системната икономическа действителност е степен на развитието на всяка икономическа система.

Всяка икономическа система е взаимосвързана с множество други икономически системи. Съответно на множеството от *системни икономически взаимодействия* във всяка икономическа система се пресичат множество закономерности на развитието. Следователно, при икономическата система съществува множество от тенденции на икономическото развитие, множество от икономически възможности, които могат да бъдат съществени или несъществени в зависимост от характера на закономерностите, върху основата на които възникват и които те изразяват. Взаимодействието и борбата на различните и противоположни системни икономически тенденции води до образуването на някаква *обща икономическа тенденция* (general economic tendency) или до налагането на една от тенденциите. Тази обща (или наложил се) *системна икономическа тенденция* (system economic tendency) си прокарва път сред другите и се превръща в господстваща, всеотрядно се проявява и преобразува икономическата система: ***системната икономическата възможност се превръща в системна икономическа действителност***. Осъществяването на една системна икономическа възможност означава, че всички други системни икономически тенденции са несъществени.

Системната икономическа възможност е това, като може да стане, но може и да не стане като системна икономическа действителност. Затова, ако в една плоскост (в едно *икономическо пространство*) системната икономическа възможност е противоположна на системната икономическа действителност, то в друга плоскост (в друго икономическо пространство) тя е противоположна на *системната икономическа невъзможност* (system economic impossibility – на това, което не може да стане системната икономическа действителност) и едновременно с това – противоположна на *системната икономическата необходимост* (на това, което не може да не стане системната икономическа действителност). Икономическата възможност е това, което, от една страна, не е икономически невъзможно, а от друга – не е икономически необходимо. В границите от икономическата невъзможност до иконо-

мическата възможност са заключени различни по *икономическо качество* и *икономическо количество* видове възможности.

В зависимост от характера на закономерността, която лежи в основата на една или друга системна икономическа възможност, последната може да бъде абстрактна (формална) и конкретна (реална). *Абстрактната икономическа възможност* (abstract economic possibility) би могла да се осъществи само при отсъствието на всички други икономически възможности на системата и само при отвлечането от тях тя се разглежда като възможност [заедно с това тя е и *формална икономическа възможност* (formal economic possibility), тъй като е мислима само със съгласието на законите на формалната логика, т.е. е непротиворечиво мислима]. *Конкретната икономическа възможност* (concrete economic possibility) [*реалната икономическа възможност* (real economic possibility)] се осъществява при наличието и при отчитането на всички други икономически възможности на системата, тъй като се съгласува с обективните икономически закони, които действат в дадена конкретна системна икономическа ситуация. Различието между абстрактната и конкретната икономическа възможност количествено се изразява в понятието за *икономическа вероятност*. Абстрактната и конкретната икономическа възможност се превръщат в системна икономическа действителност; те са различни в количествено отношение, но това са такива количествени различия, които преминават в *системно икономическо качество*. Затова превръщането на системната икономическа възможност в системна икономическа действителност е преминаване в ново качествено състояние на икономическата система.

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКА ВЕРОЯТНОСТ

Икономическата вероятност (economic probability) е централно понятие за характеризиране на поведението на *стохастичната икономическа система* (stochastic /random/ economic system – означавано с P или с p). Тя е *вероятност на поведението на икономическата система*, която се намира в зависимост както от своето вътрешно състояние и структура, така и от характера и спецификата на въздействията на околната икономическа среда; т.е. е икономически индуцирана вероятност, вероятност, определена в икономическата среда и за икономическата среда. Като се имат предвид общите определения, които *теорията на вероятностите* дава, икономическата вероятност може да бъде тълкувана (интерпретирана) по три начина.

Първо, тя е числена мярка на обективната *възможност* (possibility) за осъществяването на едно *случайно икономическо събитие*¹ (в т.ч. и при провеждането на

¹ *Случайното икономическо събитие* (stochastic /accidental, random/ economic event) е такова *икономическото събитие* A , което при дадени условия може както да се осъществи, така и да се осъществи, като има определена икономическа вероятност $p(A)$ ($0 \leq p \leq 1$) да настъпи при тези условия. Вероятността $p(A)$ се проявява чрез (без да е равна на) абсолютната честота на случайното икономическо събитие $N(A)$, която показва колко пъти то настъпва при дадените условия. Относителната честота на случайното икономическо събитие A е отношението $N(A) : N$ между неговата абсолютна честота $N(A)$ и общият брой N

вероятностен икономически експеримент, опит, изпитание) при едни или други определени икономически условия. Характеризира обективно съществуващата връзка между икономическите условия и случайното икономическо събитие. Икономическата вероятност може да се разглежда още като *математическо икономическо очакване* (mathematical economic expectation) на относителния дял (относителната честота) на появата на случайното икономическо събитие при провеждането на експеримент в общия брой на всички икономически опити (изпитания).

Второ, тя е отношение между количеството на шансовете или изходите, благоприятстващи осъществяването на дадено икономическо събитие [броят на благоприятстващите шансове се нарича *абсолютна честота на случайното икономическо събитие* (absolute frequency of the stochastic /random/ economic event)], и общото количество на благоприятстващите и неблагоприятстващите шансове на това събитие. Това е класически подход към определението на икономическата вероятност.

Трето, тя е *статистическа икономическа вероятност* (statistical economic probability) [или още *честотната икономическа вероятност** (frequency economic probability)], която се определя при провеждането на стохастични изпитания (опити): при достатъчно голям брой на икономически изпитания честотата на случайното икономическо събитие A се приближава към някаква величина, която съгласно със *закона за големите числа* се приема за вероятност p_A на икономическото събитие). Под *стохастично икономическо изпитание* (stochastic /statistical/ economic trial – *стохастичен икономически експеримент*, опит) се разбира комплексът от условия, при които може да се осъществи или да не се осъществи случайното икономическо събитие, т.е. резултатът от изпитанието не може да се предскаже предварително. Икономическата вероятност изразява диалектичната връзка между *икономическата случайност* и *икономическата необходимост* и показва, че средният резултат при голямо количество случайни икономически явления не е случаен и може да бъде предвиден с голяма степен на определеност.

Като съществуваща непосредствено системната икономическа действителност е различна от системната икономическата същност, а като съществуваща закономерно системната икономическа действителност е различна и от системното икономическо явление. Системната икономическата действителност е синтез (*икономически синтез*) на системната икономическа същност и системното икономическо явление. Затова при разглеждането на системната икономическа действителност могат да се извеждат на преден план една или друга нейна страна.

Както беше посочено, икономическата възможност и икономическата действителност са две различни степени на развитието на икономическата система. Икономическата възможност възниква в дадена икономическа действителност и се реализира в нова икономическа действителност на системата; *икономическата възможност представлява икономическото бъдеще в икономическото настояще* (проектирано в настоящето на икономическата система). В тази относителност на икономическата възможност и на икономическата действителност се проявява *непрекъс-*

на повтаряне на дадените условия. С нарастването на числото N относителната честота $N(A) : N$ на случайното икономическо събитие започва да клони към неговата вероятност $p(A)$.

натостта на икономическото развитие (следователно и непрекъснатостта на икономическата динамика) на икономическата система. Системната икономическата действителност е единство на *външното и вътрешното в икономическата система*¹, тя е богато, развито *икономическо цяло*. Но осъществяването на икономическата възможност е процес на подчиняване, на преобразуване на дадена икономическа действителност, на превръщането ѝ в нова, където предишната системна икономическа тенденция става за нея господстваща икономическа закономерност. Така че различието и противоположността между системната икономическа възможност и системната икономическа действителност включва техните взаимни преходи.

Превръщането на икономическата възможност в икономическа действителност зависи от определени условия (в т.ч. и най-вече от определени икономически условия). Тези условия са вътрешните и външните връзки (в т.ч. и най-вече вътрешните и външните *икономически връзки*, разглеждани като *ингредиентни икономически въздействия*) на икономическата система в тяхното отношение към дадената възможност. Системната икономическа възможност като тенденция на развитието изразява някаква системна икономическа необходимост, но условията на реализацията на възможността се проявяват по отношение на нея като нещо външно и случайно. Затова реализацията на системната икономическа възможност е резултат от проявлението както на икономическата необходимост, така и на икономическата случайност. Следователно и системната икономическа действителност е vyplъщение на едното и другото. Освен това е необходимо да се различават икономическа възможност, която обе-

¹ *Външното и вътрешното в икономическата система* (external and internal in economic system) са икономически категории, отразяващи две страни на единната икономическа система, които (страни) са различни по дълбочината и значимостта на *икономическите връзки* на системата. *Външното в икономическата система* (external in economic system) е (1) това, което характеризира икономическата система от нейната повърхностна страна: в този смисъл външното са тези страни и свойства, които се изиявяват в *икономическото взаимодействие* с икономически системи от други съвкупности на отношения; (2) необходимо условие за съществуването и развитието на която и да е икономическа система. В противоположност на външното *вътрешното в икономическата система* (internal in economic system) е това, което характеризира нейната собствена природа, съдържание и своеобразие. Вътрешното характеризира икономическата система откъм тези нейни свойства и отношения, които съставят нейната основа, закона на нейната динамика, движение и развитие. Външната и вътрешната страна на икономическата страна се намират в диалектическо икономическо единство; те взаимнопроникват едно в друго. В това единство определящото е вътрешното, тъй като всяко развитие (в т.ч. и икономическото) има за свой източник саморазвитието. В процеса на *икономическото познание* (economic cognition) движението е в посока от външното към вътрешното: отначало се осмислят по-малко съществените външни страни на икономическата система, той като чрез външното се скрива вътрешното, т.е. същността на *икономическия закон*, причината на *икономическите явления и икономическите процеси*; впоследствие вътрешното встъпва като една от степените на научното познание на *системната икономическа действителност*. Да се разкрие вътрешното в икономическата система означава да се разкрие заключеното в нея основание за всички произтичащи от нея изменения при взаимодействието ѝ с другите икономически системи.

зателно се превръща в икономическа действителност, и такава, която необезателно се превръща в действителност на икономическата система.

Допълнение:

ЧАСТ И ЦЯЛО В ИКОНОМИКАТА

Частта и цялото в икономиката (part and whole in economy) са *икономически понятия* (economic conceptions), които изразяват отношението между някакво множество от *икономически обекти* (респ. множество от *елементи* на отделен икономически обект) и зависимостта, която ги обединява в определен *системен икономически обект* (чието отражение в човешкото съзнание е *икономическата система*) и предизвиква появата в това множество на нови (общосистемни, интегративни) свойства, които не са присъщи на отделните обекти (елементи). В контекста на тази зависимост отделните икономически обекти (елементи) встъпват в качеството си на части на *икономическото цяло* (economic whole). Понятията за част и цяло в икономиката характеризират насочеността на *движението на икономическото познание* (motion of economic cognition), което (а) започва от даден икономически обект, (б) след което той се разбива на части и те се подлагат на икономически анализ, и (в) накрая в *икономическото мислене* се завършва с *икономически синтез*, т.е. с възпроизвеждане в съзнанието на икономическия обект като *конкретно икономическо цяло* (concrete economic whole), т.е. като икономическа система. Затова понятията за част и цяло в икономиката са свързани с проблемите на *целостността на икономическата система* и имат определящо значение по отношение на стратегията на научното икономическо познание.

Смята се, че закономерностите на познанието на цялостните икономически обекти за първи път са формулирани от К. Маркс в неговите “Икономически ръкописи от 1857-1859 г.” (*Маркс, К., Енгелс, Фр.* Съчинения, т. 46, част I и част II. Издателство на БКП, С., 1978). Освен това, като осмисля критично немската класическа философия, К. Маркс формулира принципите на изучаването на органически цялото, които се изразяват най-вече чрез *издигането от абстрактното към конкретното* и чрез диалектическото разбиране за анализа и синтеза (и особено чрез тяхното приложение в икономическото познание). Той полага и основите на научното изследване на обществото (в т.ч. и на икономиката) като цяло.

Методологическа основа за рационално изясняване и за научно изследване на зависимостта между частта и цялото в икономиката е диалектическата философия. Като се използват нейните принципи и методи, се доказва, че при *сложните икономически обекти* (complex economic objects) цялото не може да се сведе до сума от неговите части. Нещо повече, може да се покаже, че решение на този системен проблем не е твърдението, според което икономическото цяло е по-голямо от сумата (обикновена съвкупност) на своите части (схващане, наричано понякога *хολизъм*), тъй като по този начин неправомерно се предполага наличието на *адитивност* (additivity – сумируемост) на свойствата на цялото (каквто е например елементарният случай с *адитивната икономическа система*). Това предположение е несъвместимо с понятието за *икономическа цялостност*. Решението се състои в

разбирането, че икономическото цяло се свежда до нови (общосистемни) свойства, които не са присъщи на отделните икономически части, но които възникват в резултат на тяхното взаимодействие в определена *система от икономически връзки* (system of economic connections). Посочената характеристика на икономическата цялост се разглежда като свойство на *икономическа интегративност* (economic integrity). Чрез схващането за икономическа интегративност могат да се разбират специфичните черти на икономическото цяло, към които (ако се използват по-общите постановки в *Блауберг, И. В., Юдин, Б. Г. Понятие целостности и его роль в научном познании*. М., 1972) например спадат възникването на новото в икономическото развитие и възникването на нови структурни равнища в *йерархичността на икономическата система* (hierarchicality of the economic system).

В проблема за частта и цялото в икономиката се съдържат известни логически противоречия. Те могат да се обобщят във въпроса, дали икономическото цяло предшества икономическите части или е обратното. Тук трябва да се има предвид виждането на Г. Ф. Хегел, че нито една от тези две страни не могат да се разглеждат една без друга. Така че: икономическото цяло е немислимо без своите части, а икономическата част извън икономическото цяло вече не е част, а е друг икономически обект, защото в цялостната икономическа система *икономическите елементи* (респ. *икономическите подсистеми*) изразяват природата на икономическото цяло и придобиват специфичните за него *икономически свойства* (тук е валидно мотото на Анаксагор, че във всичко има всичко). Между частите на органически икономическото цяло, както и между икономическите части и икономическото цяло, съществуват не само и не просто функционални зависимости, но много по-сложна система от разнокачествени икономически връзки и зависимости, към които се числят структурни, генетични, субординационни, управленски и т.н. връзки и зависимости, при които икономическата причина и следствие образуват затворен кръг (*затворен икономически контур*, който осмисля с помощта на понятието за *обратна икономическа връзка*), така че икономическата причина може да бъде едновременно и предпоставка и следствие. Особено важно е разбирането, че *целостният подход* (wholeness approach) (следователно – и структурният) в икономиката не е алтернатива на нейното причинно обяснение, тъй като той само показва недостатъчността на еднозначната (респ. на еднопосочната) *икономическа причинност* (economic causality) при анализа на системата от връзки в *сложните икономически системи*. От своя страна самият принцип на структурната икономическа интерпретация може в определен смисъл да се разглежда като развитие на принципа на икономическата причинност.

Съвременното икономическо познание разрешава и системно-икономическия *гносеологичен парадокс* за това, как да се опознае икономическото цяло по-рано от неговите части, ако се предполага задаването на икономическите части по-рано от цялото (положение, което е свързано с *парадокса на многоравнищността на икономическата система*). Тук трябва да има предвид положението, че познанието на икономическите части и цяло се извършва *едновременно*. Като се изолират частите, те се анализират като елементи на икономическото цяло в качеството му на икономическа система, а в резултат на икономическия синтез икономическото цяло се

интерпретира като диалектически разчленено (разбито), което се състои от икономическите части. В този контекст изучаването на частите е възможно единствено и само чрез изучаването на икономическото цяло. От друга страна, резултатите от икономическото изследване на частите се включват в системата на икономическото познание само в качеството им на ново знание за икономическото цяло.

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКО ПОЗНАНИЕ, ИКОНОМИЧЕСКО МИСЛЕНЕ И ИКОНОМИЧЕСКО ЗНАНИЕ

Икономическото познание (economic cognition) е постъпателен процес на придобиване на истинни *икономически знания* за *икономическата действителност*, последната разглеждана като съвкупност от *икономически предмети* (в т.ч. *икономически обекти*, *икономически системи*, *икономически явления*, *икономически процеси* и т.н.). То е процес на отразяване в познаващото съзнание на съществуващото вън и независимо от него *икономическо битие* (economic being). **Първо равнище** (изходен пункт) на икономическото познание са *икономическите възприятия* (economic perceptions) и *икономическите представи* (economic pictures) на хората, наблюдаващи (съзерцаващи) икономиката. Икономическите възприятия и икономическите представи обаче все още са само външната, несъществената страна на икономическите предмети (на икономическата действителност), някакво познаване на единичното в икономическото битие. Крайната задача на икономическото познание е достигането до вътрешната, съществената страна на икономическите предмети (в т.ч. и на системните икономически обекти), опознаването на *всеобщото в икономиката* (general in economy). Тази задача се решава чрез логическото *икономическо мислене*, което е **второто равнище** на икономическото познание и важно място при което заема *системният подход в икономиката*. Продукт на това второ равнище е *икономическото знание*, което се разглежда като цялостна и систематизирана съвкупност от научни понятия за *икономиката*, в т.ч. и най-вече – за икономическите закономерности и икономическите системи.

Икономическото мислене (economic thought /thinking/) е отделяне в човешкото съзнание на определени страни и свойства на отразяваните в него икономически предмети (в т.ч. икономически обекти, икономически системи, икономически явления, икономически процеси и т.н.) и поставяне на тези страни и свойства в съответстващи *икономически отношения* и *икономически връзки* с цел получаването на ново *икономическо знание* за предметите. В процеса на *икономическото познание* икономическото мислене възниква върху основата на определени чувствени образи и представи за икономиката, но не се свежда до тях, нито е проста съвкупност от тях. Икономическото мислене е **качествено нова** (в сравнение с чувственото възприятие) форма на икономическото познание – то е *логическо икономическо познание* (logical economic cognition), което е опосредствано (чрез оперирането с *икономическите понятия*) познание. Икономическото мислене, в отличие от чувственото отражение, отразява не само единичните икономически предмети и единичните

икономически свойства, но е и отражение на свойствата, които се явяват общи и съществени за много икономически предмети.

Знанието за общите и съществените икономически свойства дава възможност да се предвидят какви изменения ще настъпят в даден икономически предмет (в т.ч. и икономическа система) или клас от икономически предмети (системи) в резултат на възникването на нови условия. Икономическото мислене като логическа степен на икономическото познание постига своята цел – получаването на ново икономическо знание – и като прилага системния подход в икономиката. ***Идентичното икономическо мислене (а не икономическото псевдомислене) е винаги системно и системиращо икономическо мислене.***

Икономическото знание (economic knowledge) е цялостна и систематизирана съвкупност от научни понятия за икономическите предмети (в т.ч. и за икономическите системи) и за *икономиката* като цяло, в т.ч. и най-вече – за *икономическите закономерности*. То е резултат от *икономическото мислене* и висш продукт на *икономическото познание*. Икономическото знание е натрупано от човечеството в процеса на активното преобразуване на *икономическата действителност* и е насочено към нейното по-нататъшно познание и изменение.

6. СИСТЕМНА ИКОНОМИЧЕСКА НЕОБХОДИМОСТ И СИСТЕМНА ИКОНОМИЧЕСКА СЛУЧАЙНОСТ

Системната икономическа необходимост (system economic indispensability) е вътрешната закономерност на *икономическите системи*, това в *системната икономическата действителност*, което непременно трябва да се прояви при дадени условия. Тя е тип връзка между икономическите системи, която се определя от тяхната устойчива вътрешна основа и от съвкупността от условия на тяхното възникване, съществуване и развитие. Системната икономическа необходимост (в т.ч. и *икономическото понятие* за нея) започва да се развива със *системната икономическата случайност* (последната е степен на развитието), която е външната страна на системната икономическата действителност. Ако се перифразира Хегел, може да се твърди, че на равнището на формалната системна икономическа действителност (на степента на системната икономическа случайност) всичко е еднакво икономически възможно и икономически необходимо; на равнището (на степента) на реалната системна икономическа действителност икономическата необходимост получава реално съдържание, а икономическата случайност се оказва подчинена на икономическата необходимост. Системната икономическата необходимост е единство на *системна икономическа възможност* и *системна икономическа действителност*, тя е закономерно преминаване от първото към второто. Независимо от възможните случайности в икономиката (при функционирането на икономическите системи), винаги може да се открие напълно определена системна икономическа необходимост, която се изразява в основните тенденции на икономическата динамика и на икономическото развитие, а самите системни икономически случайности се оказват определени от реално съществуващата системна икономическа необходимост.

Дадената системна икономическа необходимост прави възможен само даден тип системни икономически случайности, а при смяната на необходимостта се сменя и типът на случайностите. Единството между системната икономическа необходимост и случайност на конкретното системно икономическо явление се намира във връзка с единството между *всеобщото в икономиката* и *единичното в икономиката*. От гледна точка на спецификата на *икономическото познание* при едни или други конкретни случаи системната икономическа необходимост може да има относителен характер – икономически необходимото в дадено отношение може да се окаже икономическа случайност в друго отношение и обратно. По правило икономическата необходимост не съществува в чист вид, а се открива само чрез научното изследване на маса от случайни икономически явления. Статистическите закони в икономиката са закони на разпределението на масовите *икономически събития* (economic events) и икономически явления, което (разпределение) встъпва в тях като системна икономическа необходимост. Статистическите закони изразяват системната икономическата необходимост във вид на количествени съотношения и винаги са свързани с определена *икономическа вероятност* от настъпването на едно или друго икономическо събитие. Мярата на вероятността за настъпването на отделното *икономическо събитие* в статистическите процеси е и мяра на системната икономическа необходимост. За отделните икономически събития икономическата мяра се проявява като икономическа вероятност, а за масата от икономически събития – като икономическа необходимост, изразена количествено.

Системната икономическа случайност (system economic accident) е такова положение в *системната икономическата действителност*, което е обусловено от стечението на външните за *икономическите системи* обстоятелства, за разлика от *системната икономическата необходимост*, която е обусловена от тяхната вътрешна природа. Системната икономическа случайност е това, което може да бъде и може да не бъде по отношение на икономическите системи, в отличие от системната икономическа необходимост, която обезателно трябва да се осъществи.

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКО СЪБИТИЕ

Икономическото събитие (economic event) е двойка от елементи, която включва (1) *състоянието на икономическата система* към даден момент от времето или фиксирано по отношение на значението на някаква друга реална независима променлива и (2) *дадения момент от времето* или значението на другата реална независима променлива. Когато икономическото събитие се определя към даден момент от времето е налице *времево икономическо събитие* (temporal economic event), а когато се определя по отношение на някаква друга независима реална променлива, то е *невремево икономическо събитие** (non-temporal economic event). Когато не е посочено друго, под икономическо събитие се подразбира *времевото икономическо събитие*. И в двата случая то се фиксира от *фазовата точка на икономическото събитие** (phasic point in the economic event) в *многомерното фазово пространство на събитията в икономическата система** (phasic trajectory of the economic system).

Множеството от икономически събития (множеството от състояния на икономическо поведение), последователно подредени (насочени) във времето или по отношение на някаква друга независима реална променлива от числовата ос, представлява *поведението на икономическата система* (behaviour of the economic system – *икономическото поведение*), което, от своя страна, се изразява математически чрез *фазовата траектория на събитията в икономическата система** (phasic events trajectory in economic system). Когато насочеността на икономическото поведение се отчита по отношение на времето то е *времево икономическо поведение* (temporal economic behaviour), а когато е по отношение на друга независима реална променлива – *невремево икономическо поведение** (non-temporal economic behaviour). Когато не е посочено друго, под икономическо поведение се подразбира времево икономическо поведение. Разграничават се *вътрешно икономическо събитие** (internal economic event) и *изходно икономическо събитие** (output economic event).

Допълнение:

ВСЕОБЩО, ЕДИНИЧНО И ОСОБЕНО В ИКОНОМИКАТА

Всеобщото в икономиката (general in economy) е сходно, абстрактно-отвлечено от всички единични и особени *икономически предмети* (в т.ч. *икономически обекти, икономически системи, икономически явления, икономически процеси* и т.н.) *икономическо свойство*. То е абстрактно твърдение на много икономически предмети, намиращи се помежду си в *икономически отношения*, като свойствен на всички тях *икономически признак*¹, върху основата на който те мислено се обединяват в един или друг клас, икономическо множество или икономически род.

Единичното в икономиката (single in economy) е определен и ограничен в пространството и времето икономически предмет (в т.ч. икономически обект, икономическа система, икономическо явление, икономически процес и т.н., или съвкупност от ико-

¹ *Икономическият признак* (economic feature /attribute, symptom, indication/) е всичко онова, по което *икономическите предмети* (в т.ч. *икономическите обекти, икономическите системи, икономическите явления, икономическите процеси* и т.н.) са сходни един на друг или се отличават един от друг. Той е показател или страна на икономическия предмет, по който може да се узнае, определи или опише предметът. Негови разновидности са *обектният икономически признак* (object economic feature) (признакът на икономическия обект) и *системният икономически признак* (system economic feature) (признакът на икономическата система). Признаци, които принадлежат на много икономически предмети, са *общи икономически признаци* (general economic features), а такива, по които те се различават – *отличителни икономически признаци* (distinguishing economic features). *Същественият икономически признак* (matterful /essential, substantial/ economic feature) е икономически признак, който необходимо принадлежи на икономическия предмет (в т.ч. и на икономическата система) при всички условия; признак, без който даденият икономически предмет не може да съществува и който изразява коренната природа на предмета и го отличава от предметите от други *икономически видове* и *икономически родове*. Ако същественият икономически признак се изключи, даденото *икономическо понятие* за предмета се разпада и престава да съществува.

номически предмети от дадено качество), разглеждан в отношение както към самия себе си, така и към заобикалящата го *икономическа действителност* по неговата качествена определеност. Той е граница (в т.ч. и договорена граница) на количественото деление на дадено *икономическо качество*. Единичното в икономиката е определеност на икономическото качество вътре в самото себе си, т.е. еднородност (хомогенност) с предметите от същото качество, служеща като обективно основание за неговото количествено математическо изразяване. Единичното в икономиката е винаги продукт на *икономическите процеси*, които протичат по силата на икономическите закономерности. Появяването, изменението и изчезването на единичното в икономиката има място вътре в определени всеобщи (в т.ч. и във всеобщи икономически) условия, вътре в сложилите се взаимодействия (вкл. и *икономически взаимодействия*) с други икономически единици, т.е. вътре в *икономическата действителност*, която се управлява от конкретно-всеобщите икономически закони. В развиващата се икономическа действителност постепенно се извършва преминаване (превръщане) на единичното във *всеобщо в икономиката* и в *особено в икономиката* и обратно. По такъв начин единичното в икономиката реализира многообразието в единство и е необходима форма за развитие на икономическата действителност.

Особеното в икономиката (special in economy) е икономическа категория, която фиксира момента на единство между всеобщото и единичното в икономиката. То е група от икономически предмети (в т.ч. икономически обекти, икономически системи, икономически явления, икономически процеси и т.н.), обединени от някакъв общ *икономически признак* (economic feature /attribute, symptom, indication/). Може да се разглежда още като промеждутъчно звено между всеобщото и единичното в икономиката, като се предполага, че всеобщото е по-широко от особеното, което от своя страна е по-широко от единичното. В единството между всеобщото и единичното особеното в икономиката встъпва като определено всеобщо и като неизключено от реалните връзки между икономическите предмети единично. В този смисъл особеното в икономиката включва и емпиричната единичност на икономическия предмет, и теоретичната необходимост от *икономическия закон*. В съответствие с това реалният икономически предмет като такъв, взет в неговата конкретна цялостност, е преди всичко особен икономически предмет, многостранно различен от други икономически предмети и също така многостранно свързан с тях. Само *икономическата абстракция* го поставя в неговата *икономическа необходимост* и всеобщност или в неговата изолираност и единичност. Като включва в своето *икономическо съдържание* многостранно единство на абстрактно противоположни *икономически определения*, особеното в икономиката по такъв начин е най-важен момент в движението на *икономическото познание*.

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКО АБСТРАХИРАНЕ И ИКОНОМИЧЕСКА АБСТРАКЦИЯ

Икономическото абстрахиране (economic abstracting) е отделяне, мислено отвлечане (изолиране) на *съществени икономически признаци*, страни и връзки на *икономическия предмет* (в т.ч. на *икономическия обект*, *икономическата система*, *икономичес-*

кото явление, икономическия процес и т.н.) от несъществените, случайните, от такива, които затрудняват разглеждането на предмета на икономическото изследване. Въпросът за това, какво да се отдели при икономическото абстрахиране, се решава при всеки отделен, конкретен случай в зависимост преди всичко от природата на изучавания икономически предмет, тъй като **абстрахирането е движение в посока към неговата дълбочина**. Продукт на икономическото абстрахиране са *икономическите понятия* и *икономическите категории*. Способността към икономическо абстрахиране е едновременно и продукт, и предпоставка за развитието на икономическата наука и на научното икономическо мислене, което не може да проникне в дълбочината на икономическия предмет, ако временно не го разчлени на отделни страни и да ги изучи поотделно в чист вид, за да разбере цялото. В резултат на това мислено разделяне (мислено откъсване) на икономическия предмет от неговите свойства и отношения изследователят временно се откъсва от *икономическата действителност*. Разчленяването (разбиването) на първично-неразчленения чувствен образ на икономическия предмет, отделянето на определени негови свойства и отношения отразява някакъв реален момент от тази действителност, а именно **относителната независимост на икономическия предмет** от ред негови несъществени свойства и отношения.

Икономическата абстракция (economic abstraction) е резултатът от мислено отвлечане от едни или други определени свойства и отношения измежду множество от свойства и отношения на изследван конкретен икономически предмет. Може да се реализира във формата на чувствено-нагледен образ [като мисловен или като символен модел, във формата на *икономическо понятие* – при абстрахиране на съвкупност от свойства, страни и връзки на икономическия предмет (или на клас от икономически предмети), ядрото на което е знанието за *съществени икономически признаци*, съществени икономически свойства, страни или връзки на предмета (или на класа от предмети)], във формата на *икономическа категория* (последната като най-широко понятие в икономическата наука). Основни разновидности на икономическата абстракция са *обектната икономическа абстракция* (object economic abstraction – абстракцията при икономическия обект) и *системната икономическа абстракция* (system economic abstraction – абстракцията при икономическата система).

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКО ПОНЯТИЕ И ИКОНОМИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ

Икономическото понятие (economic conception) е цялостна съвкупност от икономически съждения за някакъв икономически предмет (в т.ч. икономически обект, икономическа система, икономическо явление, икономически процес и т.н.), ядрото на която (съвкупност) е съждението, отразяващо съществените признаци на предмета. Да се изобразят в мисълта съществените признаци на икономическия предмет – това означава той да бъде разбран. Икономическото понятие е продукт на икономическото абстрахиране: не е възможно да се състави икономическо понятие, без да се сравняват икономически предмети от един и същ клас. С помощта на абстрахирането се изолират общите икономически признаци на еднородни икономически предмети. Процесът на образуването на икономическите понятия обаче включва

още икономическия анализ и икономическия синтез на икономическите предмети, както и индуктивните и дедуктивните икономически умозаключения. Във всяко икономическо понятие има: (а) съдържание (икономическо съдържание), което е съвкупност от съществените икономически признаци, и (б) обем (икономическо количество), който е съвкупността от икономически предмети, отразявани в понятието. Съобразно със закона за обратното отношение между съдържането и обема на понятието увеличаването на съдържанието на икономическото понятие намалява неговия обем и обратно. Икономическото понятие придобива своята пълна и завършена форма само в процеса на развитието на икономическите определения, само в състава на разгърнатото теоретично изграждане на определен комплекс от икономически явления. Отделните абстрактни определения са само отделни моменти на икономическото понятие: последното се изразява изключително чрез тяхното единство. Основни разновидности на икономическото понятие са обектното икономическо понятие (*object economic conception* – понятие, отнасящо за икономическия обект) и системното икономическо понятие (*system economic conception* – понятие отнасящо за икономическата система).

Икономическата категория (*economic category*) е крайно широко икономическо понятие, в което са изобразени най-общите и съществени икономически свойства, икономически признаци, икономически връзки и икономически определения на икономическите предмети и **при което не може по-нататък да се извършва** ново икономическо абстрахиране с цел извеждането на следващо и стоящо по-високо в йерархията на абстрахираното икономическо понятие. Икономическите категории са степени на познанието, които в икономическата наука образуват система. Системата от икономически категории (*economic categories system*) е съществено обобщение на всички икономически предмети, които съставят и изграждат икономическата действителност. Основни разновидности на икономическата категория са обектната икономическа категория (*object economic category* – категория, отнасяща за икономическия обект) и системната икономическа категория (*system economic category* – категория отнасяща за икономическата система).

Допълнение:

ИКОНОМИЧЕСКО ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Икономическото определение (*economic definition*) е логическа операция, чрез която се разкрива съдържанието на икономическите понятия (в т.ч. и на икономическите категории). Икономическото понятие е цялостна съвкупност от икономически съждения (*economic sentences*) за някакъв икономически предмет (в т.ч. за някакъв икономически обект, икономическа система, икономическо явление, икономически процес и т.н.) или за някакъв клас от икономически предмети, ядрото на която (съвкупност) е съждението за съществените икономически признаци на предмета или на класа от предмети. Определението на икономическото понятие не може да обхване икономическия предмет всестранно и с изчерпваща пълнота. То отразява само най-общите и отличителни свойства на определяемия предмет. Негови разновидности са обектното икономическо определение (*object economic definition* – определението

при икономическия обект) и *системното икономическо определение* (system economic definition – определението при икономическата система).

При определяне на *икономически род*¹ и при *видово отличие* на икономическия предмет трябва да се спазват следните правила за формулиране на икономическото определение: (1) Икономическото определение трябва да бъде съразмерно, т.е. обемите на определяемото икономическо понятие и на икономическото понятие, посредством което се определя търсеното (даденото) понятие, трябва да съвпадат, да бъдат еднакви и съответствени. Нарушения на това правило са твърде тясното и твърде широкото определение на икономическото понятие. (2) Родовият икономически признак трябва да сочи най-близкото по-високо стоящо икономическо понятие, без да се пресича с него, с други думи, при определянето на търсеното икономическо понятие не трябва да се използва по-отдалечен икономически род. (3) Видовото отличие трябва да бъде икономически признак на предмета, свойствен само на даденото понятие и отсъстващ в другите понятия от същия икономически род; (4) Икономическото определение не трябва да съдържа порочен кръг, т.е. определяемото икономическо понятие не трябва да се определя с помощта на такова понятие, което от своя страна се определя посредством определяемото понятие. (5) Определението на понятието не може да бъде само отрицателно, тъй като целта на определението е да отговори на въпроса какво представлява от себе си даденият икономически предмет, отразяван в понятието (за което е необходимо се изредят в позитивна форма неговите съществени икономически признаци), а не да се посочват признаците, които не принадлежат на дадения предмет. (6) Икономическото определение не трябва да бъде логически противоречиво. (7) Икономическото определение трябва да бъде ясно, т.е. не трябва да съдържа двусмислености.

В случаите, когато съществените признаци на икономическия предмет не са още достатъчно изучени и икономическото определение е невъзможно (а и когато това не е необходимо), тогава се използват методи (прийоми), които го допълват. Такива методи са *икономическото обозначаване*, *икономическото обяснение** (economic explanation), *икономическото описание*, *икономическата характеристика*, *икономическото сравнение*, *икономическото различаване*. По-специално:

(1) *Икономическото обозначаване* (economic designation) е метод за запознаване с някакъв индивидуален икономически предмет на непосредствено икономическо

¹ *Икономическият род* (economic kind) е логическа характеристика на клас от *икономически предмети* (в т.ч. от *икономически обекти*, *икономически системи*, *икономически явления*, *икономически процеси* и т.н.), в състава на които влизат други класове икономически предмети, които са *икономически видове* на този род. Икономическият род показва само това, че даденото *икономическо понятие* е по-широко по обем, отколкото съпоставяното с него икономическо понятие. *Икономическият вид* (economic species) е всеки клас от икономически предмети, който влиза в обема на по-широк клас от икономически предмети, наричан икономически род. Икономическият вид е относително понятие: много видове икономически предмети са родови икономически предмети, обемът на които е по-малък, отколкото на класа икономически предмети, съставляващи дадения вид. Така че понятието икономически вид характеризира съотношение между обема, подчинението на по-малкия по обем клас от икономически предмети на по-големия по обем клас.

възприятие, когато икономическото определение (определението на *икономическото понятие* за предмета) е невъзможно или не е необходимо; то е същото като *икономическо посочване*, *икономическо локализиране*. Икономическото обозначаване способства за формирането на правилни представи за икономическия предмет, но не е непосредствено определение на понятието за него. Негови разновидности са *обектното икономическо обозначаване** (object economic designation) и *системното икономическо обозначаване** (system economic designation).

(2) *Икономическото описание* (economic description) се състои се в изброяване на редица *икономически признаци*, които повече или по-малко разкриват икономическия предмет. В икономическото описание се включват не само съществените икономически признаци, но и несъществените признаци на предмета. Негови разновидности са *обектното икономическо описание** (object economic description) и *системното икономическо описание** (system economic description).

(3) *Икономическата характеристика* (economic characterization) се състои в посочване на някакви външни особено забележими *икономически признаци* на предмета, които имат известно значение в някакво отношение. Негови разновидности са *обектната икономическа характеристика** (object economic characteristic) и *системната икономическа характеристика** (system economic characteristic).

(4) *Икономическото сравнение* (economic comparison) се употребява се когато икономическият предмет (респ. икономическото понятие за него) може да се съпостави с други икономически предмети (с други икономически понятия), които са сходни с него, и в резултат на което по-добре се пояснява даденият предмет (даденото понятие). Негови разновидности са *обектното икономическо сравнение** (object economic comparison) и *системното икономическо сравнение** (system economic comparison).

(5) *Икономическото различаване* (economic discrimination) се употребява при сравняване на икономическите предмети и понятия, като при него на първо място се отделят различните *икономически признаци*. Различието показва отличието на икономическия предмет не от всички други еднородни икономически предмети, а само от някои, които са най-сходни на тях, тъй като икономическото представяне на предмета се отличава от възприятието за него по това, че съдържа повече елементи за икономическо обобщение. Негови разновидности са *обектното икономическо различаване** (object economic discrimination) и *системното икономическо различаване** (system economic discrimination).

7. ИКОНОМИЧЕСКИ ХОМЕОСТАЗИС

Икономическият хомеостазис (economic homeostasis – същото като *хомеостазис на икономическата система*) е множество от количествени параметри (вътрешни и изходни), които описват основното качествено състояние на *икономическата система*. Той е формализиран израз на *системната икономическа мяра* (на количествено-качествената мяра на икономическата система). Под икономически хомеостазис се разбира още относително-устойчивото състояние на *динамично функциониране на икономическата система* (dynamic functioning of the economic system) [на извършващия се в нея *динамичен икономически процес* (dynamic eco-

nomіc process), респ. *ікономіческо движение* (economic motion)]. Той представлява границите, в които ікономіческата система може да се изменя (и ізобщо да осъществява определено *ікономіческо поведєние*), без да напуска втрєшноприсъщата й качєствєна определєност. Преобладаващо схващанє за ікономіческия хомєостазис є, че той є оптималното състояніє на *ікономіческото равновєсіє* (economic equilibrium) ввє функционіранєто на системата на общєството производствє. Стєпєнта на формиранєто, установяванєто и развитієто на ікономіческия хомєостазис съответстват на осъществяванєто на различитє форми на *динамичната устійчивост на ікономіческите системи*.

Допълнение:

ДИНАМИЧНА УСТОЙЧИВОСТ НА ІКОНОМИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Динамичната устійчивост на ікономіческата система (dynamic steadiness /dynamic stability/ of the economic system) є способността (свойствєто) на ікономіческата система (по-спєциално на *динамичната ікономіческа система*) да функционира динамично (да промєня втрєшнитє и ізходнитє *ікономічески въздєйствія*, т.є. да осъществява и да промєня своєто *ікономіческо поведєние*) и да промєня своитє ікономічески параметри в границитє на *установєния ікономіческия хомєостазис*. Динамичната устійчивост означава, че при негативно (дєстабилизиращє) въздєйствуващи й ізмєнєнія на ввєшната (околната) и на втрєшната среда ікономіческата система си осигурява стабилност чрез ізмєнєнія в собствєната си структура. Тя є єдно от необходимитє свойстватє на *кибернєтичната ікономіческа система*. Основна прєдпоставка на динамичната устійчивост є наличиєто на *ємєрджєнтност на ікономіческата система* (на *цєлєстност на ікономіческата система*). Система с таково свойствє є *динамично-устійчива* /*динамично-стабилна*/ *ікономіческа система** (dynamically-steady economic system). Прєдставлява єдна от разновидноститє на *устійчивостта* /*стабилността*/ на *ікономіческата система* (steadiness /dynamic stability/ of the economic system) ізобщо. Има два мєтода за установяванє и поддържанє на динамичната устійчивост на ікономіческата система – чрез *ізолиранє на ікономіческата система** (isolating on the economic system – чрез *ікономіческо ізолиранє*) и чрез *адаптиранє на ікономіческата система* (adapting /adaptation/ of the economic system – чрез *ікономіческо адаптиранє*), на коєто отговарят двє нейни разновидности – *ізоляционна динамична устійчивост на ікономіческата система** (isolationary dynamic steadiness of the economic system – на която съответствува понятиєто за *ікономіческа система с ізоляционна ікономіческа устійчивост*) и *адаптацияна динамична устійчивост на ікономіческата система** (adaptationary dynamic steadiness of the economic system – на която съответствува понятиєто за *ікономіческа система с адаптацияна ікономіческа устійчивост*). И при двата случая се включват спєцифични мєханизми на *динамичната устійчивост на ікономіческата система*¹.

¹ Мєханизмът на *динамичната устійчивост на ікономіческата система** (dynamic steadiness mechanism of the economic system – същото като *мєханизъм на динамичната ікономіческа устійчивост*) є *ікономічески мєханизъм* (economic mechanism), чрез който се

Икономически хомеостазис и устойчиво равновесие на икономическата система

Икономическият хомеостазис характеризира устойчивото и равновесно *функциониране на икономическата система* в изменящата се социална среда. Терминът *хомеостазис* (homeostasis) първоначално е въведен в биологията, където се използва за определяне на свойството на дадена система да запазва неизменни значенията на *съществените параметри* (essential /substantial/ parameters – определящи основното качество на системата) в процеса на взаимодействието ѝ с външната среда. Като се вземат под внимание особеностите на икономическите и социалните системи, които се отнасят към класа на самоорганизиращите си системи (последните с течение на времето променят своята структура), се възприема разширена трактовка на икономическия хомеостазис. Той вече се разбира не като неизменност на икономическите параметри на системата, а като неизменност на съотношението между икономическата система и външната (заобикалящата я) среда. Икономическият хомеостазис се проявява във факта, че правилата, преобразуващи въздействията на външната среда в значения на *съществените параметри на икономическата система* (essential /substantial/ parameters of the economic system) [на *съществените икономически параметри* (essential /substantial/ economic parameters)], са неизменни. Като пример могат да се посочват *оптималните икономически системи* (optimal economic systems). При наличието на определени ограничителни условия поведението на оптималната икономическа система се определя от правилото за оптимизация на дадена *целева икономическа функция* (objective economic function) [последната е математическата форма на *целта на икономическата система* (economic system goal), което е оптималното значение на целевата функция е *икономическият оптимум* (economic optimum)]. Измененията на външната среда се компенсират така, че целевата функция (която е съществената икономическа променлива) приема оптимално си значение, т.е. достига до икономическия оптимум¹.

Икономически хомеостазис и икономически закони

Вмествайки се в границите на икономическия хомеостазис, едновременно с това *поведението на икономическата система* е обусловено и от икономическите закони, действащи през дадения исторически етап от общественото развитие, при който

установява и реализира (осъществява) *динамичната устойчивост на икономическата система* (*динамичната стабилност на икономическата система*). Такава роля изпълнява стабилизиращото *сходящо /конвергентно/ икономическо регулиране* посредством *сходящо действащите /конвергентно-действащите/ обратни икономически връзки** (convergently-active decreasingly-positive economic retroactions /feed-backs/), което може да се извършва както при постоянна, така и при променлива структура на икономическата система. Чрез него (след като са извършени осигуряващи устойчивостта структурни промени в икономическата система) *устойчивото поведение на икономическата система* (steady /stable, persistent/ behaviour of the economic system) се поддържа в рамките на *установения икономически хомеостазис*.

¹ Този абзатц е написан по текст от: **Миркович, К., П. Лулански и С. Ракарова**, Речник-справочник по моделиране на икономическите процеси. Издание на Висшия икономически институт "Карл Маркс", С., 1984, с. 187-188.

функционира дадената икономическа система. *Икономическият закон* (objective economic law) са необходимите и обективните причинно-следствени, постоянно повтарящи се *икономически връзки* между определени икономически системи и подсистеми. Икономическият закон е обективно-обусловената *икономическата необходимост*, на която се подчинява поведението на икономическата система. Той е *начинът на съществуване на същностната определеност на икономическата система*, защото самият той е отношение между икономически същности. Когато поведението на икономическата система е в противоречие с изискванията на определен икономически закон (респ. на определени икономическите закони), нейните основни структурни връзки започват да се разрушават и алтернативата е или да престане да съществува, или да преведе функционирането си в съответствие с икономическия закон. Горните твърдения показват, че има съответствие между икономическия хомеостазис и икономическите закони. Теоретично е възможно, в зависимост от многообразието на конкретните системообразуващи обстоятелства, да се дефинира множество от икономически хомеостазиси, чрез спазването на които да се поддържа и да се реализира основната качествена определеност на дадената икономическата система. В действителност обаче при възникването на икономическата система (при системообразуването) се конституира и обективно се налага онзи вариант на икономически хомеостазис, който съответствува едновременно (респ. конюнктивно) на изискванията на всички икономически закони взети заедно (т.е. на системата от икономически закони), в рамките на чието действие (или *икономическо пространство*) се разполага функционирането на системата. В този смисъл обективна характеристика на системообразуването е конюнктивното законово конституиране на икономическия хомеостазис. Икономическите закони имат и количествена определеност. Тя е представена във функционалните зависимости между икономическите форми, чрез които се реализират изискванията на икономическата необходимост и е израз на диалектичното единство между качествената и количествената страна на движението на *компонентите в икономическата система*. В това си качество количествената определеност на икономическите закони се привнася и определя в икономическия хомеостазис, който, от своя страна, е качествено-количествената мяра на поведението на икономическата система. Затова икономическият закон като отношение между икономически същности е единство между качествената и количествената определеност в икономиката.

Икономически хомеостазис и икономическа катастрофа

Когато в резултат на външни въздействия (респ. на външно интервениране) или на вътрешното си саморазвитие [например поради необратимо продължаващото действие на вътрешни *разходящи обратни икономически връзки* (divergent economic retroactions /feed-back/s)] поведението на икономическата система излезе извън количествените хомеостатични граници (или, което е същото, когато в резултат на количествени натрупвания напусне своя хомеостазис), тя преминава от едно качествено състояние в друго, т.е. вече не е същата икономическа система, като икономическият хомеостазис от една качествена определеност, наречен *установен икономически хомеостазис** (steady-state economic homeostasis), се трансформира (преобразува) в икономически

хомеостазис от друга качествена определеност, наречен *установяващ се икономически хомеостазис** (steady-stating economic homeostasis). За тази система е настъпила *икономическа катастрофа* (economic catastrophe) [същото като *катастрофа на икономическата система* (catastrophe of the economic system)]¹. Това означава, че дадената икономическа система е от такъв порядък, щото при конкретните вътрешни и външни обстоятелства вече не може да поддържа своята *динамична икономическа устойчивост* и не може да функционира и да се развива в рамките на *установения икономически хомеостазис*. Следователно тя е *динамично-неустойчива /динамично-нестабилна/ икономическа система** (dynamically-unsteady economic system).

Изразените в настоящата студия определения и постановки дават възможност теорията за икономическата динамика да се развива върху обоснована методологическа основа, каквато може да бъде само диалектиката на икономическите системи. Схващането ми е, че диалектиката на икономическите системи е на правлението, в което ще се развива икономическата наука. Тя дава възможност микроикономиката, макроикономиката и международната икономика като учебни дисциплини да бъдат построени върху нова, много по-аргументирана обяснителна основа, при която икономическата теория и практика да се намират в естественото си единство.

¹ По-подробно относно икономическата катастрофа и нейните разновидности вж.: Миркович, К. Икономическата система, т. 1, Издателство "Тракия-М", 2008, гл. 19.

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ДИНАМИЧНАТА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА

Резюме:

Икономическите системи се намират в постоянно движение и развитие. Това им придава характер на динамични икономически системи, на чиито диалектически анализ е посветена настоящата студия. Нейната задача е да се изяснат някои техни закономерности, свойства и особености, които представляват или произтичат от диалектичната им определеност. Диалектиката стои в обяснителната основа на икономическата динамика, която от своя страна сътворява динамичната икономическа система. Като по-значими в това отношение изпъкват такива категории като взаимодействие, противоречие, качество и количество, мяра и мярка, хомеостазис, същност и явление, съдържание и форма, необходимост и случайност, възможност и действителност, общо, особено и единично, хомеостазис, както и други от този ред, които в контекста на системния подход се реализират като системни икономически категории. Като цяло изложението е посветено на диалектичната природа на възникването и осъществяването на икономическата динамика в динамичните икономически системи.

DIALECTIC ASPECTS OF THE DYNAMICS OF THE ECONOMIC SYSTEM

Summary:

Economic systems undergo constant changes and development. This attributes to them the character of dynamic economic systems to whose dialectic analysis this study is devoted. Its aim is to clarify some regularities, features and specific aspects which represent or stem from their dialectic nature. Dialectics lies in the basis of the economic dynamics which, in turn, creates the dynamic economic system. The focus is on the categories of interaction, contradiction, quality and quantity, measure and size, homeostasis, essence and phenomenon, content and form, general, specific and individual, as well as other items in this order, which, in the context of the systemic approach, are realized as systemic economic categories. The overall presentation is dedicated to the dialectic nature of the emergence and realization of the economic dynamics of the dynamic economic systems.

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА КОЕВОЛЮЦИОННОТО РАЗВИТИЕ

Георги Михнев¹

1. УВОД

Екоикономиката тясно се свързва с проблема за т.нар. устойчиво развитие. През последните 15-20 години този проблем заема сериозно място както в научните среди, така и в практическите действия на правителства и граждански сдружения. В публикацията Our Common Future² устойчивото развитие се определя като **“удовлетворяване на нуждите на днешния ден, без да компрометира способността на бъдещите поколения да посрещат своите собствени”**. В нея се представят известни действия на национално и интернационално равнище, които мотивират правителствата, местните власти, бизнеса и гражданските организации да определят и възприемат стратегии за устойчиво развитие. Сред тези дейности има голям безпорядък, поради неточното разбиране на понятието устойчиво развитие. Самото определение на устойчивото развитие е неточно и неясно. Такова определение посочва целта на развитието, но не отразява неговата същност.

Критерий като „удовлетворяване на нуждите“ не е много полезен за определяне на устойчивото развитие понеже е субективен. Хората в различни периоди от време и с различни равнища на доходи или културни и национални традиции се различават по нуждите си. Така че позоваването на нуждите на бъдещите поколения не дава ясна насока какво от днешния ден трябва да се съхрани за бъдещето. Преди 100 години българските земеделци едва ли са предвиждали, че бъдещото поколение ще се откаже от конете и ще предпочете да обработва земята с трактори и комбайни, за които ще е нужен петрол, а не тучни ливади. Philip Stott³ нарича това определение израз на „добро майчинско и патриархално чувство“. Днес, пише той, „устойчивото развитие е една повсеместна, политически услужлива фраза, един приятно звучащ палиатив на безжалостната и неизбежна промяна. Тя се сервира като безвредно лекарство на еко-хондриците по целия свят. Екологичните и икономическите промени са норма, а не изключения. Равновесните решения са невъзможни. Ние обитаваме един тревожен, неуравновесен свят, в който изригват вулкани, земетресения, моретата се покачват и падат, климата се променя, незнайно дали под човешко въздействие или не!“. Както ще покажем по-късно, това становище е доста крайно. Но поради подобни критики през 1992 г. на конференцията в Рио де Жанейро са определени 27 принципа, насочени към осигуряване защита на природата,

¹ Георги Михнев е доктор на икономическите науки, професор в катедра “Икономика на природните ресурси” на УНСС; тел.: 81-95-324, e-mail: george_mihnev@dir.bg

² The Brundtland Commission, 1987, Our Common Future, The Report of the World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, Oxford.

³ Philip Stott, “Sustainable development” is just dangerous nonsense, University of London, 2002.

и развитие, което определя правата на хората и техните отговорности за опазване на околната среда. Те са насочени към пет основни проблема:

- Грижа за хората;
- Опазване на околната среда;
- Съответна междудържавна политика;
- Създаване на система от законодателни мерки и целенасочена държавна политика;
- Участие на различни категории обществени групи в процесите на устойчивото развитие.

Тези принципи не обвързват юридически правителствата и на практика има липса на ясно разграничаване на целите на устойчивостта и справедливото разпределение на ресурсите при общите решения, засягащи околната среда и икономиката, както и за количествения и качествения растеж и средствата за неговото постигане.

Екоикономистите защитават тезата, че производството изисква непрекъснат поток от енергетични и други ресурси, което води до необратим процес на тяхното изчерпване. Според тях забавянето му изисква минимизиране на използването на естествените ресурси.¹

Смята се, че природната среда слага граници на развитието на икономиката и обществото. Образно това е показано на схема № 1.

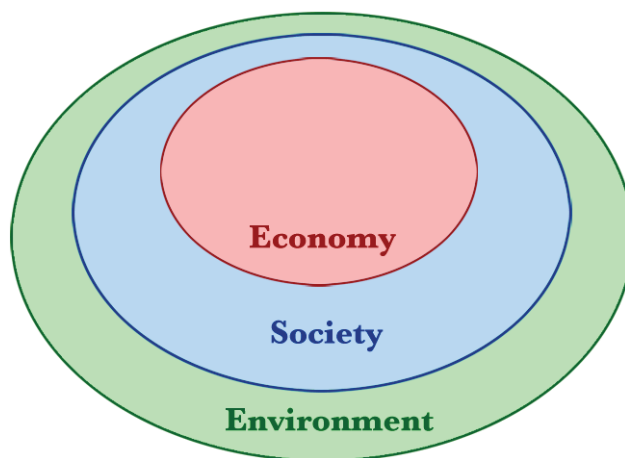

Схема 1

Тяхната теза е, че са нужни дълбоки промени в социалните, политически и културни ценности на обществото, за да се откаже от сегашния начин на използване на ресурсите².

¹ Boulding, K.E. 1991, What Do We Want to Sustain?: Environmentalism and Human Evaluations, In Costanza, R. ed. *Ecological Economics*. Oxford: Columbia University Press.

² Sang W. Hwang 1998, General Evolutionary Methodology for Sustainable Development, Blacksburg, Virginia.

Основания за такива изводи дават силното увреждане на природата в резултат на индустриалното производство и все още непреодолените схващания, че човек трябва да господства над природата.

Тези схващания се критикуват остро от стана на консервативно мислещи учени, които ги атакуват от позициите на свободния пазар. Те смятат, че естествените ресурси са достатъчно и човешката изобретателност е толкова голяма, че политиката на устойчиво развитие е излишна и опасна. Според тях идеалът за справедливост между поколенията е непоследователен и неверен.

Beckerman в своята книга “В защита на икономическия растеж” сочи, че **проблемът за устойчивото развитие се основава на две свързани и неоправдани предпоставки:** страхът от изчерпването на ресурсите и резултатът от това върху нормалното съществуване на бъдещите поколения.

Той бързо отхвърля първата, отбелязвайки, че ако ресурсите се изчерпват, то рано или късно – както и да се употребяват, те ще бъдат изчерпани. След това той обобщава, като заявява, че чрез ценовата система на свободния пазар и човешката креативност обществото ще се насочи към по-ефективни заместители на невъзстановимите ресурси. Поради тази причина всяка нова генерация се насочва към по-ефективни методи и технологии за производството на необходимите и стоки и услуги. В този смисъл, наказването на днешните жители на планетата с недостатъчно потребление в полза на бъдещите поколения не е нищо друго освен трансфер на доходи от по-бедните към по-богатите индивиди¹.

Що се отнася до защитниците на т.нар. *предоохранителен принцип* (*precautionary principle*), съгласно Beckerman, те трябва да са наясно, че заедно с риска иновациите носят и съществени ползи за човечеството. (Например заедно с риска, който носи овладяването на ядрения синтез, той би решил енергийните проблеми на планетата). Ако този принцип се възприеме сериозно човечеството би следвало да живее още в пещерите.

¹ Beckerman, W. 1976 *In Defense of Economic Growth* (London: Jonathan Cape). – 1995 *Small Is Stupid* (London: Duckworth).

В публикацията си “Враговете на прогреса (Опасностите на устойчивото развитие)” Austin Williams¹ нарича устойчивото развитие “опасна и разяждаща доктрина”, която спира развитието и прогреса.

В България противник на устойчивото развитие е д-р Дияна Петкова². Тя твърди следното “Неоспорим факт е, че идеологията на устойчивото развитие не доведе до нищо ново световното капиталистическо общество, а в бившите социалистически страни, съчетана с плановата икономика, тя претърпя тотален провал. Днес, в условията на постмодерния капитализъм и при разгръщащите се процеси на глобализация, концепцията за устойчиво развитие отново демонстрира огромната пропаст между теория и практика. Защото бедните страни от Третия свят (по правило) станали още по-бедни, а богатите многократно умножили богатата си и така още повече се задълбочили различията между хегемоните в световната капиталистическа система, от една страна, и държавите, намиращи се в нейната периферия, от друга. Така, естествено и спонтанно, възниква въпросът доколко изобщо теорията за устойчиво развитие е приложима към съвременните икономически и социални условия на живот и дали, също както идеологията на комунизма, не е само една непосредствено утопия?”

Подобни мнения се изказват и представители на практиката. Там преобладава мнението, че пазарните механизми определят развитието. Според управителя на ЖФД “Айтос” “Това са измишльотини на еколози... тези неща нямат никаква връзка не само с животновъдството, а и с разума въобще. Устойчиво развитие има само там, където има печалба.”

От казаното до тук се вижда, че концепцията за „удовлетворяване на нуждите” е твърде уязвима. Няма съмнение, че американската мечта за безкраен растеж на потреблението, както и т.нар. основен закон на социализма за „максимално задоволяване на постоянно растящите материални и културни нужди на цялото общество по пътя на непрекъснатото нарастване и усъвършенстване на социалистическото производство на основата на висша техника”³ са илюзия.

Има и още по-крайни възгледи, които отричат устойчивото развитие. Според John Robinson⁴ терминът ”устойчиво развитие” се разглежда като равнозначен на противоречие в термините на растеж и развитие, от една страна, и екологична (а вероятно и социална и икономическа) устойчивост – от друга. Той смята, че привържениците на устойчивото развитие търсят решение на проблем от типа “квадратура на кръга”.

Тогава какво е устойчиво развитие? Устойчиво или съвместно развитие?

На първо време възниква въпросът дали преводът на „sustainable development” трябва да се преведе „устойчиво развитие”. В Webster’s encyclopedic unabridged dictionary има 10 значения на думата „sustain”, но нито едно от тях не кореспондира

¹ Austin Williams, The enemies of progress (The dangers of Sustainability), www.imprint-academic.com

² http://members.tripod.com/nie_monthly/nie5_01/razvitie.htm./03.08.2010 г.

³ И. В. Сталин. Економическите проблеми на социализма в СССР. М, 1952, с. 40.

⁴ John Robinson, Sustainable Development Research Initiative (SDRI) in the Institute of Environment, Resources and Sustainability, University of British Columbia, 219-1924 West Mall, Vancouver, Canada V6T 1Z2.

с устойчивост. По-скоро става дума за поддържане, преживяване на вреди и щети, преодоляване на претърпявани загуби и пр.

Точността на превода не е без значение, защото наистина става въпрос за поддържане на равновесие в развитието и преодоляване на вредните въздействия, а не за устойчивост. Проблемът за развитието и в частност коеволюционното развитие не може да бъде разбран, без да се изложат накратко идеите на неговите основоположници. Те не започват с т.нар. доклад на Brundtland Commission, а с трудовете на Берталанфи, французите Леруа и Шарден и В. И. Вернадски.

Тезата на настоящата студия, е че теоретичната обосновка на устойчивото развитие е несъстоятелна и понятието би следвало да се замени с термина коеволюционно развитие. По своята същност коеволюционно развитие е сложна метасистема, която обхваща две главни области: общество и природа, известни още като ноосфера. По необходимост изследването на подобни системи може да стане само с помощта на системния подход и анализ. За да се отрази огромната сложност на метасистемата ноосфера, са необходими многобройни индикатори, формирани в база данни, която позволява използването на мултиатрибутивни и мултикритериални методи за оценка на вариантите на развитие и вземането на съответни управленски решения.

Целта на студията е да анализира и оцени многобройните и често противоречащи си изследвания в областта на „устойчивото развитие” и да набележи система от показатели за формиране на база данни, необходима за реален анализ и оценка на протичащите в ноосферата процеси.

Поставената цел се конкретизира чрез **комплекс от научни и практически задачи**:

- Изясняване на същността на коеволюционното развитие, съпоставяйки го с т.нар. устойчиво развитие;
- Кратко описание на подсистемите на ноосферата;
- Разработване на критериите към показателите, описващи сложната система *ноосфера*;
- Конкретизация на показателите за всяка от подсистемите на ноосферата с цел формиране на начална база данни за анализ и мониторинг на взаимодействията в ноосферата.

2. СИСТЕМЕН ПОДХОД

Системният подход е средство за изследване и управление на обекти, който ги разглежда като система, в която са определени елементите, вътрешните и външни връзки, влияещи на функционирането ѝ. **Основоположник на системния подход е Лудвиг фон Берталанфи.** Този подход бе доразвит от автори като Месарович, Росни и др. Предпоставките за възникване на системния подход са развитието на общата теория на системите, на автоматичното регулиране и управление, както и на кибернетиката, които предоставят методологичен апарат за обединяване в единно цяло на разнородни управленчески задачи.

Днес е общопризнато, че системният подход се явява най-подредената и надеждна основа за управление на сложни взаимосвързани дейности, позволяваща да се откриват и анализират съставлящите системата компоненти, както и техните взаимовръзки. **Предимствата на този подход са:**

- Възможността за формулиране целите и за изясняване на тяхната йерархия до началото на всяка дейност, свързана с управлението, особено с приемане на решения.
- Структуриране на система за достигане целите на организацията по най-ефективен път. Теорията на системите се фокусира върху организацията и взаимната зависимост на връзките. Системите се обясняват като серия от елементи, свързани помежду си, където всяка наследява взаимодействието им като едно цяло.
- Реализиране на поставените цели при минимални разходи, чрез използване на сравнителен анализ на алтернативните пътища и методи и чрез осъществяване на съответен избор.
- Количествена оценка (квантификация) на целите, методите и средствата за тяхното достигане, базирана на всестранно изучаване на възможните и планираните резултати от дейността.
- Хомеостазис, който се изразява в използването на системните ресурси за запазване стабилността на системата.

Идентификацията, разбирането и управлението на взаимосвързаните процеси като една система допринася за ефективността на изследвания обект при постигането на целите му.

За първи път системният подход при изучаване на въздействието на обществото върху природата е приложен от руския учен В. И. Вернадски. Той счита, че градивната наука следва да се структурира не по дисциплини, а по проблеми. Поради ограничеността на отделните науки в тесни рамки те не могат дори да поставят сериозните проблеми, които стоят пред обществото. Това с най-голяма сила важи за биосферата, част от която е и човека. Той я определя като сложна саморегулираща и самовъзпроизвеждаща се система, която се намира в динамично равновесие. Още в началото на XX век той предсказва неизбежните последици от стремителното нарастване на въздействията на човека върху природата и подчертава, че човешката дейност се превръща в нова небивала геологопреобразуваща сила на планетата. „Във водовъртежа, в интензивността и сложността на съвременния живот”, твърди Вернадски, „човек практически забравя, че самият той и цялото човечество, от което той не може да бъде отделен, са неразделно свързани с биосферата”¹. Те са геологично закономерно свързани с нейната материално-енергийна структура.

Според Вернадски – рано или късно, по-нататъшното безконфликтно съществуване на **човека като част от биосферата** ще стане невъзможно, ако не се възприемат разумни решения за използване на природните ресурси. Всяка необмислена намеса може да доведе до нейната деградация. Всеизвестни са резултатите от опи-

¹ Понятието биосфера, т.е. “област на живота”, е въведено в биологията от Ламарк (1744-1829).

тите на тоталитарната държава да отбива реки (Аму-Даря) и да разорава целини, без да се опира на научното познание. Резултатът е деградация на природата и изразходване на огромни средства, които могат да се вложат в разумно коеволюционно развитие.

Вернадски развива своето учение за т.нар. **ноосфера**¹ – **биосфера, подредена с разума и труда на човека**.² Понятието “ноосфера” е въведено и разработено най-напред от французите Леруа и Шарден (последният – Тейар дьо Шарден, е палеонтолог и теолог). Вернадски разглежда ноосферата като ново еволюционно състояние на биосферата, при което разумната дейност на човека става решаващ фактор за нейното развитие. За ноосферата е характерна тясна връзка на законите на природата с тези на мисленето и обществото. Разумът като фактор в еволюцията на Вселената създава ноосферата – космическият етап в развитието на човешката цивилизация.

Учението за ноосферата е получило широко разпространение не само в Русия. То дори се предлага като основа за всемирна стратегия за “устойчиво развитие” (Рио де Жанейро, 1992 г.), насочено за разрешаване на глобалната екологична криза. “Човекът за пръв път реално разбира, че той е жител на планетата и може, длъжен е да мисли и действа по нов начин, не само в аспекта на отделната личност, на семейството или рода, на държавите или на техните съюзи, а в планетарен мащаб”. За реализацията на своята концепция за ноосферата Вернадски насочва усилията към използването на нетрадиционни източници на енергия, предвиждайки практически възможности за използване тази на слънцето и вятъра, както и използването на относително затворени безотпадъчни производства. Важността на редица изследвания на Владимир Вернадски не е била осъзната в достатъчна степен от по-голямата част от неговите съвременници.

А. А. Богданов

Подобни идеи на широко известната днес „Концепция за устойчивото развитие”, се изказват и разработват и от руските учени А. А. Богданов и Н. И. Бухарин. В тритомната си работа „Тектология. Всеобща организация на науката”, издадена в 1913-1922 г.³, А. А. Богданов залага основите на нова наука – **тектологията**. Концепциите, които той залага в тези трудове, изпреварват много положения от съвременния системен подход, кибернетиката и синергетиката. Тектологията е естествена мултидисциплинарна или интегрална наука за най-общите закони и форми на организация на природни и обществени образувания, като пределно всеобща теория на тяхната организация (развитие) и дезорганизация (разпад, криза).

Критикувайки ограничеността на мисленето, възпитано от специализацията на научните изследвания, Богданов се опитва да заложи основите на наука, обединя-

¹ Ноосфера (от гр. *Ноос* – разум) е т.нар. сфера на разума.

² В. И. Вернадский, Несколько слов о ноосфере, “Успехи современной биологии” (1944 г., No. 18, вып. 2, с. 113-120).

³ Богданов, А. А. Тектология. (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 1. М.: Экономика, 1989. с. 304. Богданов А.А. Тектология. (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2. М.: Экономика, 1989. с. 351.

ваща организационния опит на човечеството. Основната идея на тектологията според него се състои в единството на строежа и развитието на различни "комплекси", независимо от материала, от който се състоят. С помощта на много примери Богданов убедително доказва, че на атомно ниво и в галактическото пространство, и в обществото и икономиката действат едни и същи организационни закони. Комплексът – или както бихме се изразили сега, системата не е прост сбор от нейните съставки. Тя е взаимозависимост и взаимодействие на независими подсистеми и процеси, свързани със сезонни цикли на развитие и деградация. Т.е всяка система трябва да се разглежда като намираща се в непрекъснато изменение. Според А. А. Богданов има уравновесени и неуравновесени системи, които преминават от едно състояние в друго. Системата, която се намира в равновесие, постепенно губи това свое качество в процеса на своето развитие и преживява състояния като кризи, които, ако преодолее, преминава към ново равнище на растеж и хомеостазис. Системата не може да съществува изолирано. Тя се намира в тясно взаимодействие със средата.

Богданов счита, че само с активно използване на външната среда може да се поддържа нейното равновесие, при това системата не просто взаимодейства със средата, но, бъдейки структурно свързана с нея, се адаптира към измененията в нея в един коеволиционен процес. Ако човечеството би организирано обществото само с тези сили и средства, които овладява от природата, то не би имало предимства пред другите живи същества, които се борят за своето съществуване. Според Богданов **пълният разцвет на тектологията ще се изразява в съзнателно господство на хората както над външната природа, така и над социалната.**

Това негово твърдение е твърде далеч дори и от схващанията на Ф. Енгелс, който пише: "Но да не се ласкаем твърде много от нашите човешки победи над природата. За всяка такава победа тя си отмъщава."¹

По нататъшно развитие тези идеи, приложени към социалните системи, получават в трудовете на Н. И. Бухарин. Опирайки се на „тектологическата“ концепция на Богданов и свързаните с нея представи за „подвижно, динамично равновесие“ на системите, Бухарин разработва „теорията за равновесие на социалната или обществено-производствената система“².

Той смята, че всички материални и социални системи се намират в състояние на движение и развитие, обусловено от противоречията между различни, разнопосочно насочени сили. Непрекъснатото сблъскване на тези сили в процеса на производството, обмена и потреблението и произтичащия от това ръст или разпад на социалните системи се регулира от **закона за динамичното равновесие**. Той е свързан с естествения стремеж на всяка система към устойчиво състояние и е източник на тяхното движение и развитие.

¹ Маркс, К. И Ф. Енгелс, Съч., т. 20, с. 485.

² Бухарин, Н. И. Экономика переходного периода. Часть 1. Общая теория трансформационного процесса. Май 1920 г. // Проблемы теории и практики социализма. М.: Политиздат, 1989. С. с. 94-176. 8 Бухарин Н.И. К постановке проблем теории исторического материализма (Беглые заметки). 1923 г. // Избранные произведения. М.: Политиздат, 1988. С. с. 39-49.

Ако действащите в системата сили се уравновесяват, тя се намира в състояние на динамично, подвижно равновесие. Бухарин разделя равновесието на начално, нарушено и възстановено на нова основа. Той смята равновесието за стабилно, ако има установен баланс не само между елементите на системата, но и при нейното взаимодействие с външните системи (разбирай природата – или както бихме се изразили сега, „околната среда – environment). **За разлика от Богданов, Бухарин подчертава, че човечеството не трябва да стреми към господство над природата, а, извличайки от нея енергия посредством процеса на общественото производство, да се приспособява към окръжаващата природна среда в стремеж да постигне равновесие с нея. Той се противопоставя на господстващата тогава идея за безкрайната власт на обществото над природата, при това – много преди човечеството да осъзнае негативната роля на производствата, увреждащи околната среда.** С други думи Бухарин насочва своето внимание към усъвършенстване управлението на взаимодействието между общество и природа. Идеите, развивани от Бухарин, не само не са загубили своята актуалност, а са предтеча и теоретична основа на днешната концепция за управление на ноосферата. Главните постижения на Бухарин се свеждат до следното:

- За първи път са формулирани основни положения на системния подход и теорията за самоорганизация на системите;

- Въведено е понятието “подвижно (динамично, устойчиво, структурно) равновесие” на системите и външната среда. В това понятие се изразява едно диалектично единство: от една страна, равновесието – стабилност, устойчивост, и, от друга, развитието – динамичност, подвижност и качествена изменчивост;

- Установена е недооценяваната досега важна роля на екзогенните, независими от социума фактори за развитието на социалните системи и необходимостта за адаптация към естествените изменения на природната среда като едно от главните условия за запазване на равновесието в системата „природа-общество”.

Днес проблемът за евентуална екологическа катастрофа се поставя изключително остро. Смята се, че нейното предотвратяване и преходът към ноосферата е възможен само когато всеки един индивид осъзнае сериозността на проблема. Поради това е много важно, той да се включва в програмите за възпитание и обучение на хората. Никакви укази и декрети не могат да имат сериозен ефект без активното съдействие на човека. С други думи, ноосферата може да бъде реализирана с помощта на изменение на самия човек. Това означава отказ от абсолютния антропоцентризъм и признаване на ценността на всички форми на живот, както и конкретни действия за опазването им. Човекът трябва да признае своята зависимост от природата, а социалното развитие да се разглежда като едно от нейните възможни направления. Вместо противопоставяне на човека и природата, е необходимо да се следва нов модел на познание, който да отчита, че той е част от нея и участва във всички природни процеси.

Според мнозина създаването на информационно общество в глобален мащаб е все още първият етап от развитието на ноосферата. Такова общество ще бъде способно да създаде условия за решаване противоречието между физическите, веществено-енергетическите и интелектуално-информационните способности на човека

при прогнозиране развитието на природното и социалното. Именно затова човечеството днес, осъзнавайки все по-ясно своята космическа мисия, преосмисля коренните основания на своята разумна дейност, която е призвана не само да облагороди жизнено необходимата природна среда, но и да познае истинната си ценностна мотивация.

Не всички изследователи обаче са съгласни с подобни изводи. Академик Н. Н. Моисеев пише: „Терминът ноосфера получи достатъчно широко разпространение в настоящето, но се трактува от различните автори твърде нееднозначно. Затова в края на 60-те години на миналия век аз започнах да употребявам термина „епоха на ноосферата“. Така аз наричам този етап от историята на човека, когато неговият колективен разум и воля ще се окажат способни да осигурят съвместно развитие (коеволюция) на природата и обществото. Човечеството е част от биосферата и реализацията на принципа на коеволюцията е необходимо условие за осигуряване на неговото бъдеще“. По-късно в своята статия „Системная организация биосферы и концепция коэволюции“ академик Н. Н. Моисеев пише: „... и така същността на урока е следната: всяко техническо, технологично усъвършенстване, за да не заплашва коеволюцията, неизбежно трябва да се съпровожда с определено усъвършенстване на нравствеността, т.е. системата от нрави, които регламентират живота на обществото в новите условия“. Авторите на теорията за ноосферата са смятали, че нейното формиране е неизбежно, а Вернадски – че е сложено нейното начало. Днес академик Моисеев заявява: „Аз категорично се противопоставям на подобни твърдения! Ноосферата като състояние на биосферата е желателна, защото гарантира по-нататъшното развитие на човешки род, но не може да се твърди, че настъпването и е неизбежно. Способен ли е човекът да избере необходимите нравствени императиви, ще съумее ли да преодолее тази психологическа настройка, която се е формирала в борбата със саблезъбите тигри, няма ли генетични пороци, които ще възпрепятстват живота на човека в епохата на ноосферата и ще може ли човекът да създаде необходимата цивилизация – това са все въпроси, на които не само няма отговор, но които и не са формулирани, както би трябвало!“.

В своето историческо развитие, човечеството е генерирало не малко разрушителни действия, които са поставяли на изпитание самото му съществуване. Без да сме особени оптимисти, трябва да приемем, че ноосферата като сфера на разума е алтернатива именно на разрушителните сили, насочвани срещу човешката разумна дейност.

В руската литература се срещат и изследвания, които считат, че вместо устойчивото равновесие трябва да се говори за неравновесие. Назаретян твърди, че по-скоро трябва да се говори за **„наука на устойчивото неравновесие“**¹. В съгласие с моделите за развитието като взаимодействие на системата с външната среда и свързаните с това процеси на появата на нейни нови елементи и връзки в крайна сметка довеждат до нейното отклонение от равновесие. Възникналите флуктуации на свой ред могат да доведат до разрушение или преустройство на системата. В такива мо-

¹ Назаретян, А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование), Москва, 2004.

менти (наричани бурификации) системата се отличава с хаотичност и силна чувствителност към външните условия, което може да доведе до принципна невъзможност да се предскаже нейната съдба: разрушение, опростяване или усложняване. По такъв начин в поведението на сложните системи естествено присъстват както периоди на стабилност, характеризиращи се с постоянство на нейните структури, така и на бурификации, които я привеждат в ново качествено състояние.

Последното е възможно само с помощта на допълнителни ресурси, тъй като по-сложните системи изискват по-големи енергийни и други разходи. От тази гледна точка наистина е по-добре да се говори за устойчиво неравновесие. ***Последното е такова състояние на системата, което изисква непрекъснато противодействие за улавяване на въздействието на средата.*** Но, рано или късно, в съществуването на неуравновесената система настъпва фаза на опасно снижаване на стабилността, когато по силата на изменилите се външни или вътрешни условия, разработените по-рано шаблони на жизнеспособност са способни да я доведат до разрушение. Такава фаза се нарича криза. Разрешението на кризата завършва или с разрушаване на системата, или с разработка на качествено нови управленски въздействия, които възстановяват нейната жизнеспособност.

3. ТЕОРИЯ НА ХАОСА

Подобни схващания за сложните стохастични системи се свързват с теорията на хаоса. Теорията на хаоса не е опровержение на детерминизма и не твърди, че подредането на системите е невъзможно. Хаосът в теорията на хаоса е не просто ред, а същност на реда. Централен момент в тази теория е невъзможността да се предскаже точното състояние на системата. Сложните нелинейни системи са наследствено непредсказуеми и е невъзможно да бъдат описани с точни равенства. Според тази теория може да се говори само за представяне на състоянието на системата като резултати, вариращи в определен диапазон, посредством графика на нейните *атрактори* или *фрактали*. В този смисъл, теорията на хаоса се явява наука за предсказуемостта на най-сложните и нестабилни системи.

За да се изложи накратко теорията на хаоса е необходимо да се въведат основните понятия, използвани в нея:

- **Атрактор** (от англ. to attract – притеглям) – геометрична структура, характеризираща поведението във фазовото пространство в продължение на дълго време. Тук възниква необходимост да се определи понятието фазово пространство.

- **Фазово пространство** – Динамиката на сложните системи във времето се анализира с помощта на фазовото пространство – абстрактно пространство с брой на измеренията, равен на броя на зависещите от времето променливи. За n на брой променливи това ще бъде n -мерно пространство, а времето ще се разглежда като външен параметър. Една точка в такова пространство ще съответства на конкретно състояние на системата, а нейното преместване ще бъде изменение в него. То очертава област, в която системата запазва стабилност и нейното състояние е предсказуемо. Тя може да се намира в една или друга точка на очертаната област.

- **Бифуркация** е състояние на разрушаване на атрактора под въздействието на вътрешни и външни фактори, въздействащи на системата. В подобни ситуации системата преминава към нов атрактор или се разрушава.

- **Фракталът** е обект с доста сложна форма, получен в резултат на прост итерационен цикъл. Итерационността и рекурсивността определят такива свойства на фракталите, каквото е например самоподобие – отделните части приличат на целия фрактал. Фракталът е свързан с хаоса така, както резултатът с процеса. Природните фрактали се получават в резултат на някакво итеративно развитие на генезис в неравновесни **дисипативни среди** (т.е. среди със загуби на енергия). Естественният подбор води към определен вид като атрактор. Това са ефекти на **самоорганизацията**. Чувствителността на тези процеси към стартовите условия и към средата води до невъзможността за детайлно предсказване. Винаги има място, макар и незначително, за несходство на кристалите, организмите, обществените формации и други резултати на взаимодействието на частите.

Въпреки сложността на поведение на атракторите, познаването на фазовото им пространство позволява да се представи развитието на системата в геометрична форма и съответно те да се предскажат. Определянето на местоположението на системата във фазовото пространство е практически невъзможно. **Но областта на местоположение на системата и стремежът ѝ към атрактора са предсказуеми.**

Казано просто, атрактор е това, към което се стреми системата, към което тя е привлечена. Атракторът е област в пространството на възможните състояния, в които системата може да се движи, без да може да се откъсне от тях. В този смисъл атракторът е подобен на “черна дупка” в пространството, постоянно всмукваща материя и не позволяваща нищо да се измъкне от нея.

За нелинейните системи е характерно, че имат в общи линии различни атрактори. Когато има повече от един атрактор, основният въпрос е: в кой от тези атрактори системата ще завърши. (Всички термодинамични системи имат един точков атрактор – *Ентропията*.)

Добър пример за атрактора и неговата роля са езеро (или море). Траекториите, водещи към атрактора, съответстват на реките и потоците, вливащи се в това езеро. В зависимост от това къде пада, дъждовната вода ще следва една или друга река, ще стига едно или друго езеро. Областта, от която една река получава водите си, се нарича водосборен басейн. Аналогично, всеки атрактор има **басейн**, който е обкръжаващата го област, пространството, което управлява, така че всички траектории, започващи в тази област, завършват в този атрактор. Басейните, принадлежащи на различните атрактори, се разделят от тясна граница, която може да има много непостоянна форма. За начални позиции, близки до границата, е много трудно да се определи към кой атрактор ще бъдат привлечени. Малки колебания могат да тласнат системата в един или друг басейн и следователно към един или друг атрактор. Появата на такава граница, разделяща два атрактора, се нарича **бифуркация**. Близката до границата система се държи хаотично, но в басейна нейното движение е предсказуемо – към атрактора.

Тогава доколко е хаотичен хаоса? Същността е в това, че хаосът в действителност е достатъчно подреден и се подчинява на определени закони. Проблемът се

състои в това, че намирането на тези закони може да бъде много сложно. Целта на изучаването на хаоса и фракталите е да се предскаже закономерността в системите, които може само да изглеждат непредсказуеми и абсолютно хаотични. Теорията на хаоса има за цел да установи:

- Разумни граници на системата: времеви, пространствени зони на влияние и контрол;
- Стремежът на системата към устойчиво състояние (към точката на притегляне или атрактор.)

Хаосът е естествено състояние на материята и от него се раждат все временно стабилни образувания, които – умирайки, се превръщат в него. В системата протичат процеси на деградация и ръст на ентропията, както и създаване на посъвършени структурни образувания. Динамичната система притежава параметри и свойства, които се променят с времето под влияние на вътрешни и външни въздействия, в това число и стохастични. Когато говорим за развитие на такива системи, това означава, че се увеличава броят и сложността на нейните елементи или връзки между тях.

Съгласно моделите за развитие на взаимодействието на системата с външната среда, свързано с появата в нея на нови елементи и връзки, тя преминава в неравновесие, което може да доведе до нейното разрушаване или пренастройка. В такива моменти (бурификации) системата е изключително уязвима на външни въздействия и е невъзможно да се предскаже нейното поведение: разрушение, опростяване или усложняване на нейните структури. Ясно е, че при такива моменти усложняването и усъвършенстването на структурите на системата (ноосферата) е възможно само с привличане на допълнителен ресурс, тъй като поддържането им е свързано с по-голям разход на енергия. Поради това установеният в системата тип на организация се намира в зависимост както от нейното вътрешно състояние, така и от външната среда. Т.е., в поведението на сложните системи има периоди на стабилност, характеризирани се с постоянство на техните структури, в които се извършват само количествени изменения, и такива на бурификация, които довеждат до тяхното преобразуване. В условията на бурификация системата може практически да загуби „памет“. Последното означава, че нейната по-нататъшна съдба в много малка степен зависи от характера на нейното предишно развитие. Доминираща роля започват да играят стохастичните фактори, предизвикали бурификацията, и по-нататъшното развитие на системата е непредсказуемо.

Както се спомена по-горе, развитието на системата става в някакъв атрактор, в някаква ограничена област на притежание, в рамките, на която тя запазва своята същност и самото развитие може да се определи като спокойно (еволюционно). В този смисъл коеволюционното развитие може да се разглежда като състояние на стабилност. Такова развитие е съпроводено с нарастване на благоприятните показатели и намаляване на неблагоприятните, в което се поддържа понижаване на нейната (на системата) откритост и чувствителност на флуктуации.

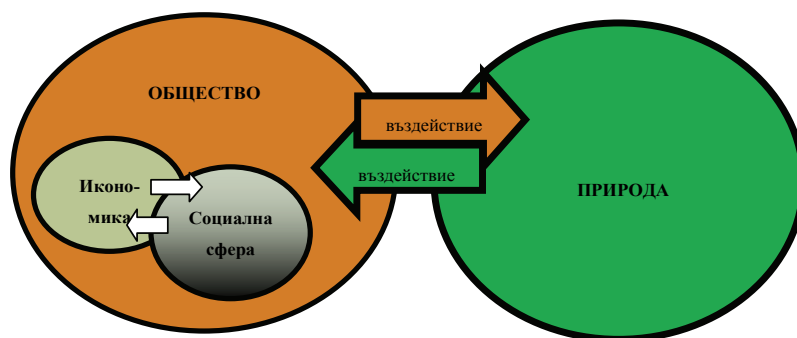
Към това бихме могли да добавим, че всяка система е устойчива само ако опазва своите важни характеристики. Характеристиките описват качествено и количествено границата между системата и външната среда. Количествените променливи се

изменят във времето в зависимост от промените в средата и отразяват способността на системата да се приспособява. Качествените характеристики са относително постоянни и определят различията между системите. Някой наричат качествените характеристики параметри на системата.

На основание на изложените дотук схващания може да се приеме, че ноосферата може да бъде разглеждана като сложна, динамична метасистема. Тя може да бъде изследвана само с помощта на системния подход и анализ. Този анализ трябва да включва изследване на цялата система и на нейните части. Той трябва да взема предвид състоянието на социалната, екологичната и икономическа подсистеми, насоката и степента на промени в тяхното състояние и в съставните им части, както и взаимодействието между тях. Сериозно внимание трябва да се отделя на последствията от човешката дейност. При това трябва да се вземат под внимание както пазарно измерими последствия, така и немонетарни.

Оценката трябва да обхваща достатъчно дълъг период от време, за да се изият тенденциите в анализираните явления, да се изследват не само локално действащите фактори, но и глобалното въздействие. С други думи, трябва да се изследва и оцени взаимодействието между общество и природа. Обществото включва две големи подсистеми – икономика и социална сфера. Всяка от тях въздейства на другата. Не можем да си представим развита икономика с население, което е изостанало в културно и образователно отношение. Нито пък сме виждали високо развита социална сфера без силна икономика. Ясно е, че тези три сфери създават много потенциални усложнения за достоверна проста дефиниция на коеволюционното развитие. Многобройните цели изразяват по подразбиране многоизмерим подход към стабилизиране на развитието и към оценка на успехите или неуспехите. Схематично това е показано на фиг. 1.

Например, какво, ако има адекватно снабдяване с храна и вода, но това изисква промени в използването на земята, които водят до понижаване на биоразнообразието. Ако незамърсяващите енергийни източници са по-скъпи и това става бремене за бедните, за които отделянето на повече средства за придобиването им е сериозен проблем. На коя от целите да се даде предимство?

Фиг. 1

Ако се вгледаме по-задълбочено в проблема, ще установим, че ноосферата не може да се разглежда като твърда система, а по-скоро като гъвкава (Soft System – SS). За разлика от твърдите системи (такива, които съществуват в реалния свят – като компютърни, транспортни или телекомуникационни) в SS се акцентира на нейната познавателна същност. Например, ако се опитваме да разберем една организация като система за трансформиране на суровини в стоки, ние вероятно ще включим снабдителите и потребителите на крайния продукт, но ако разглеждаме организацията като система, която осигурява работа на местната общност, ние вероятно ще включим местния транспорт, който позволява на работниците достъп до съответните фирми. Моделирането на SS (SSM) се заема с комплексни ситуации, където няма достатъчно съгласие за съдържанието на проблема и към кого той трябва да бъде адресиран. В такива ситуации (напр. Колко следва да се подобрят здравните услуги?; Как да се насочва бизнеса по сигурен път?; Как да се отнасяме с непълнолетните правонарушители?) могат да съществуват различни перспективи, стойности и мнения за това какво в ситуацията е по-важно и как да се обръщаме към нея.

Като една системна методология SSM се стреми да приобщи своите потребители в развитието на по-добро разбирателство, чрез итеративен процес на познание.

Оригиналната версия на SSM е седем степенна. Тя започва с начална оценка и излагане на ситуацията:

- Използване на една или повече съдържателни картини, последвани от определение на броя на системите с човешко действие, “human activity systems” (HAS), смятани за съотносими към ситуацията;
- Те дават една формална същностна дефиниция (една декларация за намеренията на системата с кратко описание на най-важните елементи);
- Трансформация на същностната дефиниция в целенасочени модели, където се определят свързана система от дейности и техните зависимости, с помощта на които се достигат намеренията;
- Тези модели не са описание на реалния свят, а са идеални концепции, основани на експлицитни възгледи за света, които се използват, за да поставят въпросите и да стимулират дебати между участниците (stakeholders);
- Поставянето на въпросите за ситуацията и дебатите между участниците, структурирани около целенасочените модели, трябва да доведат до генерирането на идеи за промяна и подобрения.
- Тези подобрения са систематично желани и възможни при съответното културно ниво на участниците;
- Тези идеи се трансформират в конкретни действия;
- Взети заедно, тези етапи в методологията формират един цикъл на познание, който продължава вечно от теоретична гледна точка.

В този смисъл описанието на ноосферата може да стане само с помощта на методи и модели, изискващи мултидисциплинарен подход при тяхното конструиране, както и намесата на експертно и обществено мнение при анализа и

оценката на развитието и. Тя може да се осъществи, ако се дефинират целите на коеволюционното развитие. Най-общо те могат да определят като:

- Оживяване на растежа и промяна на неговото качество;
- Удовлетворяване на съществуващите нужди от работни места, вода, енергия и здравеопазване;
- Поддържане на стабилна численост на населението и неговото изхранване;
- Запазване и разширяване на ресурсната база;
- Пренасочване на технологиите и управление на риска;
- Оценка на въздействието върху околната среда при вземане на решения.

Такава оценка се основава на предпоставката, че ноосферата може да бъде описана чрез обединяване на развитието на икономиката, природата и социалната сфера.

Графично този концептуален модел може да бъде представен като триъгълник, съчетаващ три типа възможни конфликта, ако развитието не е коеволюционно. Т.е., необходимо е да се разгледат, макар и накратко, подсистемите на това триединство.

4. ПОДСИСТЕМИ НА НООСФЕРАТА

4.1. Икономика

Икономиката се дефинира като подсистема на обществото, осъществяваща производството, разпределението и потреблението на материални блага.¹ Производството е целенасочен процес, при който се извършва трансформиране на ресурсите в полезни продукти и услуги.

Обикновено се смята, че **силната икономика** се характеризира с икономически растеж (развитие). Класическата теория е строго фокусирана върху инвестициите на капитал като най-важния фактор на развитието. От тази гледна точка развитието е нарастването на богатството на глава от населението. Класическата теория признава, че такъв показател изкривява донякъде благосъстоянието поради неравномерното разпределение на благото между членовете на обществото.

Според неокласическата школа развитието се измерва в процентно нарастване на реалния брутен вътрешен продукт. Това е въплътено в класическата формула за производствената функция:

$$Y = f(K, L, N),$$

където Y е брутният вътрешен продукт (БВП), а от независимите променливи K е капиталът, L труда и N природните ресурси, използвани в производството. Следвайки тази производствена функция, състоянието на икономическата система се описва от вектор, всяка компонента на който съответства на конкретно значение на променливите. Тази функция предполага, че един и същ краен резултат, изразен в количество БВП, може да се достигне чрез n на брой количествени комбинации между различните производствени фактори. Т.е. растежът се измерва с нарастването на общия обем на стоките и услугите, произвеждани от дадена икономика.

¹ Матеев Е., Рентабилност и планиране, София, БАН, 1970.

Една икономически устойчива система трябва да произвежда стоки и услуги без прекъсване, за да поддържа управляемо ниво на вътрешното си състояние и взаимодействието с природата. Разбира се, неокласическата школа рядко обсъжда въпроса за стохастичността на тази функция. Няма никакви сериозни доказателства за нейната линейност, нито изследвания за детайлизиране на природните ресурси – *N*, защото тогава възниква въпроса за доказване на мултиколинearността на нейните съставляващи.

Неолибералният подход за обществено-икономическо развитие (L. Taylor 1996), също пледира, че икономическият растеж би имал смисъл само ако се постигнат три взаимно предполагащи се цели: **а)** увеличение на дохода; **б)** обществено развитие и **в)** защита и възстановяване на околната среда.

Сериозни критики на такъв модел се срещат в трудовете на Йозеф Шумпетер.¹ Той изследва растежа от гледна точка на предприемачеството и твърди, че в икономическия живот измененията стават с прекъсване. Те излизат извън обикновените рамки, променят обичайния ход и не могат да бъдат разбрани от гледна точка на кръгооборота, макар и да носят чисто икономически – “вътрешно-системен” – характер, като например прехода от епохата на пощенската карета към железопътните линии. Според Шумпетер иновациите (развитието) се появяват на тласъци: “отделни изблици на активност, разделени от периоди на относителен покой”. Т.е., според него, развитието се извършва със скок от едно състояние в друго. Тези взривове на креативност, пише той, “периодично променят икономическата структура, въвеждайки нови методи” на производство, организация и доставки. Що се отнася до отрицателните последици от депресиите (безработица, загуба на благосъстояние, икономически размествания) – те са просто съзидателното разрушение в действие. “В нашето разбиране формата и съдържанието на развитието са дадени от понятието “извършване на нови комбинации”. Това понятие обхваща пет случая:

- Изготвянето на още неизвестна на потребителя стока или услуга, или създаване на ново качество на известно благо;
- Въвеждане на нов метод (начин) на производство;
- Усвояване на нов пазар;
- Откриване на нов източник на суровини или полуфабрикати;
- Осъществяване на нова организация, например осигуряване на монополно положение.

Според Й. Шумпетер най-важната роля в една капиталистическа икономика принадлежи на предприемача – истинският мотор на икономическото развитие. Той разграничава функцията на предприемача от обикновената функция по управление на предприятието. “Ние се придържаме твърдо към мнението, че едно или друго лице по принцип е предприемач само ако “осъществява нова комбинация”, и то престава да бъде такъв, когато създадено от него предприятие започне по-нататък да функционира в рамките на кръгооборота...”

Предприемачите са онези индивиди, които нарушават равновесието в икономическата система и го възстановяват, но на друго, по-високо ниво. **За общоприет**

¹ Шумпетер, Й. *Теория економического развития*, с. 52-53).

икономически мотив в условията на обичайния кръгооборот се смята търсенето на печалба. Но идеалният тип предприемач е движен не толкова от мечтата за по-голямо благосъстояние, колкото от индивидуалната мотивация за успех. Неговите мотиви също са егоистични по особен начин – в смисъл на решителност, безцеремонност и т.н., доколкото той пренебрегва всякакви връзки и традиции. Както ще посочим по-късно мотивът, който кара обществото да се заеме с проблема за устойчивото развитие, не е печалбата. Напротив – тя често се явява пречка за балансираното развитие.

Някои автори не приемат бързото развитие на икономиката. Например Christian Leipert (1986) твърди „Общество, ориентирано към бързо развитие на икономиката, преминава през общи кризи, чиито главни причини изглежда да са необузданият и растеж. Като рак растежът на икономиката поглъща исторически трансформирани свободни зони за човешко съществуване, социален живот и природа. След преминаването на определени гранични стойности на устойчивостта икономиката причинява всестранны вреди. Икономическата теория не е изградила предупредителни сигнали за установяване на ограничения на икономическия растеж, такива, които да са ориентирани към човешки социални и екологични критерии”¹. Т.е. немалък брой икономисти се ориентират към идеите за природосъобразната икономика или така наречената от Leipert “екоикономика”. В нея се дава абсолютен приоритет на екологичните принципи.

Според нас тези възгледи са залитане в другата крайност. Даването на приоритет на опазването на околната среда нарушава принципа за коеволюционно развитие, въведен от Вернадски.

4.2. Социалната система (сфера)

Може да се счита общоприето, че балансираното развитие е невъзможно, без да се държи сметка за социалната сфера. **В литературата могат да се отделят няколко подхода при определянето на социалната сфера.**

Първият я разглежда като съвкупност от големи групи: класи, нации, народи и т.н. Такава представа за социалната сфера отразява в дълбочина обществения живот, за разлика от нейното представяне като сума от локални образувания. В този смисъл социалната сфера може да се определи като структура на обществото. Но при тази постановка се губи нейната функционална същност – осигуряването на възпроизводството на обществото.

Втората гледна точка е представена главно от икономисти. Те използват понятието като непроизводствена сфера и отрасли на услугите, като я разглеждат като съвкупност от отрасли на народното стопанство, в някаква степен задействани в процеса на задоволяване на социалните потребности на гражданите. Т.е. социалната сфера се определя като социална инфраструктура, без да се отчитат каквито и да е било социални субекти и техните връзки и отношения.

¹ Christian Leipert (1986): "Ist humaner Wohlstand möglich?" in *Universitas* Vol.41 No.11, pp.1109-1121. Quotation from p.1111.

Намират се и автори, които смятат, че е неоправдано отделянето ѝ като някаква относително самостоятелна област на обществените отношения. Според тях социалната сфера заема промеждутъчно положение между икономическата и политическата система. Такъв подход е неправилен, защото тя е *подсистема на обществото, породена от обективната необходимост да възпроизвежда субектите на социалния процес. Тя е свързана с възпроизводството на живота, социалните и гражданските права на човека, техните потребности и многообразие на интереси.*

На първо място (фиг. 2), според Маслоу, това са биологическите нужди, т.е. – задоволяването на първичните потребности на обществото от кислород, храна, вода, топлина и пр.

На следващото ниво индивидите и групите се нуждаят от сигурност. Нуждата от сигурност се проявява особено остро в периоди на дезорганизация на социалната структура, при войни или вътрешни междуособици;

Фиг. 2

Следващото ниво се формира от нуждата за социално общуване, за да се избяга от самотата, да се даде или получи любов и привързаност.

Нуждата от самооценка, високо ниво на самоуважение и уважение от другите е необходима, за да не се чувства човек посредствен, слаб, безпомощен и безполезен. И накрая Маслоу описва самореализацията като незавършващ процес, при който хората непрекъснато се усъвършенстват и, постигайки нещо, се стремят към ново развитие.

Този анализ на нуждите на хората (особено самореализацията) показва, че поставянето им в определението за устойчиво развитие може да доведе до големи затруднения при практическите мерки за неговото осъществяване.

Социалната система е структура, основен елемент, на която се явяват хората и техните взаимодействия. Тези взаимодействия и отношения носят устойчив характер и се възпроизвеждат в историческия процес на основата на съвместната дейност на хората, преминавайки от поколение в поколение. Израз на нейната системна същност и стабилност придават два компонента – социалните структури и институциите в това цяло. Тя може да бъде представена в три аспекта като:

Множество от индивиди, в основата на взаимодействието на които лежат общи обстоятелства (населено място, трудов колектив и пр.);

Йерархия на социалното положение, което заемат хората, включени в дейността на дадена система, и ролята, която изпълняват;

Съвкупност от норми и ценности, определящи характера и съдържанието на поведение на дадена система.

Социалните структури стратифицират обществото, т.е. разделят хората, поставят ги в отношение на неравенство помежду им – като принадлежащи към различни групи. Те позволяват на индивида да заема място в обществото, което му дава възможност за участие във властовите отношения на обществения живот. Колкото по-висока е позицията в социалната структура, толкова по-голяма власт получават хората, включени чрез тази позиция в обществения живот.

За социологията неравенството има двузначно значение. От една страна то поражда напрежение, конфликти, сблъсъци в обществото, а, от друга, формира социалните структури и голяма част от обществените отношения. Така то има формиращо и стабилизиращо значение за цялата система. Макар и противоречиво – от гледна точка на интересите, неравенството налага класово сътрудничество в обществото.

В областта на икономиката съществуват два паралелни процеса в съвременния свят. Първият – социализация на капитала, т.е. умножават се собствениците на средствата за производство. Вторият се нарича капитализация на труда. Процес, при който част от акционерите се оказва, че работят в предприятия, на които те са формални собственици. Да работиш във фирма, в която си собственик, изисква друго съзнание, за разлика от случаите, когато си само работник.

Позициите на хората в социалните структури не са даденост завинаги. Те са мобилни. Хората осъществяват движение както вътре в слоя, към който принадлежат, така и между слоевете на социалните структури. В тези случаи се говори за хоризонтална и вертикална социална мобилност.

Една социално стабилна система трябва да постига разпределителна справедливост, адекватно осигуряване на услуги, включително здравеопазване, и политическа отвореност и съучастие. Балансираното развитие предполага постигане на високи социални показатели (заетост, безработица, общ доход, работна заплата, пенсии, индекс на потребителските цени, средна продължителност на живота, грамотност, състояние на здравеопазването и образованието и т. н.). Това е целта на социалната политика. Във всяка цивилизована държава традиционно съществува социална политика, която отразява стремежа на човечеството да направи света по-добър и по-справедлив. Социалната политика на съвременната държава се стреми да осигурява равновесие на интересите. Тя осъществява връзката между икономика и политика, като приспособява политическата сфера към пазарната среда.

Резултатът от ефективната социална политика е, че обществото запазва своята цялост в условията на свободен пазар и обратно – той не създава трудности, които биха довели до разпадането му. Социалната политика влияе върху пазара индиректно, чрез влиянието си върху възпроизводството и запазването на целостта на обществената система. Освен това тя влияе пряко върху човешкия фактор, като осигурява определен стандарт на живот и съдейства за повишаване на качеството на работната сила. Държавата – чрез своята социална политика, участва в създаването на масовия потребител, а това е пряк стимул за производството и услугите. Всичко това прави социалната политика част от съвременното управление на всяко общес-

тво, негов структурен елемент. Тя е тази част от управлението, която влияе на жизнените шансове на социалните групи. Нейното институционализиране означава, че животът на всеки гражданин зависи не само от пазара, а и от политическата власт.

Добър анализ на ролята на политиката и държавата се среща в трудовете на бившия канцлер на ФРГ от средата на XX в. Лудвиг Ерхард. Според Ерхард свободата на пазара – това е правото на всеки да избира начина на своята реализация. Ако изчезне тази свобода, много бързо ще изчезне и политическата. Основните икономически права на гражданите – на свобода на потреблението и на предприемаческата инициатива, са също тъй необходими за демократичното оформяне на обществото, както и такива политически права както правото на участие в парламентарни избори или правото на лична кореспонденция.

На първо място Ерхард поставя потребителя в центъра на народностопанския процес. Той заявява, че желае да предизвика „социализация на прогреса и печалбата”; На второ място тогавашният канцлер търси благоденствие за широките слоеве от населението посредством всеобхватна, но лоялна конкуренция; На трето място Ерхард поставя ролята на държавата в осигуряването за всеки производител на равнопоставен достъп до свободния пазар. “Пазарът, оставен изцяло на самотек, ражда монополистически образувания с криминален и спекулативен характер, които – след завладяването му, постепенно ликвидират самия свободен пазар, налагайки порядки, подобни на тези в централизираната тоталитарна планова икономика, но вече под диктата на икономическите групировки, овладели посредством политическия слугинаж Държавата”¹. Подобни схващания има и Макс Вебер, според който държавата трябва да е „център на вземане на решения за налагане на собствена воля, дори в случаите на противодействие от страна на други структури”.

В заключение следва да отбележим основните цели, които преследва социалната сфера:

1. Пълна заетост;
2. Ликвидиране на бедността и изграждане или съответно разширяване на средната класа;
3. Защитна социална мрежа за домакинствата с най-ниски доходи;
4. Нарастваща покупателна способност;
5. Надеждно защитени права на купувачите;
6. Достъп до качествено здравеопазване;
7. Достъп до образователни услуги;
8. Достъп до информация;
9. Гарантирана национална сигурност;
10. Гарантирани човешки права;

¹ Erhard L. Muler-Armack A., (1972) Soziale Marktshaft –Ordnung der Zukunft, Manifest 72, Frankfurt/Main u.a.

11. Запазване на националното и културното наследство;
12. Чиста околна среда.

4.3. Околната среда (environment)

Терминът **околна среда (environment¹)** покрива физическата околност, която ни заобикаля и която е обща за всички: въздух, вода, земя, растения и дивия животински свят. Тази среда изпитва въздействията на множество фактори от страна на други живи организми (биотични фактори) или неживи (абиотични фактори) – такива като температура, валежи, продължителност на деня, ветрове и океански течения. Взаимодействието на организмите с биотичните и абиотичните фактори формира понятието екосистема. Дори и минутна промяна на някой от факторите в една екосистема може да повлияе на живите организми. Организмите и тяхната среда непрекъснато взаимодействат и двете подсистеми се променят в резултат на това взаимодействие. Както останалите организми, така и хората променят своята среда, но трябва да се има предвид, че някой от тези действия като например изсичането на тропичните гори и прекомерната емисия на въглероден диоксид в атмосферата причиняват т.нар. глобално затопляне. На свой ред промените в климата създават сериозни проблеми на екосистемите, които, въпреки механизмите си за адаптация, трудно понасят по-драстичните изменения.

Устойчивостта на биосферата е способността и да реализира по-нататъшните еволюционни процеси и да се възстановява след нарушаване на равновесието в нея, предизвикано от негативните въздействия от страна на обществото. Стабилността на екосистемите се осигурява от огромното биологично разнообразие. Имено това разнообразие формира компенсаторно-възстановителните механизми, гарантиращи хомеостазиса ѝ. Една екологично устойчива система може да поддържа стабилна ресурсна база, избягвайки свръхексплоатацията на възстановяемите ресурси и използване на невъзстановяемите ресурси само до обхвата на инвестициите за адекватното им заместване. Това включва поддържане на биоразнообразието, атмосферната стабилност и други екосистемни функции.

Обществото все повече осъзнава вредата, която неговата дейност може да причини на околната среда, както и влошаването на качеството на живота в резултат на нейната деградация. Според някои автори опазването на околната среда е ключов елемент в отношението ни към комплексни проблеми и за формулиране на адекватна политика и регулаторна рамка за уреждането им. В днешно време се наблюдава преориентиране от реакция на последствията към превантивни мероприятия за опазване на околната среда от вредно въздействие. Тази промяна в управлението на риска – неговата предварителна оценка, е вече неотменима част от средствата при вземане на решения за контрол на процесите в околната среда.

Необходими са методология и методи в анализа на риска, насочени към теорията за безопасност на човека и природата. Методологията трябва да въведе критерии, които са независими от схемата за анализ на риска, отразявайки най-общите

¹ John Grin, Jan Rotmans and Johan Schot, *Transitions to Sustainable Development*, Routledge.

цели в развитието на обществото, неговата безопасност, защитеността на природната среда, принципите на приемливо техногенно въздействие и на дълговременно коеволюционно развитие на цивилизацията. Такъв подход налага да се преодолее досегашния антропоцентризъм¹ и да се мисли и говори не само за защитата на хората, но и за защитата на природата.

Съвременната представа и подходи за решаването на проблема с осигуряване на безопасността на човека, обществото и природата след членството на България в ЕС изискват разработка на нови системи от цели, критерии, методология и методи за минимизация на вредните последици с едновременно получаване на максимална икономическа изгода. В тези условия центърът на тежестта по осигуряване на безопасността на населението и околната среда се пренася към регионите. Очевидно, е че в резултат на възникването на промишлени или други обекти на територията на даден регион възникват и източници на опасност за населението и природата².

От казаното дотук следва, че обществото – в широкия смисъл на понятието, е съвкупност от исторически сложили се подсистеми: икономическа, политическа, социална и духовна.

- Икономическата обхваща отношенията, възникващи в процеса на производството, разпределението, обмена и потреблението на материални блага и услуги;
- Политическа, която обхваща отношенията, свързани с взаимодействието на държавата, партиите и другите политически и граждански организации по повод на властта и управлението;
- Социална, която е свързана с взаимодействието на класи, слоеве и групи;
- Духовна, свързана с развитието на общественото съзнание, религията, науката, културата и изкуствата.

Даването на предимство на която и да е система винаги води до нарушаване на равновесието във вреда на някоя от останалите. Поради това, измерването на развитието с нарастването на БНП е недостатъчна мярка. Възможно е БВП да нараства, като уврежда екологията и социалната сфера. Нарастването на стойността е универсален еталон за изясняване на резултатите от стопанската дейност. Но веднага щом се излезе от границите на чисто икономическата дейност, стойността престава да бъде мярка за ценност. Докато въздействието на човека върху природата е било ограничено и тя сама се е справяла с предизвиканите от разрастването на производствената дейност вредни последици, измерването на ефективността на стратегиите за развитие с показатели, съпоставящи получения ефект (стойността на продукта или получената печалба) към направените разходи (издръжка на производството или направени инвестиции) е било напълно достатъчно. В днешно време се изисква да се отчитат и разходите за преодоляване на последиците от замърсяването на природата. С други думи, изисква се използването на нова мярка за измерване на ефективността, отчитаща въздействието на взетите решения и в трите сфери. Такава една мярка може

¹ Философско-религиозно схващане, според което човек е център на вселената и цел на миросътворението.

² Известни са проблемите, които създава на София металургичния комбинат „Кремиковци“, а също и опасностите, които предизвиква на Ст. Загора енергийният комплекс „Марица Изток“.

да се нарече **метаефективност**. Метаефективността на ноосферата трябва да отчита: икономическия, научно-техническия, човешкия – създаван в социалната сфера, и екологичния потенциал.

Икономическият потенциал отразява достигнатото ниво на производство на крайния национален продукт. Научно-техническият потенциал характеризира натрупаните ресурси за растеж, човешкият потенциал е който дава характеристика на социалните ресурси за растеж, а екологичният потенциал – степента на опазване на чистотата на околната среда.

Поради тази причина ние се придържаме към становището, че следва да се говори за ефективно управление на взаимодействието на обществото с природата. Ако се изразим с терминологията, въведена от Вернадски към управление на ноосферата, **това управление се свежда до създаване на възможности за възпроизводство в трите сфери: икономика, социална сфера и екология**. Ако тези три сфери са способни да се възпроизвеждат, то можем да говорим за балансирана ноосфера. Що се отнася до обществото, растежът би следвало да се осъществява на основата на разширено възпроизводство на неговите две главни подсистеми: икономическата и социалната.

Приемането на тази позиция изисква да насочим вниманието си към информацията, която би ни дала възможност да следим състоянието на ноосферата и да съдействаме за възпроизводствените процеси.

5. ИНФОРМАЦИЯТА

Изследването на коеволюционното развитие не може да се осъществи без наличието на информация за трите главни подсистеми на ноосферата. Информацията е обозначение на формите на връзка или зависимост на системите, които я изграждат. Основно качество на информацията е, че тя дава сведения за състоянието на системата в даден момент. Без точна информация за състоянието на обществото и средата, в която то функционира, не е възможно правилно да се анализира и управлява. Поради това, понятието информация трябва да се разглежда като неразривно свързано със системата Ноосфера.

Тъй като пред обществото стоят за решаване определени задачи, то информацията следва да се разглежда като сведения, полезни за решаването им. Информацията се характеризира със следните по-важни свойства: полезност, наличие на смисъл за субекта на управлението (СУ), възможност в някакъв технически носител и възможност тя да се трансформира в азбучно-цифрова форма. Едно от най-важните свойства на информацията е, че установява връзката както между елементите на дадена система, така и между нея и външната среда. Получавайки информация за състоянието на системата, субектът на управлението се стреми да ликвидира неопределеността в нейното развитие с помощта на подходящи управленски въздействия и да я върне в необходимия режим на работа за постигане на поставените цели.

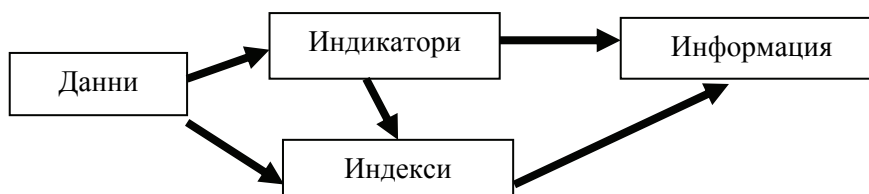
Източници на информация са елементите на системата и средата, в която тя функционира. Липсата или недостатъчната информация води до неопределеност в поведението и несигурност при определяне на управленските въздействия. Без информация не може да има ефективно управление.

Ние разгледахме метасистемата Ноосфера като взаимодействие на социалната, икономическата и екосистемата. Това взаимодействие може да бъде описано с променливи, представлящи човешките или физически действия от една подсистема към друга и обратно възникващите реакции, такива като инвестиции, търсене на работна сила, начини за използване на постоянно намаляващите естествени ресурси, въздействия на средата върху процесите, които протичат в обществото. Променливите, представлящи тези действия и противодействия (взаимодействия), характеризират състоянието на ноосферата. Централният въпрос, който възниква, е как да се измерват те и дали резултатите от анализа показват наличие на движение към коеволюционно развитие.

За целта трябва да се развиват инициативи за събирането и съхраняването на повече и по-добра информация за условията на екосистемата, тенденциите и въздействието на промените в обществото. За тази цел е необходимо да се събират нови и по-точни данни, да се подобряват методите и средствата за техния анализ и въздействието, което си оказват едни на други. За нуждите на тази разработка е необходимо да се въведат някой определения, за да се прецизира по нататъшното изследване.

Данните са основен компонент на индикаторите. Повечето данни не могат да се използват за състоянието на околната среда, икономиката или социалната сфера.

Индикаторите, които извличаме от данните, са обикновено първите основни средства за анализиране на промените в ноосферата. Индикаторите регистрират промяната в изследваната система, но не винаги достигат до причините, които я пораждат. Те са по-висши от данните, защото, първо – позволяват оценка на условията и процесите в анализираната система, второ – дават път за формулиране на политически решения, и, трето – обединявайки няколко данни, те служат за по-лесна комуникация между различните социални групи.

Фиг. 3

Обединявайки определен брой индикатори, можем да формираме **индекси**. Те са широко използвани, защото водят до агрегиране на индикаторите в по-комплексни формирания, които понякога, за съжаление, са трудно осмисляни от субектите на управлението.

Посредством индикаторите или индексите, резултат от анализа, се генерира информация, която е в основата на решенията на субекта на управлението. Структурата на индикаторите дава средство за обединяване на различните аспекти на проблема, които трябва да се вземат под внимание. Посредством структурата могат да се видят и връзките ѝ с други подобни. За различните нива на управление на процесите на коеволюционното развитие са необходими както обща, така и различна структура на индикаторите. Основните фактори, които влияят, са целите на мониторинга и детайлите, които иска да обхване субектът на управлението. В зависимост от обхвата им могат да се отделят три типа структури:

- Структури от индикатори за мониторинг на отделни проекти;
- Структури от индикатори за национален, регионален и интернационален мониторинг и анализ;
- Структури от индикатори за тематичен анализ и мониторинг на околната среда.

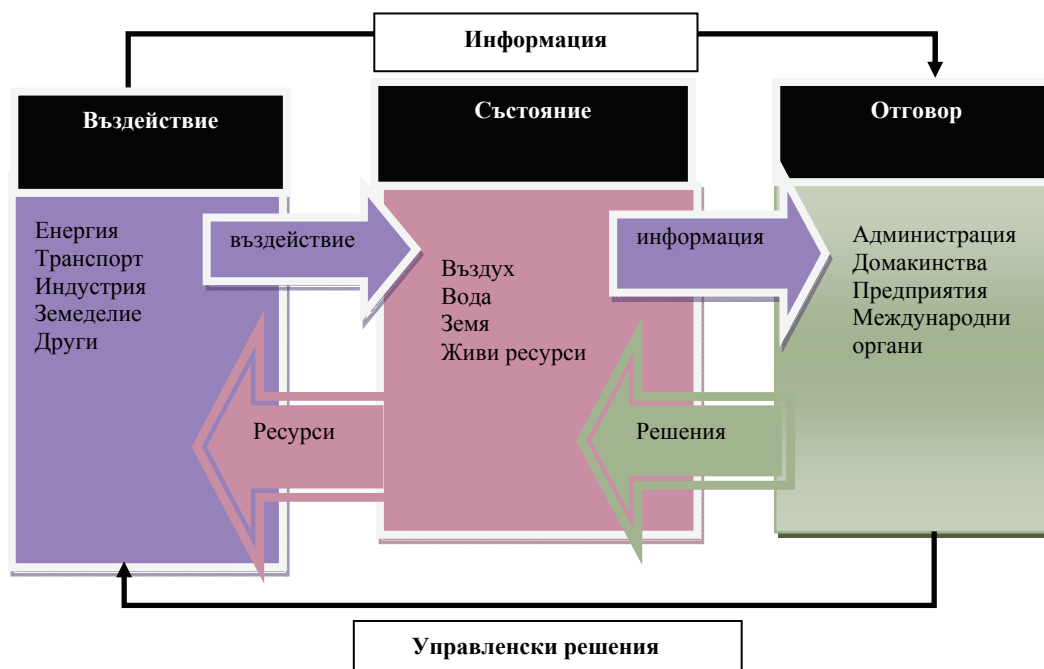
За нуждите на това изследване, ще спрем нашето внимание върху структурите от индикатори за анализ и мониторинг на регионално ниво.

Първият вариант на тази рамка се нарича в литературата (СБанка) Pressure-State-Response (PSR) Въздействие-Състояние-Отговор.

➤ **Въздействието** описва човешките дейности или аспекти, които оказват натиск върху средата и създават нежелани проблеми. Причината може да е известна или нова инвестиционна дейност. Примерите за потенциално въздействие включват нарастване на доходите, търговски насоки, използване на енергия или растеж на населението;

➤ **Състоянието** се описва с физически измерими характеристики на средата, които са резултат от въздействието. Примерите за това са индикаторите, които се използват за мониторинг на характеристиките на качеството на водата, достъпа до питейна вода, обезлесяването, ерозията на почвата и състоянието на ареала.

➤ **Отговорът** се измерва с променливи величини, които характеризират действията на обществото спрямо промените в средата и засягат политиките или инвестициите, използвани за решаване на проблема. Променливите величини въздействат директно или опосредствано върху околната среда. Обикновено те се изразяват в ценови изменения на природни ресурси, налагане на ренти за използваните ресурси, използване на алтернативни растения или програми за възстановяване на горите. Нагледно това е представено на фиг. 4.

Фиг. 4. Въздействие – състояние – отговор

5.1. Принципи, върху които трябва да се построи системата от индикатори за оценка на състоянието на ноосферата

Един от най-важните принципи, върху които се гради системата от индикатори, е формулирането на ясна визия за коеволюционното развитие на общината и целите, които дефинира тази визия.

На второ място е необходимо цялостно разглеждане на системата, както и нейните части: социалната, екологичната и икономическата подсистеми, тяхното състояние, както и насоките и степента на промени в тях, а също и взаимодействието между тях. Необходима е оценка на последствията върху човешките и екологичните системи с монетарни и немонетарни средства.

Трети принцип е оценката на коеволюционното развитие да се съсредоточава върху съществените елементи. Тя трябва да отчита справедливостта и неравенството сред населението, бедността, човешките права, достъпа до услуги. Важно място в оценката трябва да се дава и на екологичните условия, от които зависи качеството на живота.

Важно значение при оценката на коеволюционното развитие има адекватният обхват. Това означава определяне на времеви хоризонт за развитие така, че да позволява не само анализ на текущото състояние, но и оценка на дългосрочното въздействие върху хората и екосистемите. Т.е. да се построи оценката на исторически и текущи условия, за да се прогнозира бъдещето им състояние.

Оценката на коеволюционното развитие трябва да има практическа насоченост. Тя трябва да има организационна рамка, базирана върху:

- Ясно формулирани категории, които да свързват визията, целите и оценъчните критерии;
- Да ограничава броя на индикаторите, за да не претоварва СУ; да стандартизира, където е възможно, измерването, за да улесни сравнителния анализ;
- Да може да определи прагови стойности на атрибутите и критериите за допустимост на решенията;
- Да може да определи на базата на исторически данни устойчивото изменение на ключови стратегически променливи.

Оценката на коеволюционното развитие трябва да бъде разбираема за всички. Това означава да се използват методи и данни, възприемани по еднакъв начин от всички, и категорично да се формулират всички преценки и допускания, съобразявайки се с несигурността на данните.

Оценката на коеволюционното развитие трябва да осигурява безпроблемна комуникация с нейните потребители, да произтича от индикаторите, методите и моделите, използвани при техния анализ от СУ. Тя трябва да има опростена структура и да използва разбираем за потребителите език. Така би станало възможно включването на широк кръг от обществеността, който се стреми да задоволи своите краткосрочни и дългосрочни интереси, както и балансиране на решенията според вижданията на различните групи в обществото.

Оценката на коеволюционното развитие трябва да се извършва с широко представителство на обикновените хора, на професионалисти, технолози и социални групи, за да се осигури разнообразие в ценностната система на участниците.

Оценката на коеволюционното развитие трябва да даде възможност за повтарящи се измервания, за да се осигури определяне на тренда на важни стратегически индикатори. Индикаторите, използвани за оценката, трябва да са адаптивни и приспособими към промените и неопределеността, защото системите са сложни и търпят чести промени.

Оценката на прогреса в коеволюционното развитие трябва да има ясни отговорности и подкрепа от страна на институциите, отговорни за събирането и съхраняването на информация, свързана с техните функции. Институциите трябва да са в състояние да събират, съхраняват и поддържат съответната информация и съпътстващата я документация.

5.2. Екологични индикатори

Замърсяването на въздуха, водата, проекти за промишлени обекти, въвеждането на нови фармацевтични или хранителни продукти са примери за това как би могло да бъде изложено на риск човешкото здраве и природната среда. Ето защо, управлението на риска изисква да се събира информация за състоянията формирани в наблюдаваните сфери, да се изследват ситуации, които са се случили в миналото или могат да се случат отново, и които могат да причинят вреди на човешкото и екологичното здраве. За да се предпази от тези последици, държавата се опитва чрез законодателни мерки да спре или ограничи вредните въздействия. Тези регулации най-често нямат комплексен характер, което снижава тяхната ефективност.

Обикновено регулацията е насочена към един тип риск (напр. ракови или белодробни заболявания) и поставя въпроса за действието на един химикал в единствена среда (въздух, вода или земя). Заключениета за риска се основават на наблюдения на токсичността от високите дози на химикалите върху лабораторни животни или върху работните места. Опасните въздействия върху здравето на хората и екологичната среда се причинява от комплекс от фактори, което понякога значително затруднява както тяхната идентификация, така и действията по тяхното редуциране или избягване. Независимо от трудностите, трябва да се изследват както влиянието на отделните рискови фактори, така и цялостният им анализ и оценка. Основните екологични индикатори са показани на схема 2:

ЕКОЛОГИЯ			
Замърсители на въздуха	Състояние на почвата	Биоразнообразие	Състояние на водата
PM10 ФПЧ; Серен диоксид; Азотен оксид; Азотен диоксид; Сероводород; Озон; Въглероден оксид; Въглеродороди; Амоняк; Парникови газове	Обработваема земя; Изтощени земи; Замърсяване с тежки метали; Зони на селища; Употреба на пестициди; Употреба на торове	Защитени територии; Интензивност на дърводобива; Екосистеми; % на горите; Ключови видове	Оток на водите; Фекална колиформа; Биохимичен кислород.

Схема 2

5.3. Социални индикатори

За анализ на социалната сфера е необходимо развитието на статистиката до нивото на стандартите на ЕС. Недостатъчната информираност за значението на връзките между политиката за развитие и социалната статистика не позволява правилното насочване на действията на национално ниво и в рамките на ЕС. За тази цел е необходимо въвеждането на международно приети статистически стандарти и указания, за да стане възможно обобщаване на показателите и резултатите от политиката за всяка страна и за ЕС както цяло. За съжаление такава политика все още не е изградена на по-ниските нива на управление – общините. Индикаторите в тази сфера са насочени към изследване на възпроизводствените процеси на населението, осигуряването на добро образование като основа за качествена работна сила, икономическото и здравословното състояние на населението и качеството на живота. Те са показани на схема 3.

Социална сфера				
Население	Образование	Икономическо състояние	Здравеопазване	Качество на живота
Брой население с постоянен адрес; Брой население с настоящ адрес; Брой жени с настоящ адрес; Брой мъже с настоящ адрес; Брой мъже в пенсионна възраст; Брой деца; Брой деца 7-13г.; Брой деца под 7г. Приръст на Населението;	Брой на грамотните; Брой деца до 5 клас; Брой на средните;	Брой на безработните; Брой на населението под соц. минимум; Брой раб. население Средна работна заплата; Средна работна заплата мъже Средна работна заплата жени Индекс на потребителските цени	Брой на имунизираните Брой на население с достъп до здравни заведения; Брой живородени деца; Смъртност на деца до 1 г.	Население с канализационна мрежа; Брой на грамотните; Деца под нормалното тегло; Брой на населението с достъп до питейна вода; Брой престъпления; Ж.площ на 1 лице.

Схема 3

5.4. Икономически индикатори

При анализа на коеволюционното развитие важно значение имат икономическите индикатори. Те са свързани със съзнателното насочване на развитието. Като резултат от проява на разумната дейност на хората те трябва да се следят внимателно, осигурявайки възможности за реакция на отклоненията от зададените прагови и нормативни величини. Отклоненията могат да се разглеждат като указание за съдействие на коеволюционното развитие или за влизане в противоречие с него (схема 4).

Икономика			
Фактори на растежа	Растеж	Ефективност	Екологосъобразност
Инвестиции Вътрешни субсидии Средства от структурните фондове на ЕС	Брутен вътрешен продукт Енергия на глава от населението Енергия в индустрията Енергия в транспорта	Енергоемкост на продукцията Добавена стойност Отпадъци от промишлеността Търговски баланс Степен на използване на производствения капацитет. Разход на ресурси за единица БВП	% на безотпадните технологии; % на газоочистващите технологии

Схема 4

6. ИЗВОДИ

Теоретичните изследвания на голям брой автори показват, че терминът устойчиво развитие е неудачен. Развитието може да преминава през различни форми, които включват и кризисни състояния. Наред това във важни части от ноосферата (икономика и социална сфера) се наблюдава цикличност на измененията – факт, който обезсмисля термина “устойчиво развитие”.

Поради това следва да се приеме терминът **коеволюционно развитие**. Развитие, което води до облагородяване на биосферата и превръщането и в ноосфера, част, от която е човекът. Постигането на тази цел преминава както през усъвършенстване на технологиите за производство на стоки и услуги, така и през усъвършенстване на морала и нравствеността на хората.

Изключителната сложност на системата Ноосфера изисква при изследване на нейното развитие огромно количество информация, която трябва да бъде осигурявана на всички нива на административно управление. По силата на членството ни в ЕС тя трябва да е **унифицирана** и сравнима с тази на страните членки, за да се осигури съпоставимост на процесите, които протичат в различни части на Съюза.

Важно значение при оценката на коеволюционното развитие има **адекватният обхват на информацията**. Това означава определяне на нейния обем и времеви хоризонт за развитие така, че да позволява не само анализ на текущото състояние, но и оценка на дългосрочното въздействие върху хората и екосистемите.

Информацията трябва да бъде организирана в бази данни, които да позволяват нейното групиране и регрупиране. Подходящо средство за това са програмните продукти, които реализират концепцията за географските информационни системи, позволяващи съчетаването на пространствени и атрибутивни данни.

Изследването на ноосферата е **итеративен процес на нейното опознаване и оценка на взаимодействието на елементите ѝ**. Вниманието трябва да бъде насо-

чено както към индикаторите, описващи състоянието на нейните главни подсистеми, така и към задълбочаване на познанията за рисковете, които носят със себе си едни или други проекти за развитие.

Изследването на метасистемата Ноосфера изисква използване на сложни методи и модели за описване на връзките между нейните подсистеми и елементи. По необходимост системи от подобен род могат да се изследват само с методи, позволяващи многокритериална оценка, които да преодоляват възможните противоречия на индикаторите за проследяване на развитието. **Изграждането на единен показател, който да измерва метоефективността на ноосферата като цяло е трудно решима задача.** По всяка вероятност по-голям успех може да се очаква, ако се използва методологията на SSM, която – като итеративен процес, да се стреми към все по-пълно доближаване на човешкото познание до задоволително описание на ноосферата. Тя трябва да включва обществото при подготовката, оценката и реализацията на проектите за развитие.

Литература:

1. Adams, W.M. (2006). *The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century*. Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 29-31 January 2006. Retrieved on: 2009-02-16.
2. Barbier, E., 1987. *The Concept of Sustainable Economic Development*. Environmental Conservation, 14(2):101-110.
3. Stivers, R. 1976. *The Sustainable Society: Ethics and Economic Growth*. Philadelphia: Westminster Press.
4. Lisa Segnestam, *Indicators of Environment and Sustainable Development (Theories and Practical Experience)*, The International Bank for Reconstruction and Development (WORLD BANK).
5. United Nations. 1987. *Report of the World Commission on Environment and Development*, General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987. Retrieved: 2007-04-12.
6. DeSimone, L. & Popoff, F. 1997. *Eco-efficiency: The Business Link to Sustainable Development*. Cambridge: MIT Press.
7. Хакен, Г. Информация и самоорганизация. М., 1991.
8. Моисеев Н.Н. Расставание с простотой. М., 1999.
9. А. Д. Арманд и др., Анатомия кризисов. М., 1999.

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА КОЕВОЛЮЦИОННОТО РАЗВИТИЕ

Резюме:

Всред научните среди има сериозни различия около проблема за т.нар. устойчиво развитие. От пълното му отричане, до опитите да се вмени на всички правителства да следват определени принципи, за да не се изпадне в екологична катастрофа.

Една от причините да се отрича устойчивото развитие е самото определение дадено в публикацията *Our Common Future*. Концепцията за удовлетворяване на нуждите на днешното поколение без да се компрометира способността на бъдещите поколения да посрещат своите собствени нужди не е продуктивна. Нуждите на поколенията, както и технологиите за тяхното задоволяване, се менят драстично от поколение на поколение и такова определение не може да дефинира какво от днешния ден трябва да бъде запазено за поколенията.

Друг съществен недостатък е, че то предполага непрекъснат растеж, но такъв не бе постигнат нито в социалистическата, нито в капиталистическата икономика. Напротив – развитието е свързано с кризи, които се преодоляват с организационни, структурни изменения и с въвеждане на иновативни методи за производство на стоки и услуги.

В това изследване се използва системният подход. За първи път той е приложен от руските учени, Вернадски, Богданов и Бухарин. Вернадски въвежда термина “ноосфера”, която се определя като биосфера, облагородена от човешкия разум.

Поради това вместо “устойчиво развитие” следва да се приеме термина “коеволюционно развитие”, което води до балансиране на взаимодействието на човека и природата. Постигането на тази цел преминава както през усъвършенстване на технологиите за производство на стоки и услуги, така и през усъвършенстване на морала и нравствеността на хората.

Изследването на ноосферата е интерактивен процес, който освен опознаването включва оценка на взаимодействието на елементите ѝ. Вниманието трябва да бъде насочено както към индикаторите, описващи състоянието на нейните главни подсистеми, така и към задълбочаване на познанията за рисковете, които носят със себе си едни или други проекти за развитие.

FUNDAMENTALS OF CO-EVOLUTION DEVELOPMENT

Abstract:

There are many debates within the scientific community regarding the problem of so-called “sustainable development”. Some reject the concept of sustainable development, while others think all governments should follow certain principles in order to prevent an ecological disaster.

The definition of sustainable development formulated by United Nations World Commission on Environment and Development in their 1987 report called “Our Common Future” also known as the Brundtland Report says that *Sustainable development (SD) is a pattern of resource use, that aims to meet human needs while preserving the environment so that these needs can be met not only in the present, but also for generations to come*. The very definition of SD gives some ground for the skeptics. Needs of generations and technologies to meet these needs change dramatically from generation to generation, and it is impossible to predict which of the resources we use today should be preserved for future generations. Another major drawback is that it SD requires constant economical growth which was never achieved by any society, neither in socialist nor capitalist economy. Development is rather associated with crises that are being overcome by organizational and structural changes involving innovative methods of the production of goods and services.

In this study we have used the systemic approach. It was used for the first time by Russian scientists Vernadsky, Bogdanov and Buharin. Vernadsky introduces the term “noosphere”. In the original theory of Vernadsky, the noosphere is the third in a succession of phases of development of the Earth, after the geosphere (inanimate matter) and the biosphere (biological life). Just as the emergence of life fundamentally transformed the geosphere, the emergence of human cognition fundamentally transforms the biosphere.

We think instead of “sustainable development” should be considered the term “co-evolution development”, which leads to a balanced interaction of man and nature. Such kind of development could be achieved by elaboration of goods and services production but also by improving the ethics and morality of people.

The Noospere research is a dynamic process of learning and assessment of the interactions of it's elements. Our attention should be concentrated on the indicators describing the state of its major subsystems, and also on deepening the knowledge of the risks which carry one or another development project.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ОНЛАЙН СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ИЗВЪНРЕДНИ СИТУАЦИИ

Димитър Г. Велев¹

1. УВОД

През последните години се наблюдава увеличение както в броя на извънредните ситуации, така и в големината на негативните последствия от тях. Необходимо е да се отбележи наблюдаваният значителен ръст във възникването на различни по характер и мащаб природни бедствия по света и у нас.

По данни на ООН през 2011 г. природните бедствия са причинили рекордни икономически загуби на стойност 366 млрд. долара (286 млрд. евро). Регистрирани са 302 природни бедствия, предизвикали смъртта на 29 782 души; засегнати са около 206 млн. човешки същества и са причинени рекордни икономически щети. Земетресението и цунамито в Япония през март с.г. имат най-голям дял (210 млрд. долара) в икономическите загуби през изминалата година.

Статистиката на ООН е подобна на данните на презастрахователната компания Сюис Ре (Swiss Re), според която щетите от бедствия през 2011 г. са 350 млрд. долара – втората най-скъпа за компанията година след 2005 година.

Интернет технологиите широко се използват във всекидневния живот, като някои от тях намират приложение в специфични области – например при управление на извънредни ситуации. Онлайн социалните мрежи (Online Social Networking Sites, SNS) са извънредно популярни и могат да се използват с различно предназначение. Те позволяват изграждането на глобални връзки, които се базират на общ домейн или на някаква обща потребност, споделяна от участниците. Уеб сайтовете, които са свързани с управление на извънредни ситуации, получават все по-голямо разпространение.

Целта на настоящата студия е да изследва и анализира възможностите на онлайн социалните мрежи при управление на извънредни ситуации и – по-конкретно, процесите, свързани с възникването, протичането и справянето с последствията от възникващи природни бедствия.

2. СЪЩНОСТ НА ИЗВЪНРЕДНИТЕ СИТУАЦИИ

2.1. Видове и характеристики на извънредните ситуации

Извънредна ситуация е такава “внезапна или очаквана промяна на установеното състояние на живот, предизвикана от човешка дейност или природни явления, бедствия, пожари, технологични и радиологични аварии или екологични катастрофи, терористични актове, както и други обстоятелства от социален и политически

¹ Димитър Г. Велев е доктор по техническите науки, доцент в катедра “Информационни технологии и комуникации” в УНСС; тел: 81 95 694, e-mail: dvelev@unwe.acad.bg.

характер, която има или може да има неблагоприятно въздействие върху хората, околната среда или имуществото, включително културното наследство, и налагаща прилагане на специални мерки за намаляване на загубите и преодоляване на последиците от нея.” [5]

Експертите дефинират няколко типа организационни извънредни ситуации [17]:

- Съдебни дела / Нови закони и разпоредби / Търговски преговори;
- Производствени преразходи / Нов конкурентен продукт;
- Забавяне на доставки / Производство;
- Недостиг на материали / Дефектна продукция;
- Загуба на ключов служител / основен клиент;
- Стачка / Терористични дейности;
- Природни бедствия.

Основните характеристики на извънредните ситуации са следните:

- Непредвидими: Събития, Участници, Необходима информация, Необходими ресурси, Необходими мерки;
- Липса на време за обучение, срещи или планиране;
- Липса на подходящ план за справяне със ситуацията.

Според българското законодателство *Законът за защита при бедствия* (обн. ДВ., бр. 102, 2006; последно изм. ДВ, бр. 80, 2011) [2], урежда осигуряването на защитата на живота и здравето на населението, опазването на околната среда и имуществото при бедствия (чл. 1).

Този закон дава следната дефиниция за „бедствие” (чл. 2):

Бедствие е значително нарушаване на нормалното функциониране на обществото, предизвикано от природни явления и/или от човешка дейност и водещо до негативни последици за живота или здравето на населението, имуществото, икономиката и за околната среда, предотвратяването, овладяването и преодоляването на което надхвърля капацитета на системата за обслужване на обичайните дейности по защита на обществото.

Един от основните принципи на защитата при бедствия (чл. 4) е публичността на информацията за рисковете при възникване бедствия.

Според чл. 11. (1) *Наблюдението, ранното предупреждение и оповестяването се основават и на информация и данни, предоставени от физически лица, организации и институции.*

В допълнителните разпоредби се казва, че по смисъла на този закон (§ 1):

- *“Природни явления”* са явления с геологичен (геофизичен, геоложки), хидрометеорологичен и биологичен произход, като земетресения, наводнения, движения на маси (свлачища, потоци от отломки, лавини), бури, градушки, големи снежни натрупвания, замръзвания, суши, горски пожари, масови заболявания от епидемичен и эпизоотичен характер, нашествия на вредители и други подобни, причинени от природни сили.

- *“Инцидент”* е непредвидимо или трудно прогнозируемо, ограничено по време и пространство действие, с висока интензивност на сили или вследствие на чо-

вешка дейност, застрашаващо живота или здравето на хора, имуществото или околната среда.

- *“Авария”* е инцидент от голям мащаб, включващ пътища, магистрали и въздушен трафик, пожар, разрушаване на хидротехнически съоръжения, инциденти, причинени от дейности в морето, ядрени инциденти и други екологични и промишлени аварии, причинени от дейности или действия на човека.

- *“Промислена авария”* е внезапна технологична повреда на машини, съоръжения и агрегати или извършване на дейности с рискови вещества и материали в производството, обработката, използването, съхраняването, натоварването, транспорта или продажбата, когато това води до опасност за живота или здравето на хора, животни, имущество или околната среда.

- *“Зона на бедствието”* е територията, засегната от бедствие.

- *“Опасност”* е природно явление или събитие, причинено от човешката дейност, което може да причини вредни последици за населението и имуществото му, околната среда, икономиката и културните и материалните ценности.

- *“Уязвимост”* е показател за степента на податливост на дадена територия или обект на различните опасности.

- *“Риск”* е вероятност от възникване на вредни последици за населението и имуществото му, икономиката и околната среда в резултат на опасността и уязвимостта за дадена територия/обект.

- *“Анализ и оценка на риска”* е определяне на същността и размера на риска като функция на опасността, уязвимостта и вероятността.

Националната програма за защита при бедствия 2009-2013 г. определя целите, приоритетите и задачите за защита при бедствия за срок от 5 години [4]. За изпълнението ѝ се приемат годишни планове.

Националната програма за защита при бедствия е основен документ за политиката в областта на предотвратяване, овладяване и преодоляване на последиците от бедствия и аварии и очертава насоките за създаването на ефективна, ресурсно и технически осигурена национална система за превенция и реагиране при бедствия.

Програмата отразява степента на развитие на политиката, практиката и научните достижения в тази област на национално ниво, като основен акцент в нея е предотвратяване възникването на бедствия.

Стратегическа цел на Националната програма и на държавната политика при защита от бедствия е предотвратяване, овладяване и преодоляване на последиците от тях, защита на живота, здравето и имуществото на населението, опазване на околната среда, културните и материалните ценности.

Основен приоритет на Националната програма за защита при бедствия е изграждането на работеща система за координация между участниците в процеса на **планиране на превенцията при бедствия**.

Основни задачи на настоящата програма са:

- въвеждане и системно използване в практиката на методики за анализ, оценка и прогнозиране на рисковете от възникване на бедствия;

- усъвършенстване на управлението и координацията в дейностите по понижаването на риска от бедствия и повишаване устойчивостта на обектите от критичната инфраструктура;
- изграждане на Национална система за ранно предупреждение и оповестяване при бедствия;
- повишаване качеството на управление, подобряване организацията и техническата осигуреност на единната спасителна система;
- развитие на системите за сеизмологични наблюдения и за мониторинг на водните басейни и реките;
- усъвършенстване на системата за подготовка на ръководния състав за реагиране при бедствия и провеждане на Спасителни и неотложни аварийно-възстановителни работи (СНАВР);
- обучение на населението чрез използване на съвременни технологии и средства за масова информация – с цел формиране на култура на безопасна жизнена дейност.

Потенциални природни бедствия за територията на България

Природно бедствие обикновено се дефинира като явление в природата извън контрола на човека, което води до значителни човешки и/или материални загуби.

Природните бедствия имат геофизичен, геоложки, атмосферен или биосферен произход [9].

Според Националната програма за защита при бедствия 2009-2013 г. сложната природо-географска структура на България и местоположението ѝ в област на висока сеизмична активност я прави уязвима към бедствия и аварии от природен и техногенен характер, които могат да предизвикат значителни човешки и материални загуби [4]:

- **Земетресения**

Сеизмичната опасност е първостепенна по важност за страната. Ежемесечно по територията на България и околните земи се регистрират над 100 слаби местни земетресения, като 1-2 са усетените земетресения (т.е. с интензивност над III степен МШК). Сеизмичната опасност е свързана с местни и външни огнища. От външните огнища с голяма активност и въздействие над територията на страната се отличават огнищата в Северна Гърция, Вранча (Румъния), Неготинска крайна, Копаоник и Долна Морава (Сърбия), Одрин и Мраморно море (Турция).

С висока сеизмичност се характеризират Горнотракийската низина, Софийската котловина, поречията на реките Струма и Места, районът на Велико Търново-Горна Оряховица и Добруджанското Черноморско крайбрежие в района на Шабла-Калиакра.

Силните земетресения довеждат до разкъсване на земната повърхност - сеизмогенни деформации на терена. Земетресенията са природни бедствия с много висок риск, понеже причиняват и вторични отрицателни явления – свлачища, срутища, пропадане, наводнения, втечняване на водонаситени седименти и други допълнителни разрушения.

- **Свлачища**

Свлачищата са широко разпространени по територията на страната. Това са денудационно-гравитационни процеси с ендо-екзогенен произход. Те се обуславят както от природни фактори (предразположен към свлачищна активност геоложки строеж, интензивна тектоника, земетресения, колебания на нивото на подземните води, ерозия и др.), така и от антропогенни фактори.

Обхващат главно равнинно-хълмистия и нископланински височинни пояси на страната. Обособени са в няколко свлачищни района: Черноморски (Северното крайбрежие), Дунавски, Предбалкански, Подбалкански, Софийски, Югозападен, Родопски.

- **Наводнения**

Наводненията са често срещани природни бедствия на територията на България. Те засягат населени райони, промишлени територии и плодородни земеделски земи. Водата унищожава мостове, сгради и комуникационни съоръжения.

Характерни за територията на страна са наводнения от речни разливи, поройни валежи, от аварии и неправилно управление на хидротехнически съоръжения.

В геоморфоложки смисъл наводненията водят до размиване на речни брегове, активизиране на свлачища и срутища, отлагане на големи количества наноси и т.н.

- **Засушаване**

Засушаванията и сушите са две фази на едно и също метеорологично явление, обусловено от продължителен и значителен недостиг на валежите, а през топлия период на годината и при повишаване на температурата – с повишаване на изпаренията и транспирацията. От метеорологична гледна точка засушаване означава безвалежно време, поради което засушаване може да настъпи през всеки сезон на годината. Явлението се засилва при съвместно проявяване с метеорологични елементи като високи температури, силни ветрове и ниска относителна влажност.

През последните години се засилва тенденцията към продължителни засушавания, в резултат на което пресъхват естествени водоизточници, причиняват се загуби в селското стопанство и се увеличават заплахите от възникване на полски и горски пожари.

- **Силните ветрове и смерч**

В метеорологията и климатологията като силни ветрове се приемат тези, чиято скорост е над 14 m/s. При особено голяма скорост въздушните маси представляват опасност за хората и инфраструктурата (електроснабдяване, комуникации и др.).

Смерчът е атмосферен вихър, в който въздухът се движи с огромна скорост. Възниква в буреносни облаци, близо до земната повърхност, долната му част наподобява обърната фуния. Води до разрушения, възможни са човешки жертви.

- **Градушки**

Градушката е вид валеж от ледени зърна с размер между 5 и 50 мм в диаметър. Дължи се на преохлаждане на пари във високите части на атмосферата. Наблюдава се най-често в пролетно-летния сезон. Градушката се образува от купесто-дъждовни облаци и главно във фронта на буреносната облачна система.

В зависимост от синоптичните условия, които ги обуславят, градушките са разделени на фронтални и вътрешномасови. Около 35% от градушките са вътрешномасови, като с увеличаване на пространственото им разпределение и интензитета

им намалява чувствително броят им. Обикновено градушките са обусловени от студени фронтове от северозапад, а след това от запад. Най-често у нас градушките са обусловени от студени фронтове от северозапад, а след това от запад. Фронталните градушки при фронтовете от запад се дължат на нахлуващите след студените фронтове от Атлантическия океан и Средиземно море над страната богати на влага въздушни маси и трайното задържане на циклонално поле.

- **Обилни снеговалежи, снежни бури, залежаване и лавини**

Спецификата на континенталния климат води до снегонавявания. Обилните снеговалежи и залежаванията са често явление за нашата страна.

Обилните снеговалежи, съпроводени със силни ветрове, образуват снегонавявания, които блокират транспортната инфраструктура на страната. Снежните бури и залежаванията водят до разрушаване на въздушните комуникации. Ниските температури са причина за обледяването на електропроводите и други на открити комуникационни линии. Лавините откъртват и пренасят с огромна скорост различни по големина скални късове и снежната покривка във високите части на планините.

- **Мъгли**

Мъглите обикновено възникват в резултат на кондензацията на водната пара в приземния въздушен слой и понататъшното охлаждане на въздуха. Наблюдават се радиационни, адвективни, адвективно-радиационни и планински мъгли.

Влияние върху зараждането, гъстотата, продължителността и честотата на мъглите оказва замърсеността на въздуха с кондензационни ядра. Специфично и много опасно явление са мъглите в големите замърсени градове и промишлените райони, които се наричат смог. Смогът е екологично бедствие и силно вреди на здравето.

- **Екстремни температури**

Екстремни температури са аномално ниските температури в зимния период (студове) и високите температури през лятото (горещини). Те затрудняват ежеднезната дейност на човека и причиняват различни аварии и извънредни ситуации: прекомерно нагряване с последващо деформиране на железопътните релси и размекване на асфалтовата настилка на пътищата; провисването на далекопроводите и други. В критични ситуации изпадат хора (от премръзване или прегряване) и редица производства. Горещините са и решаваща предпоставка за възникването на горски и полски пожари.

- **Гръмотевични бури и мълнии**

Заради електрическата проводимост на въздуха се получава електрическа дъга – светкавица, придружена и от звуков ефект – гръмотевица. Металните предмети и мокрите дървета привличат мълниците. Под въздействие на мълниците често попадат съоръжения на електропреносната и електроразпределителната мрежа, което може да доведе до продължително смущение в електрозахранването. Гръмотевичните бури с мълнии застрашават живота на хората, причиняват материални щети и пожари.

- **Заплаха от голям пожар**

Пожарите възникват по различни причини и не могат да бъдат прогнозирани. Те са заплаха за живота и здравето на голям брой хора, причиняват значителни материални загуби и замърсяване на околната среда.

През последното десетилетие – вследствие на климатичните промени, се проявяват дълготрайни засушавания, възникващи през лятото и есента, които предизвикват и влияят върху обхвата на полските и горските пожари, чиито брой се увеличава.

2.2. Особенности при управлението на извънредни ситуации

За да се гарантира устойчивост в решаването на проблемите, е необходимо налагане на **специфични изисквания към елементите на системите за управлението на извънредни ситуации [17]:**

- Получаване на данни и състояние;
- Следене на условията;
- Получаване на експертна оценка;
- Непредвидени разходи;
- Проверка на възможностите;
- Получаване на разрешения, упълномощаване/предоставяне на права;
- Координиране на действия, предприемане на действия, оценяване на конкретните действия;
- Оценка на последствията:
 - > Промяна на сценарии и планове;
 - > Промяна на действия и операции.

Анализите показват, че **критичните фактори за успех при управление на извънредни ситуации са свързани с решаването няколко основни задачи [5, 17, 18]:**

- Първата и основна задача е събирането на данни, информация, хора и ресурси за справяне със ситуацията;
- Интегрирането на количествена и качествена информация със съответните незабавни мерки;
- Предварителното организиране на доброволци и/или участници и ресурси, на които може да се разчита;
- Определяне на наличните хора и тяхното местоположение в реално време;
- Извличане на поуки от всеки опит и отчитането им за бъдеще.

Формулираните изисквания към комуникациите при извънредни ситуации са:

- Определяне на издирваните лица и причините, поради които те не могат да бъдат открити;
- Насочване на отделни лица към тези, които са се заели с разрешаването на проблема по едно и също време;
- Събиране на едно място на всички данни;
- Предупреждаване на всички лица за извънредната ситуация;
- Осигуряване на най-достоверната за текущия момент информация от страна на даден отговорен индивид.

Установено е, че **компютърните системи трябва да удовлетворяват следните изисквания [10, 17]:**

- Компютърните системи са източник на помощ;

- Системата предлага различни методи за решаване на проблемите;
- Намаление на информационното претоварване;
- Свеждане до минимум трудностите при изпълнение на операциите;
- Висока степен разбиране същността на проблемите;
- Висока степен на адаптируемост спрямо отделни лица;
- Насърчаване на импровизацията и съзидателността;
- Поддръжка на вземането на решения;
- Следене на развитието на процеса;
- Многомодални интерфейси.

Ефективното управление на извънредни ситуации може да се осъществи само при гарантирано удовлетворяване на **изискванията по отношение на интеграцията** [2, 5, 17]:

- Пожарна служба, полиция, обществени служби;
- Обществено здравеопазване, болници, поликлиники, лекари, общински ресурси (пътно-строителна техника, електрически генератори, транспортни средства);
- Помощни съоръжения, оборудване;
- Национална агенции, гражданска отбрана, други държавни органи;
- Професионалисти, експерти, доброволци;
- Форми на комуникации.

Информационните нужди на мениджърите при извънредни ситуации попадат в две различни, но тясно свързани категории дейности, а именно [13]:

- *дейности преди бедствията да са настъпили*: анализ и изследвания за подобряване на съществуващата база от знания, оценка на риска, превенция, смекчаване на тяхното въздействие и подготвеност, както и

- *дейности след бедствия и аварии*: помощ, рехабилитация и реконструкция.

Следователно, налице са две категории данни, свързани с бедствията:

- *изходни данни* за страната и рисковете преди настъпване на бедствия;
- *данни в реално време* за резултатите от бедствието и наличните ресурси за борба с него, след като са настъпили бедствия и аварии.

Способността на отговорните лица да вземат разумни управленски решения при бедствия – да анализират рисковете и да вземат решения за подходящите контрамерки, може да бъде значително увеличена от междусекторното интегриране на информация. Например, за да се разберат в цялост краткосрочните и дългосрочните последици от наводненията и да се направи съответно планиране, се изисква анализ на комбинирани данни, свързани с метеорологията, топографията, характеристиките на почвата, растителността, хидрологията, населени места, инфраструктура, транспорт, демографските, социално-икономическите и материалните ресурси. Тази информация идва от много различни източници и в момента е трудно в повечето страни тези данни да се съберат едновременно заедно.

Съществуват две основни предварителни условия за създаване на информационна система за управление при бедствия [13]:

- **Определяне на целта на системата** – *Поставя се логичният въпрос за основния потребител и за вида на необходимия краен продукт.* Системата трябва да е

подходяща за нивото на управление, при което ще се използва. Ако няма много ясна представа за целта на системата, много вероятно е това да доведе до създаване на ненужно сложна система, която се опитва да направи повече, отколкото наистина е необходимо, със съпътстващите рискове това да е скъпо, да отнема време за поддържане, данните да не са актуални и системата сама за себе си да е неподходяща за реалните нужди на своите потребители.

• **Проучване на съществуващите бази данни и интегриране с тях** – Често информационните нужди на мениджърите при бедствия се припокриват с тези на други организации и, следователно, данните могат вече да са съхранени на друго място. Мениджърите при бедствия и аварии трябва да издържат на изкушението да създадат своя собствена всеобхватна база данни. На национално ниво почти сигурно има съществуващи бази данни за широк спектър от цели.

Основните компоненти на една информационна система за управление при бедствия и аварии са следните бази от данни от [7, 13]:

- Картографски оценки на опасностите;
- Оценки на уязвимостта;
- Демографско разпределение;
- Инфраструктура, спасителни планове и критични съоръжения;
- Логистика и транспортни маршрути;
- Човешки и материални ресурси за реагиране;
- Комуникационни средства.

3. ЕСТЕСТВО НА СОЦИАЛНИТЕ ИЗЧИСЛЕНИЯ

Голям брой нови приложения и услуги в Интернет улесняват колективните действия и социалните взаимодействия чрез богат обмен на мултимедийна информация, така че днес в интернет доминира еволюция на съвкупното знание [12]. Всички те различно се конкретизират в понятия като *Web 2.0*, *онлайн общности* и *социални изчисления (social computing)*. Примерите включват блогове, уикита, социално маркиране, P2P мрежи *инструменти с отворен код*, фото и видео споделяне, онлайн бизнес мрежи. Много от най-популярните онлайн мрежи са се разрастнали драстично, като най-впечатляващите примери са *MySpace4* и *YouTube*, всяка от които е привлякла значително по-големи инвестиции от водещите играчи в индустрията.

Това се дължи на масовото разпространение на ширококолентова връзка и мощните персонални компютри, така че социалната комуникация чрез компютри е започнала да расте феноменално. Колективната социална комуникация в Интернет представлява следващата стъпка в еволюцията на интернет пространството с голям потенциал за социално и бизнес влияние. В момента голяма част от бизнес интересите в социалните онлайн мрежи са в областта на разпространението на съдържание и реклама, но потенциалното влияние и възможности за бизнеса се простират далеч отвъд това.

Социалната комуникация чрез компютри измества изчислителната техника към периферията на мрежата и дава възможност на отделните потребители с относи-

телно нискотехнологични устройства да използват уеб-пространството, където могат да манифестират своята креативност, да се включват в социални взаимодействия, като споделят своя опит, публикуват информационно съдържание, колективно изграждат нови инструменти, разпространяват информация и пропаганда и асимилират мощ за колективно договаряне. Много организации ще бъдат изправени пред необходимостта от промяна пред силата на пазарни мрежи от потребители, които критикуват техните продукти и изразяват предпочитанията си за промени. Лекарите по тегло изчислителни устройства, които могат да бъдат съчетавани със софтуер с отворен код ще позволят иновации на ниво обикновени потребители, което може да застраши съществуващия софтуер и стартирането на нови бизнес модели. Общности, формирани около специфични продукти, може да съдържат множество тясно сегментирана информация за търсенето. Адаптирането към тези промени може да подготви организациите да очакват нови възможности, както и да им даде отговори на заплахите от съществуващите бизнес модели. Освен това социалната комуникация чрез изчислителни средства въздейства на обществото в различни области: в политиката, в дебатите по социални въпроси, глобализацията, медиите и цензурата, и може да бъде използвана за облагодетелстване и печалби [1].

В процеса на изучаване на социалната комуникация чрез компютри въпроси като мащабируемост, качество, сигурност и оперативната съвместимост са важни въпроси, които трябва да бъдат обсъдени от техническа гледна точка. Различни въпроси – за стимули и мотивация за участие на потребителите в такива мрежи, за влиянието върху социалното благоденствие, за структурата на пазара, качеството и избора на продукти, за способността на фирмите да извлекат потребителския излишък и външните ефекти, ще интересуват изследователите, които изучават икономическите аспекти на информационните системи.

Като икономически системи, които организират производството, социалните мрежи са различни в различните аспекти на пазарите и йерархиите. С цел да се изучат тези системи, може да се наложи икономическите модели да включват и поведенските аспекти. Еволюцията, стабилността и ефективността на тези общности могат да бъдат обект на изследване на теорията на игрите. В социалното общуване чрез компютри като цяло се проявяват повече социалните аспекти, в сравнение с компютърните аспекти. Интересно е да се проучи кои от научните теории за поведението в групи може да се прилага за онлайн общностите и как поведението и факторите на въздействащите се променят в тези среди [3]. Социалните компютърни мрежи във взаимодействие с една фирма могат да направят организационните й граници по-малко фиксирани. Управленските структури в областта на социалната комуникация чрез компютри са склонни да бъдат по-слаби и по-малко дефинирани, в сравнение с организациите, и все пак в много случаи да са адекватно ефективни, като се взема предвид спонтанната и свободна по характер природа на техния растеж.

Онлайн общностите съдържат богатство от данни за търсенето на информация, както и от гледна точка на търговията и маркетинга те представляват богати и целенасочени канали за популяризиране и разпространение. Като цяло социалните компютърни среди представят настройките за събиране на данни с голямо разнообразие от аспекти за изследователите, които се интересуват от онлайн поведението

на физическите лица както в естествените наблюдения, така и за контролирани експерименти. Важно е за изследователите на информационни системи да направят общ преглед на социалната комуникация чрез компютри, да се идентифицират общите черти, които характеризират тези системи, да се изучи потенциалното въздействие върху информационните системи.

Няколко общи характеристики могат да се наблюдават сред платформите за социално общуване в интернет, които ги различават от традиционната употреба на компютрите в рамките на организацията и традиционния начин за споделяне на информация. Всички те са децентрализирани в различна степен и всички са динамични, с непрекъснато усъвършенстване на съдържанието и онлайн активността, както и с усъвършенстване в това как са маркирани и оценени различните звена с информационно съдържание.

Динамичният характер е важна характеристика в ускореното темпо на онлайн света, където връзките и информацията остаряват бързо. Този аспект също служи за ускоряване на разпространението на информация, илюстрирана най-драматично от това как политическите блогове често засенчват медиите в бързото разпространение на новините, за да се стимулира политическото въздействие. Традиционните информационни източници поддържат качеството със стандартизирани процедури на място, докато социалното авторство и компютърните канали разчитат на обратна връзка и преглед за качество. Традиционните информационни канали имат низходяща, предварително определена структура, дори когато съществува класификация и маркиране, докато софтуерът на социалните канали има възходяща структура. Това неизбежно води до някаква анархия в системата. Въпреки това има елементи, които са с по-висок рейтинг в резултат на високото качество, което ги издърпва на върха, както има и етикети, които са популярни и привличат повече елементи под съответния етикет. По този начин, социалните групи – чрез взаимодействието си, оформят от хаотичната система една друга, по-надеждна система. Всъщност някои канали упражняват централизирано управление в различна степен чрез ограничаване на влизанията или чрез модераторска намеса върху съдържанието, за да се подобри качеството на участие.

Традиционните системи са склонни да имат твърдо установена структура, докато социалните медийни системи са склонни да имат свободна форма и гъвкава структура: потребителите определят структурата и тя се развива непрекъснато. Схемите за класификация в сайт като Flickr могат да се променят неузнаваемо след няколко седмици. Традиционните структури са склонни да бъдат монолитни и последователни, докато блоговете и уикитата използват хипервръзки и чрез съпоставяне създават мрежа от свързани помежду си общности, като по този начин обслужват различни интереси на участниците. Традиционните компютърни модуси подчертават организационните ограничения на фирмите, където потенциално взаимодействие с потребителя се предполага като комерсиално отношение на бизнеса към потребителя. Социалните медии разширяват организационната граница и я правят много по-гъвкава, обхващаща общности на споделени интереси, а често границата обхваща и няколко общности, случайно присъединени около един индивид, както и асоциирани групи по интереси.

Взети заедно, инструментите на социалните медии и някои от приложенията и инструментите, които излизат под чадъра на Web 2.0, позволяват на потребителя да създаде информационно пространство около себе си. Това информационно пространство може да включва готово съдържание и приложения, които човекът използва, или създадени от самия него, и може да обхваща голямо разнообразие от неща: електронна поща, снимки, записи в дневника, музика, видео, контакти, календар, електронни таблици, подкасти, отметки, преписи на кореспонденцията в реално време (чат), информация за местоположението или свързано с работата съдържание. Информационното пространство се рафинира непрекъснато от социалните взаимодействия, които могат да бъдат инициирани от потребители или от скриптове като обичайни RSS емисии, които слагат етикет и организират съдържанието и правят актуализиране в реално време чрез обхождане навсякъде в такива пространства. На свой ред, всяко такова място се отразява на другите пространства. Освен това, информационното пространство е преносимо в по-голямата си част, за разлика от уеб сайт, или PDA, то не се инсталира резидентно върху дадено устройство. То се намира в мрежата и се активира от портативни ключове за идентификация в широк кръг разнообразни среди: в дома, на работа, горещи точки, в движение от преносими устройства. Информационното пространство се усъвършенства чрез прием на входяща информация (например чрез подкасти, RSS емисии) и чрез генериране на информация, която има изход към мрежата (например блог записите, YouTube). По този начин създадените информационни пространства са динамични, социално интерактивни, преносими и чувствителни по отношение на местоположението.

Ползите за потребителя са непосредствено очевидни, така както и потенциалът да се генерира добавена стойност за различни колективи. Също толкова важни са по-задълбочените последствия, които те носят за бизнеса чрез предоставянето на добавена стойност за потребителите. Тези пространства представляват хранилище за предпочитана информация, модели на потребление, социални тенденции, информация за сегментацията на пазара и възможност за персонализиране с много прецизирани критерии, включително местоположение, общност и други подобни на индивидуално ниво. Организации, които намират начини за творческо извличане и деблокиране на информация от тези пространства, така че да осигурят повишена полза за клиента, улеснявайки го в намирането и ползването на събраната информация, могат да бъдат изключително успешни.

Сайтовете за социален софтуер, които създават знания чрез колективен принос, дебати и усъвършенстване, са склонни да генерират достатъчно точна информация и често водят до по-добри идеи от академичните изследвания и скъпите доклади на анализаторите. Налице е значителен цинизъм към такива сайтове от страна на общностите на професионалните създатели на съдържание като традиционните медии, развлекателната индустрия, академичните среди, както и анализаторите. Поспециално случайният характер, липсата на отчетност, способността да се представи информация без строго проучване или проверка са критикувани и посочени като техни негативни отличителни характеристики. Въпреки това, остава фактът, че от гледна точка на потребителя това, което всъщност има значение, е оценката на създадените знания, а не как са били създадени. Тъй като репутацията на сайтовете за

социален софтуер расте, качеството на колективно генерираното съдържание също се подобрява, което вероятно се дължи на по-голямата степен на участие и в резултат на това – на усъвършенстването им.

Социалните компютърни мрежи се характеризират с липсата на силни структури на управление. Както теоретичните изследвания, така и опитът от практиката показват, че малък брой определени злонамерени потребители могат значително да подкопаят качеството и сътрудничеството. Въпреки това мрежите са били в състояние да оцелеят при тези атаки и да продължат да имат лоялни членове, както и да поддържат приемливи нива на качество, и едновременно с това успяват да се разрастват бързо. Потребителите подават публикувани новини или статии, които селективно се публикуват от редактори и след това се коментират от други потребители. Коментарите са модерирани от избрани потребители, които им присвояват рейтинг – по десетобалната система, и им поставят етикети като информативни или ненужни. Потребителите могат да определят филтри, така че само коментари с определен минимален рейтинг да се виждат във всяка поредица на една дискусия.

Модераторите са избрани на случаен принцип от допустимия набор от потребители, като допустимостта се определя от дългата история на последователно, но не прекомерно участие. В действителност софтуерът сканира обем на публикациите периодично и слага точки на един избран набор от допустими кандидати за моделиране – на базата на обема.

Различни аспекти на социалната компютърна комуникация може да имат също и отрицателни последици. Социалният софтуер създава възможността злонамерени или престъпни общности да могат да използват анонимността, погрешната толерантност, бързина, както и ниската цена, на която в онлайн общностите могат да се изградят много ефективни платформи за взаимодействие, комуникация и обмен на знания. Контрол срещу такива общности може да се направи от отделни доставчици на интернет услуги, които хостват платформи или осигуряват свързаност на участниците, като схемата за сертифициране, спомената по-рано, може да се използва, за да сигнализира склонност на доставчиците на услуги да наблюдават и контролират за такава дейност. Правителствата и законодателството могат да привлекат помощта на доставчиците за ограничаване на подобни злонамерени общности в интернет.

Тъй като все повече и повече потребители се обръщат към мрежата като основен източник на новини (особено за горещите новини) трябва да се помисли сериозно **как тази технология може да бъде ефективно използвана като средство за уведомяване на хората за съществена информация в ситуации на криза [11]:**

- *Високи нива на използване:* Според проучване, публикувано от Nielsen през юни 2010 г., когато човек е онлайн, прекарва четири и половина минути в сайтове за социални медии. Този брой драстично се увеличава през последните няколко години и растежът не показва никакви признаци на забавяне. Тъй като този брой се увеличава, допълнителни проучвания показват, че потребителите се обръщат към сайтовете за социални медии като основен източник за извънредни новини и мигновена информация на самия момент.

- *Скоростно разпространение на информация:* В ситуация на криза хората непрекъснато търсят най-новата и най-актуална информация. Социалните медийни мрежи позволяват почти мигновена доставка на такава информация. Естеството на социалните медии е, че потребителите споделят информация с други потребители, когато те преценят, че тя има стойност или представлява интерес за тези, с които са свързани чрез социалните медии.

- *Винаги свързан:* Според друг доклад на Nielsen, смарт телефоните се очаква да надминат стандартните телефони до края на 2011 г. Това означава, че половината от всички потребители на мобилни телефони ще имат достъп до социалните медии почти навсякъде, където отидат до края на следващата година. При съчетаване с текущите ъпгрейди на мобилни мрежи с технология 4G се очаква да се намали честотата на претоварвания на мрежата, дори и във времена на високо търсене на мрежа, което означава, че голяма част от населението може да бъде достигнато, където и да се намират то.

Предимства, които социалните медии предлагат, за уведомяване при извънредни ситуации [11]:

- *Многократно повторение на важните съобщения:* Естеството на социалните медии е в това потребителите да разпространяват информация помежду си. Когато съобщението има стойност или е от значение, потребителите на социалните медии ще споделят тази информация със своите последователи почти мигновено.

- *Възможност за многократни надеждни говорители:* Хората не винаги се доверяват на едни и същите източници на информация. При естеството на съобщенията в социалните медии, които са от типа вирусни – които се препращат и повторно се публикуват, е по-вероятно потребителите да получат необходимата информация от източник, на който имат доверие и когото ще слушат.

- *Възможност за измерване на настроения:* традиционните методи за доставка на съобщения, включително радио, телевизия и печатни съобщения, винаги са били в една посока, оставяйки подателите да предполагат, че съобщенията са били получени и са били чути. Чрез каналите на социалните медии потребителите често добавят коментар към съобщенията, когато ги споделят, който позволява на агенцията, отговорна за разпространение на информацията, да види незабавно обществената реакция към информацията и да се осведоми дали хората се съобразяват с указанията.

- *Събиране:* Мениджърите при бедствия и аварии могат да използват като лост социалните медийни мрежи като сила за умножаване, за да получат ценна информация от нивото на улицата по целия път до стратегическото виждане.

- *Активен контакт, който може да подобри готовността преди криза:* За да бъдат ефективен канал при кризисни ситуации, агенциите, отговорни за издаване на съобщения при бедствия и аварии, ще трябва да създадат интересни и ефективни профили в социалните медии преди кризата.

Заплахи и предизвикателства в социалните медии [11]:

- *Намиране на последователи преди кризата:* Ако предварително не е създаден профилът адекватно, преди времето, когато в случай на авария е необходимо соци-

ално присъствие в медиите, профилът ще бъде неефективен при разпространението на информация за спешни случаи.

- *След като съобщението е пуснато, може да бъде манипулирано:* Докато има други потребители на информацията, тя може да се повтори и това е едно от основните предимства на социалните медии. За съжаление това също така крие риск от възможността потребителите да „замъглят“ съобщението с невярна информация.

- *Някои канали ограничават дължината на съобщението, което води до възможността за непълна информация:* Съобщенията на Twitter са ограничени до 140 символа, което не може да бъде достатъчно ефективно, за да се предаде посланието в пълното му детайлно съдържание. Един потенциален начин за преодоляване на този проблем е да се създаде уеб сайт, който да служи като център на социалната медийна активност, и който предлага възможност за публикуване на съобщения с произволна дължина.

- *Потенциал за претоварване на мрежата по време на криза:* Новите 4G мрежи все още имат много ограничено проникване. Големите доставчици на мобилни телефони са в процес на реструктуриране и модернизация на мрежите си с тази нова технология. Обаче в момента съществуващата инфраструктура за безжичен пренос на данни е податлива на претоварване по време на голямото търсене, което може да се появи при извънредни ситуации.

- *Потребителите са отговорни в социалните медии:* Няма начин да се “създаде” съобщение тип вирусно. Никой не може да гарантира, че потребителите ще споделят информация в социалните медии. Но когато потребителите преценят, че съобщението има стойност, те ще го споделят с другите.

Основна стратегия за създаване на социално медийно присъствие [11]:

- Създаване на блог или друг сайт, където съдържанието може да бъде често актуализирано;

- Темите на съдържанието може да включват готовност за извънредни ситуации, планиране за времето на кризата или друга съответна информация;

- Този сайт ще действа като център за всички дейности в социалните медии и целият трафик от профилите в социалните медии ще бъде насочен към него;

- Даване на възможност на аудиторията да се ангажира и/или да публикува коментар в този сайт;

- Създаване на профил на агенцията във Facebook, Twitter, LinkedIn и други сайтове за социални мрежи;

- Споделяне и създаване на хипервръзки към блога на агенцията чрез тези канали;

- Споделяне и създаване на хипервръзки към други сайтове с подобна по съдържание информация;

- Заангажиране на други потребители чрез публикуване на съобщения към техните профили;

- Отговаряне на всички запитвания, публикувани към профила на агенцията.

За да бъде успешна в социалните медии, агенцията трябва да стане ценен член на общността. Ако има конкретни цели, които агенцията преследва и те са единствени, и ако споделянето на информационно съдържание не е ценно за другите, потребителите няма да се ангажират с профила на агенцията. А без ангажирани последователи няма да има аудитория, която от своя страна да се ангажира с препращане и споделяне на съобщение по време на криза.

4. СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОНЛАЙН СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ

Разликата между социалните медии и останалите други стандартни форми на информационните и комуникационните технологии са потребителите, които са в състояние да предоставят своите възгледи, схващания и знания публично, с помощта на системата. Това спомага за образуването на връзки с други индивиди, които могат да имат сходни интереси, потребности или проблеми. Докато, от една страна, възможностите за работа в мрежова среда едва ли са основната причина за използването им, тези технологии позволяват споделянето на знания чрез създаването на мрежи от знания [21].

Възможността потребителите съместно да създават съдържание и знания е критична по отношение възможностите за работа в мрежа и споделяне на знания. Потребителите могат да използват семантика и таксономии за организиране, съхранение и извличане на такъв вид информация. Социалните медии предоставят на потребителите възможността да реагират бързо на измененията в информацията и средата, както и да осигуряват гъвкавост, адаптируемост, използваемост и настройка на системата и информацията. Социалните медии поддържат създаването на мрежи от неформални потребители, улесняващи размяната на идеи и знания чрез реализиране на ефективно генериране, споделяне и редактиране на информационното съдържание.

Онлайн социалните мрежи (Online Social Networking Sites, SNS) са извънредно популярни и могат да се използват с различно предназначение. Те позволяват изграждането на глобални връзки, които се базират на общ домейн или на някаква обща потребност, споделяна от участниците. Уеб сайтовете, които са свързани с управление на извънредни ситуации, получават все по-голямо разпространение.

Една обща дефиниция на SNS е „Уеб-базирани услуги, които позволяват на потребителите да:

- Създават публичен или полупубличен профил в рамките на свързана система;
- Управляват списък с други потребители, с които споделят връзка;
- Преглеждат и обхождат списъците от връзки, както свои, така и създадени от други, в рамките на системата. Естеството и номенклатурата на тези връзки може да се изменя в зависимост от Уеб сайтовете“ [18].

Терминът „онлайн социален сайт“ (social network site), използван за описание на явление, и терминът „онлайн социални мрежи“ (social networking sites) се срещат еднакво често в литературата, като по някога си разменят значенията [6]. Свързването и работата в мрежа (networking) подчертава иницирането на връзки, често между непознати. Докато свързването и работата в мрежа са възможни между та-

кива сайтове, това не е основната им задача нито е компонент, който ги различава от другите форми на компютърни комуникации.

Това, което прави онлайн социалните мрежи уникални, е възможността индивидуалните потребители да организират и свързват своите социални мрежи. Резултатът от тези действия може да бъде осъществяването на връзки между други потребители, които при други обстоятелства едва ли биха били възможни. Често това не е целта на занятието, а по-скоро осъществяване на срещи на базата на неактивни връзки за споделяне на офлайн информация. По същество от SNS потребителите не се изисква да са в мрежата и да търсят други хора. По-скоро те по същество комуникират с хора, които са вече част от тяхната разширена социална мрежа.

Докато SNS са изградени на базата на множество технологични компоненти, основата им се състои от видими профили, извеждащи списък от „приятели“, които на практика са потребителите на системата. Профилите представляват уникална идентификация за потребителите. След присъединяване към определена SNS от потребителят се изисква да попълня формуляри с определени въпроси. Впоследствие се генерира профил на базата на отговорите от въпросниците. Често те съдържат такива описание като пол, възраст, географско местоположение, интереси, информация за самия потребител като такъв. Повечето сайтове насърчават поставяне на снимка на потребителя. Други сайтове позволяват потребителите да допълнят своите профили чрез добавянето на мултимедийно съдържание или да променят дизайна на своя профил. Видимостта на даден профил е различна в различните мрежи, съгласно предпочитанията на потребителя. Структурните вариации по отношение видимостта и достъпа до даден профил е един от основните начини за разграничаване на SNS.

След присъединяване към даден SNS от потребителите се изисква да идентифицират други потребители, с които имат връзки. Тези еднопосочни връзки понякога се означават като „приятели“. Публичното извеждане на тези връзки е много важно за всяка SNS. Списъкът от приятели съдържа връзки към профила на съответния приятел, което позволява проследяване на мрежовия граф чрез елементарно щракване с бутон на мишката в списъка. В повечето сайтове списъкът на приятелите е видим за всеки, на който е позволено да разглежда профилите.

Повечето SNS предоставят на своите потребители механизъм за оставяне на съобщения в профилите на техните приятели. Тази възможност обикновено включва „коментар“, въпреки че различните мрежи използват различни етикети за тази дейност. SNS предоставят също така и възможността за изпращане на частни съобщения по подобие на електронната поща. Въпреки че частните съобщения и коментари са широко разпространени в основните SNS, те не се предлагат от всички.

Освен по профили, приятели, коментари и частни съобщения, SNS се различават съществено по отношение на техните характеристики и база от потребители. Някои от тях предлагат споделяне на фото- и видеосъдържание, други имат вградени възможности за организация на блогове и изпращане на моментални съобщения. Някои SNS поддържат мобилни взаимодействия. Други SNS имат като публика индивиди от специфичен географски район или етническа група.

Докато предназначението на повечето SNS е да бъдат широко достъпни, често могат да се посочат онлайн социални мрежи, които се разграничават по отношение на националността, възрастта, образованието или по други фактори на своите потребители, въпреки че първоначалното намерение на създателите на подобни мрежи не е било такова.

5. ОНЛАЙН СОЦИАЛНИ МРЕЖИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ИЗВЪНРЕДНИ СИТУАЦИИ

Онлайн социалната мрежа за управление на извънредни ситуации няма за цел подмяната на съществуващи организации, а по-скоро би представлявала общо място за срещи за организации и индивиди с цел споделяне на информация и намиране на възможни помощници с необходимите знания и умения [18].

Милионите потребители на SNS могат да се включат в управлението на извънредни ситуации, тъй като системите, в които те участват, могат да спомогнат за организирането на обща мрежа за реагиране, предоставяща локална информация и избор за необходимите действия. Тя би позволявала на гражданите да съобщават и получават информация за извънредни ситуации в следствие на пожари, наводнения, урагани, терористични атаки и т.н. Участниците в такива мрежи могат да използват уеб базирани компютри и мобилни устройства за изпращане на текстови съобщения, фото- и видеоматериали в качеството на изпращана и получавана информация или заявка за оказване на помощ. Тази информация ще бъде споделяна не само с официалните органи, но също така и с други граждани. Включването на SNS профилите ще позволява да се потвърждава информацията, изпращана от конкретния гражданин, а използването на групи в рамките на такива системи ще спомогне за филтрирането на информацията съгласно местните условия.

Освен подаването на информация и запитвания към такива мрежи, потребителите ѝ могат да спомогнат за организирането на информацията в уеб пространството чрез системите за социално маркиране (social bookmarking), които включват набори от тагове или етикети, спомагащи за споделянето на указатели към URL и съдържащи информация относно повдигната тема. Някои сайтове за онлайн маркиране позволяват на потребителите да организират и филтрират натрупаното информационно съдържание с помощта на метайнформация, генерирана от потребителите.

В някои социални маркиращи системи – например del.icio.us, Furl, Spurl, Simply and Magnolia, потребителите запазват своите маркери в централния сървър и ги означават със собствени тагове. Впоследствие потребителите могат да споделят част или цялата своя информация с други потребители в системата, като по този начин създават социална маркираща система.

В условията на извънредна ситуация могат да се откриват сложни шаблони от взаимодействащи лица в рамките на и между различни организации, отговарящи за справяне с последствията с тях. Този шаблон може да се разглежда като специфична социална мрежа, компонентите на която могат да бъдат полицаи, пожарникари, лекари, доброволци. Доказано е, че взаимоотношенията между тях са важни за пос-

тигането на ефективност на дадена организация при справяне с извънредни ситуации [16].

Съществено е разбирането на естеството на взаимоотношенията и отношенията между такива лица в среда на извънредни ситуации, за да се оцени динамиката на определени операции. Повечето от резултатите, с които се измерва успехът на една операция за справяне с извънредна ситуация, могат да се разглеждат като задължителни свойства на комплексна адаптивна система, в чиято структура основен компонент са взаимосвързаните лица. Използваните оценки за определяне дали дадена спасителна операция в случай на извънредна ситуация е успешна едва ли ще се дължат на отделните участници в операцията, а по-скоро на натрупаната в този процес информация, която може да бъде с прекалено голям обем.

Мрежа, състояща се от много взаимодействащи помежду си участници, може в най-лошия случай да бъде с прекалено голям обем. Би трябвало да се очаква наличието на изключително много взаимодействащи си лица и в случаите на особено тежки извънредни ситуации, когато дадено лице да взаимодейства с много други. В резултат на такива връзки се генерират и огромно количество данни и информация. Един от проблемите на процеса по събиране на данни е, че трябва да се определят кои точно данни от кои участници да се събират. Следователно, за да се избегне прекомерното и излишно натрупване на данни, преди да започне събирането на конкретните данни за текущо бедствие, трябва да се определят онези участници, от които се очакват необходимите данни.

В последствие дефиницията на SNS за управление на извънредни ситуации може да бъде разширена с идентификацията на онези участници, които първоначално не са определени като основни, но които участват в процеса по разрешаване на извънредната ситуация. Всичко се свежда до идеята за използване на информация от участници, които трябва да се разглеждат като разширяване на мрежата. На практика това може да се окаже безкрайна мрежа, тъй като първоначално всички участници не могат предварително да бъдат дефинирани. Като следствие количеството постъпили и натрупани данни може да се каже с такъв голям обем, че да се затрудни обработката им.

Ролята на онлайн социалните мрежи и социалните медии в управлението на извънредни ситуации може да се обобщи по следния начин [10]:

- **Хората използват социалните и онлайн среди, за да получават актуална информация за събитията още в момента, в който те се случват:** Мобилните телефони често са основните средства за двупосочна комуникация на разположение на хората в ситуации на природни бедствия и аварии. Радиото се счита за универсален източник на информация за спешни случаи, въпреки че нарастващото използване на смарт телефони сочи, че от регистрираните в подобни обстоятелства устройства те са използвани предимно за търсене (директно в Интернет, или чрез инструменти като Twitter) на информация за и от мястото на събитието.

- **Потребителите на социални медии се опитват да бъдат съпричастни чрез препращане на информация:** В социалните медии една от най-широко разпространената или следена чрез Туитър информация е тази за бедствията. Много потребители, които често са извадени от ситуацията на място, се опитват да оказват сво-

ята подкрепя чрез препращане на информация, за да гарантират, че тя достига до възможно най-широка аудитория. Това има своите предимства, но също и своите опасности, както се обсъжда по-долу.

- **Невярната информация може да се разпространи много бързо:** Информацията в сайтовете за социални медии се публикува на базата на презумпцията за добросъвестност или че авторът ѝ разполага с точна информация под ръка. В бедствени ситуации обаче тази добросъвестност понякога може да бъде некоректна. Това може да не се прави с умисъл от автора, но може да се окаже така, защото извънредните ситуации често могат да се променят по-бързо от скоростта на социалните медии или пък повишеното състояние на тревожност или напрежение, характерни по време на криза, могат да доведат до погрешен прочит на ситуацията.

- **Социалните медии могат да помогнат за наблюдението и решаването на проблемите в бедствени ситуации и за възстановяването от тях:** Непосредствеността на социалните медии ги прави безценен помощник в наблюдението на живо на събитията. Жертвите на природните бедствия, извадени от зоните си на комфорт и на нормален начин на взаимодействие и ползване на услуги, често ползват множество медии като канали за отдушник, където могат да изразят всички свои безпокойства, разстройства и чувства на безсилие. Наблюдаването на онлайн средата може да помогне за поставянето на въпроси и съответно за намирането на отговори и решения, които не могат да бъдат намерени извън тези средства (офлайн).

- **Разговорите в социалните медии и наличната онлайн информация трябва да станат част от многообразна смесица от инструменти за възстановяване:** Всеки, който работи във възстановяването след природни бедствия, ще се съгласи, че едно от най-трудните неща в комуникацията със засегнатите и понесли травма са ниските нива на задържане на информация. Съществена информация, която би била от помощ на жертвите да се възстановят, трябва да се разпространява чрез използване на множеството онлайн медии и да се повтори няколко пъти, за да е гарантирано, че е достигнала до аудиторията и е разбрана от нея. Онлайн медиите играят основна роля в това, тъй като дислокацията на голям брой хора по време на възстановяване след природни бедствия превръща онлайн информацията в централно средище и начин за информираност.

Освен това, ролята на sns за управление на извънредни ситуации може да се дефинира и по следния начин [19]:

- Оценка на разрушенията и събиране на сведения за степента на щетите;
- Ангажиране на гражданите и акумулиране на сведения от гражданите;
- Съвместни учения и съвместно разработване на планове за действия;
- Общо разрешаване на проблеми;
- Обучение или обмяна на инструкции за обучение;
- Консултации за вземане на решения в реално време;
- Обмяна на най-добри практики;
- Планиране или обмяна на материал за планиране;
- Преглеждане и оценяване на нови документи.

Компонентите на извънредна ситуация, които трябва да се вземат под внимание при избора на социални медии, са, както следва [20]:

- Обхватът на събитието (извънредна ситуация, бедствие, катастрофа);
- Фазата на управление на извънредната ситуация (смекчаване на ситуацията, възстановяване, реагиране, подготовка);
- Нивото на включване от страна на държавата;
- Социални участници (граждани, неправителствени организации, доброволци);
- Времеви фази;
- Пространствена зона на въздействие.

Социални медии – като например Twitter, при стратегическо конфигуриране могат да се използват за всички видове информация, която може да се изпраща между участниците във взаимоотношенията. Twitter поддържа групови отношения като 1:М (един към много) или М:М (много към много). Тези взаимоотношения могат да се поддържат на различни нива:

- Могат да се използват в рамките на група, в която участниците имат възможност да се свързват един към друг, или като индивидуални участници, подгрупи, или всяка комбинация от двете;
- Могат да се използват в рамките на типове групи (подгрупи на големи организации, местни към държавни);
- Могат да се използват за отношения група-към-група – групите от всяко ниво могат да взаимодействат с другите групи.

Това позволява динамичност на интерактивността, където няма предварително дефинирани типове групи и могат да се образуват нови групи, други съществуващи групи могат да се променят, за да обслужват изискванията на събитието.

Времевите фази са по-кратки интервали от време, които представляват **подфази на съществуващите четири фази на управлението на извънредните ситуации**: смекчаване на ситуацията, възстановяване, реагиране, подготовка:

- **Предупреждение** – периодът, през който е налична информация за вероятна опасност, но преди опасността да стане непосредствена, персонална и физически осезаема;
- **Въздействие** – периодът, през който действа разрушителен фактор;
- **Извънредна ситуация** – периодът след настъпване на въздействието, през който се изпълняват спасителни операции, оказване на първа помощ, медицинско обслужване и други задачи по обслужване на засегнатите от извънредната ситуация;
- **Възстановяване** – периодът, който – най-грубо, започва след отминаване на кризата, породена от извънредната ситуация, и през който се осъществяват дългосрочни дейности за изграждане, рехабилитация и възстановяване.

Един от проблемите в случай на извънредна ситуация е, че отговорните лица трябва да реагират спрямо текущото развитие на събитията съгласно постъпващата информация. Този процес отнема значителни времеви ресурси и това означава, че всяко отговорно лице трябва да отделя времето си за това, докато в същото време може да се изисква изпълнението на други критични отговорности. Използването на SNS за публикуване на видеоматериал и съобщения за обновяване на текущата

информация може да се окаже много по-ефективно по отношение на времето в сравнение с използването на традиционните медийни източници. Съвместната работа на експерти от различни агенции и общата възможност за комуникация между такива агенции може да се разглеждат като едни от предимствата при използването на SNS в извънредни ситуации. Много важно е съгласуването на специализирани знания и умения за бързото идентифициране и локализиране на лицата, които са жизнено важни за справяне с извънредните ситуации. Следователно SNS могат да бъдат много полезни не само по време на конкретни извънредни ситуации, а също така и в подготовката и реакцията спрямо тях.

Извличането на информация е такъв тип откриване на знания, чиято цел е автоматичното извличане на структурирана информация, обикновено съхранявана в таблица, от неструктурирани документи. По отношение на взаимодействието с организации за борба с извънредни ситуации най-често предлаганата информация се съхранява и обменя под формата на неструктурирани документи, например документи създадени с Microsoft Word. Съответната организация публикува сводки за обстановката през кратки интервали. Много от тези отчети би трябвало да имат предварително дефиниран формат, но организациите обикновено следват някакъв общ формат за всички съобщения. Извличането на информацията би било автоматизируемо, ако всички информационни източници предварително са известни.

При внезапната поява на нови източници е необходимо да има човешка намеса, за да се постигне ефективно извличане на информация. В такива случаи трябва да се решават следните задачи [8]:

- Адаптиране към новия вид информация – осъществяване на такива системни източници като бази знания;
- Адаптиране към различни езикови компоненти – различни граматика, които да позволят на системата да борава със специфични лингвистични конструкции, които са типични за приложението;
- Адаптиране към различни текстови жанрове – специфичните текстови жанрове, например научни публикации и полицейски съобщения, трябва да имат своя собствена граматическа структура;
- Адаптиране към различни типове – Уеб-базираните документи могат съществено да се различават от текста в традиционните хартиени издания, като вестници и списания.

Може ли една SNS, специално разработена за управление на извънредни ситуации, да бъде ефективна за големи групи взаимодействащи си професионалисти и доброволци в такива условия [18]:

- Ако съществува инструмент, който установява наличиостта на групи от хора със съответните умения, дали групите за управление на извънредните ситуации ще използват този инструмент за динамично формиране на социална мрежа в нова ситуация ? Хората като ресурси или доставчици на ресурси не са явно зададени в съществуващите в момента SNS.
- Дали групите за борба с извънредни ситуации ще използват редовно такъв инструмент за изграждане на по-голяма мрежа, или ще изградят специализирана мрежа от експерти за управление и реагиране в случаи на извънредни ситуации.

- Съществуват ли пречки за използване на такива инструменти от страна на групите за управление на извънредни ситуации като административни политики. Налице обикновено е организационна съпротива за публично разгласяване на проблеми, за да не би дадена организация да бъде разглеждана в отрицателен план.

- До каква степен ще помогне дадена социална мрежа в локален географски район и как да се интегрира информацията от географски информационни системи по отношение на евентуално планиране и реакция?

- С какво и как се подобряват ситуацията, изискващи незабавни действия, и как да се позволи динамичната интеграция на малки потребителски групи с оглед на текущите проблеми без да се създава допълнително информационно съдържание?

Управлението на знанията е от съществено значение за оцеляване и ефективността на всяка организации в случаи на извънредни ситуации. Реагиращите на кризи организации често са заставяни да реагират в ситуации, застрашаващи тяхната дейност пряко или косвено. Въпреки всичко това, справянето с извънредни ситуации често поднасят проблеми, които не могат да бъдат разрешени с традиционните системи за управление на знания (Knowledge Management Systems, KMS).

В условията на криза комуникационните и информационните системи могат да се окажат частично или напълно повредени. Ограниченията по отношение използването на ресурси могат да изискват нови начини за действие. Възможността за предоставянето на знания може да варира много по-съществено в сравнение с нормална обстановка. Ситуациите могат да бъдат най-различни – налице е ограничен обем информация за вземане на решения; наличие на множество източници с противоречаща си информация, изискваща специализирани средства за нейната обработка. Вземането на решения в такива случай е силно ограничено по време, тъй като е необходима незабавна реакция за стабилизиране на опасната ситуация, а, от друга страна, такова решение трябва да бъде достатъчно устойчиво в критична среда.

Социалните медии придобиват значението на важна технология за управление на извънредни ситуации и кризи. Този тип медии съдържат инструменти, които могат да позволят онлайн обмяната на информация посредством провеждане на разговори и взаимодействия. За разлика от традиционните интернет технологии, социалните медии управляват съдържанието на разговорите и взаимоотношенията като информационен атрибут в онлайн среда.

Уикитата са социални медии, в които съавтори заедно изграждат тестови и визуални уеб сайтове. Google Docs (<http://www.docs.google.com>) управлява документи, електронни таблици и други типове файлове в облачна среда, която позволява на регистрираните потребители да качват и споделят документи от произволно място с достъп към Интернет. Уеб сайтовете за споделяне на фото- и видеосъдържание като YouTube (<http://www.youtube.com>) и Flickr (<http://www.flickr.com>) използват видео- и графични изображения/снимки за създаване на социални взаимоотношения. SNS като Facebook (<http://www.facebook.com>) представляват връзки и възли в мрежата посредством проведени разговори. Независимо че тези социални медии са сравнително отдавна в интернет пространството, повече организации едва наскоро започнаха да оценяват тяхната значимост и важност.

Управлението на извънредни ситуации може да бъде поставено в средата на социалните медии под формата на сериозна платформа за управление на знанията. Стойността на социалните медии се заключава в редовното подаване на малки информационни масиви в различни форми, които лесно могат да се получат, споделят и използват. Използваната информация в този случай са текстови съобщения, изображения, видеоматериали с неголяма продължителност, блогове, уеб връзки. Силата на социалните медии е във възможността за поддръжка формирането на навременна информация, обединяваща на едно място усилията и приносите на участници с различно ниво на умения и знания, както и осигуряването на общо ниво на взаимодействие между тях. Реагирането на извънредни ситуации обикновено включва координираните действия между отделни участници и агенции, притежаващи различни функции, ниво на подготовка и умения. Предназначението на социалните медии е създаване на ред от хаоса, в който процес информацията се трансформира в знания, групирани в клъстери. Организациите, реагиращи на извънредни ситуации, изискват от генериращите знания лица да бъдат много прецизни, тъй като често се срещат противоречиви данни и информация. От една страна, социалните медии са изключително гъвкави, а, от друга – разполагат с устойчиви структури на знанията, които имат общ модел за събиране, споделяне и използване на знанията в извънредни ситуации.

Управлението на знания е нова концепция за организациите, които са посветили своята дейност за борба с извънредни ситуации. Тъй като всяко бедствие само по себе си е уникално и генерира изцяло нови природни, географски, политически, икономически и социални въпроси, обикновена практика е да се изграждат нови информационни структури едновременно с протичащата криза, чието “предназначение” пък е натрупването на важна информация, която да бъде обработена на покъсен етап. Изследванията показват [21], че по време на криза хората и организациите импровизират и се стараят да се адаптират към новите условия и среда. Извънредните ситуации обикновено оказват въздействие върху общо приети възможности на обществото като например жизнеспособност на транспортните системи и наличието на експерти – например лекари. Ето защо е необходимо системите за управление на знания да са се организират по такъв начин, че тези знания бързо и лесно да се адаптират и използват за такива ситуации.

Традиционният модел за управление на информацията за борба с извънредни ситуации е централизацията. Разчита се предимно на информационни системи, които управляват знанията в хранилища, обединяващи ги със съществуващите знания на дадена организация и извеждащи определена информация за лицата, вземащи решения в случай на извънредна ситуация. Екипите за действие обикновено са организирани като едно цяло с определено предефинирано число функционални възможности, като всеки участник в екипа е с отделна експертност.

Традиционният модел за съвместни действия при управление на извънредни ситуации е чистите физически събирания на отговорните лица. Различни функции изграждат самостоятелно и независимо знанията за тяхната роля и след това предоставят съкратена версия по време на срещи за вземане на решения. Знанията се натрупват и предоставят циклично, което се определя от тези срещи. Почти липсва

обмяна на знания между различните функционални области. Всяка функционална област се фокусира върху натрупването на знания само в специфичната си област.

Социалните медии улесняват споделянето на знания по два начина – чрез увеличаване на повторното използване в рамките на даден екип, и чрез елиминиране разчитането на формални обвързващи структури (по отношение на системи и персонал) между екипи. В рамките на определен екип, където по-рано по-голямата част от знанията се е споделяла на формални срещи (където са възможни недълги разговори и почти липсва метод за натрупване и изграждане на функции за управление на знанията), понастоящем всеки член на екипа отлично познава как неговите колеги управляват знанията. Това включва достъп до техните източници, идентифициране на различните функции, действащи върху един и същ проблем от различни места, и намирането на материали, които лесно могат да се предоставят на други лица за други цели.

Точността на информацията, която е от изключително важно значение за управление на извънредни ситуации, трябва непрекъснато да се проверява и верифицира, което е много трудно за осъществяване при наличието на огромен обем данни, посъпващи в такива системи. Това заплашва управляемостта, използваемостта и очакваната стойност на системата. Организациите трябва да осигурят управлението на системата и процесите, за да се контролира как се запазват и споделят информацията и знанията.

Необходимо е да се вземе под сериозно внимание времевата фаза на извънредната ситуация. Тя е много важна непосредствено след кризата, тъй като тогава може да има най-много участници, предоставящи данни и информация. Освен това тя е фазата с най-малко количество информация. Оценката на щетите може да се получи по-бързо от по-голям брой участници, разпределението на ресурсите може да бъде по-добре управлявано за максимизиране мащаба на операциите при навременно подадена информация. Именно в такива ситуации, когато информацията е най-необходима, а е с най-малък обем, социалните медии може да играят по-съществена роля, като предоставят информация чрез нови начини на комуникации.

Обширно изследвано и анализирано е значението на навременното, точно и ефективно използване на наличната информация в сценариите за управление на извънредни ситуации. Обработката и управлението на информацията в извънредните ситуации са от особено значение, което се дължи на **уникалната комбинация от характеристики на данните [20]:**

- Голям брой производители и потребители на информация;
- Чувствителност по отношение на времето на обменената информация;
- Различни нива на достоверност на информационните ресурси;
- Отсъствие на обща терминология;
- Комбиниране на статични и излъчвани на живо данни;
- Хетерогенни формати в широк диапазон – от свободен текст до XML и релационни таблици.

Данните, които се предоставят за управление на извънредни ситуации, се състоят от следните компоненти:

- Новини, съобщения – по същество основно те са текст с допълнителни атрибути за време и местоположение;
- Бизнес отчети;
- Данни от дистанционно отчитане с датчици;
- Сателитни снимки и други мултимедийни данни.

Управлението на данните в извънредни ситуации включва интегрирането на множество хетерогенни източници, филтрирането и обработката на данни. Информационният анализ на данните за извънредни ситуации включва прилагането на добре известни информационни технологии. **Най-често използваните технологии за анализ на данните могат да се сведат до следните групи:**

- **Извличане на информация** – данните за управление на извънредните ситуации трябва да се извлекат от хетерогенни източници и да се съхранят в общ структуриран формат, който позволява по-нататъшна обработка.
- **Откриване на информация** – потребителите трябва да са в състояние да търсят и откриват информация, свързана с извънредна ситуация, която им е необходима и която се предоставя посредством подходящи запитвания.
- **Филтриране на информация** – тъй като данните за извънредната ситуация пристигат от производителите на данни, те трябва да се филтрират и пренасочат към потребителите на истинските данни. Целта е да се избегне претоварването с информация.
- **Анализ на данните** – събраните по-рано и текущите данни трябва да се анализират с цел извличане на интересните шаблони и тенденции.
- **Вземане на решения** – анализът на данните спомага за вземането на конкретни и работещи решения.

Въпреки всички предимства при използването на SNS, има и редица недостатъци на използването им. **Анализирани и обобщени са възможните пречки пред използването на SNS в управлението на извънредни ситуации [19]:**

- Необходимост за проверка и отсяване на данните;
- Необходимост от преодоляване на културните различия за осъществяване на съвместни действия;
- Необходимост от елиминиране на информационното претоварване;
- Необходимост от надеждност и достъп;
- Необходимост от привличане на потребители и най-вече на хора с опит в управлението на извънредни ситуации.

Изведени са редица препоръки към организациите, които имат ангажименти за справяне с последиците от бедствия или за осигуряване на превантивната подготовка за справяне с тях [10, 14]:

- **Да се планира, изгражда и тества стратегия и ноу-хау** за използване на социалните медии, да се направи план за мониторинг и употребата им в случай, че природно бедствие или авария засегне организацията.
- **Да се съхранява актуализирана информация.** Изключително важно е информацията да се обновява и актуализира бързо в бедствени ситуации. Затова е необходимо предварително да е осигурен лесен достъп до планове, за да може

достатъчно бързо и безпрепятствено да се актуализира и съхрани важното съдържание.

- **Да се прави мониторинг на социалните медии**, като се направят съответните настройки на средствата за наблюдение на социалните медии. Ако се работи в застрашена от природни бедствия област, инструментите за локално търсене в Интернет се настройват да следят дискусиите за обсъждане на бедствията. Ако бедствието засяга определен район, мониторинг на база местоположение на даден географски район може да се окаже безценен за информацията, която идва от този район, посредством онлайн обмен на комуникационни съобщения в реално време.

- **Да се реагира на въпроси и да се предоставя съдействие**, без значение колко маловажни може да изглеждат проблемите. Важно е да се помни, че това, което може да изглежда като малък проблем за тези извън обсега на бедствието, често може да бъде многократно по-сериозно за тези, които преминават през травмата.

- **Проявяване на бдителност за точността на информацията и коригиране на грешките**. В ситуации на природно бедствие и аварии грешките може да се окажат въпрос на живот или смърт, затова е важно да се осигури възможност те бързо да се коригират.

- **Не бива да се мисли, че само защото нещо е публикувано в Интернет, то всеки го е видял, прочел или разбрал** – не трябва просто да се разчита на социалните медии, а с помощта на многобройните и различни инструменти и тактики трябва активно да се опитва съставеният вече план за комуникации да достигне до знанието на хората.

- **Не трябва също да се забравя, че понякога най-добрият начин да се помогне на някого не е чрез Интернет, а извън него**. Въпреки че целта е да се разглежда важността на социалните медии, все пак не може да се забравя, че човешкият контакт е един от най-добрите начини да се помогне някому. Така че офлайн методи се използват винаги, когато това е възможно.

Анализирани и обобщени са **характеристиките и изискванията към SNS системи за управление на извънредни ситуации, които се контролират от ангажираните в този процес организации [14]:**

а) Достъп за служителите:

- Определя се кои служители официално ще представляват интересите на организацията чрез социалните мрежи.

- Дефинира се процесът на оторизация за служители, които желаят да си създадат потребителски профил.

- Дефинира се достъпът на служители с професионални интереси, дори ако те не са официални говорители на организацията.

- Определя се дали служителите могат да имат достъп до сайтове за социални мрежи за лична употреба в рамките на работното време. (Някои организации го правят едновременно с проверката и на личните електронни пощенски адреси).

- Определя се кога и как тяхната лична употреба (дори и у дома) се пресича с интересите на организацията.

- Определят се дисциплинарни действия (които могат да включват и уволнение) на базата на правен прецедент.

б) Управление на потребителския профил:

- Определя се кой ще създава потребителските профили в социалните медии;
- Дефинират се процедурата/ите за създаване на потребителските профили;
- Дефинира се кой и как ще следи тези профили в социалните медии;
- Определя се кой ще закрие профилите в социалните медии, когато това бъде необходимо.

в) Допустимо ползване и поведение на служителите:

- Определя се кои видове съобщения от вече съществуващите в Интернет като практика ще се прилагат и кои ще са приемливи за употреба в SNS;
- Дефинира се какво човек може и какво не може да отбелязва или публикува в SNS в качеството на служебно лице.
- Определя се как и защо служителите трябва да представят себе си и организацията в SNS – неофициално, в качеството си на индивидуални свободни личности.
- Определя се как ръководството се отнася към служителите.
- Определят се дисциплинарни действия, в случай че възникне неподходящо използване.

г) Допустимо съдържание:

- Определя се целта и обхватът на присъствие в SNS.
- Определя се отговорникът за това кое е приемливо и кое не е.
- Ясно се посочва как в комуникациите ще се отразява мнение за правителството.
- Определя се какво може и какво не може да бъде споделено.
- Определя се кога е подходящо служителите да публикуват становище или мнение.
- Дефинират се дисциплинарни мерки в случай, че е публикувано неподходящо съдържание.

д) Сигурност:

- Определя се кой ще отговаря за потребителските имена и пароли за профилите в социалните медии.
- Предоставя се информация за това какво представлява личната информация.
- Определя се и се осигурява обучение за това как служителите да си създадат настройките за поверителност в платформите на социалните медии.
- Определя се кой ще отговаря за общата сигурност, като се включва разработването и осъществяването на обучение;
- Определя се геомаркиране и подходящата му употреба.
- Осигурява се информираност и защита срещу измами и вируси.
- Описва се и се определя какво ще се случи, ако се появи пробив в сигурността.

е) Правни въпроси:

- Разяснява се какво гласят законите за електронните медии и за печата и печатните издания и как се прилагат.
- Определя се кой служител ще бъде отговорен за поддържането на съдържанието.

- Дефинират се и се пишат общите условия за ползване на съдържанието, по отношение на законите, които се прилагат.
 - Определя се как свободата на словото се отнася до съдържанието.
 - Определя се приложимостта на Закона за защита на личните данни и Закона за достъп до обществена информация.
 - Определят се потребителските права за достъп.
 - Определят се условия за ползване на услугата или условията, описани от трети страни, в качеството им на собственици на платформите. Не трябва да се забравя да се включат новите актуални забрани от правителството и новите установени практики.
- ж) Гражданско поведение:**
- Очертават се очакванията относно поведението на гражданите.
 - Определят се политиките за написване и публикуване на коментар, включително в кои случаи коментарите ще бъдат премахвани.
 - Описва се какво ще се случи със свалено от Интернет съдържание.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Използващите социални медии технологии съдържат огромен потенциал за широко участие на организации, експерти и отделни лица в управлението на извънредните ситуации. При подходящо използване изгодите от социалните медии се изразяват в ускорени цикли за вземане на решения и в по-изчерпателни ресурси на информация и знания. От една страна, социалните медии могат да оказват подтик за трансформиране начина за споделяне на знанията, а, от друга – съответните организации, ангажирани с борбата за управление на извънредните ситуации, трябва успешно да използват такива технологии с минимални трансформации.

Участващите лица имат специфични индивидуалности, което се дължи на техните традиционни функционалности, поддържани в системата. Идентичността е важен компонент на социалните медии, тъй като всяко знание се предоставя и се получава от някого. С подобряване управлението на идентичността, в съчетание с управление на знанията, организациите могат да управляват неявно предаването на знанията върху широки граници. Социалните медии могат да помогнат на такива организации по-добре да идентифицират границите на съществуващите знания, които граници са по-скоро базирани именно на знания, а не на функционалност.

Въпреки това, почти липсват изследвания по отношение използването на социални медии и технологии за управление на знания, включително това, по което се различават от другите организационни системи по отношение възможностите за използване, преносимост, отворени стандарти и оперативен живот в среди – след елиминиране на извънредните ситуации. Също така не е изследван въпросът как такива системи, включващи социалните медии, въздействат върху процесите за вземане на решения от страна на организациите за разширяване на моделите за управление на извънредни ситуации. Остават непроучени изискванията за включ-

ването на знания, получени от отделни лица, в процеса на натрупване на знания в самата организация.

Отварянето на системите за управление на извънредни ситуации към общата публика създава и множество въпроси по отношение на личния характер на данните и сигурността. Дори ако персоналната информация за идентифициране се маскира, огромният обем обменена и споделена информация в Интернет може да се използва за установяване на връзка между анонимни лица и тяхната истинска самоличност.

Изследванията показват, че SNS, специално разработени за управление на извънредни ситуации, могат да бъдат възприемани като жизненоважни. Идентификацията на експерти, обединяването на ресурси, наличността на такива системи, съвместната работа и др. могат се разглеждат като основни компоненти на такива мрежи. От друга страна, тъй като в младото поколение съществува нагласата да използва такива мрежи, може да е необходимо известно време, което да е необходимо за намирането и включването на експерти в тези мрежи. Като помощно средство в този процес могат да се използват различни образователни програми, водещи до разбирането на значението и до разработването и използването на SNS за управление на извънредни ситуации.

Литература:

1. Велев, Д., Аспекти на интеграцията на CRM системи с онлайн социални мрежи, *Икономически алтернативи*, бр. 4, 2011, (19-24).
2. Закон за защита при бедствия, обн. ДВ., бр. 102, 2006; последно изм. ДВ, бр. 80, 2011.
3. Златева, П., М. Стамболийска, Д. Велев, Рискове от използването на Интернет социални мрежи в бизнеса, *Научна конференция с международно участие на тема „Приложение на информационните и комуникационни технологии в икономиката и образованието (ICAICTEE 2011)”, 2-3 декември 2011, УНСС, София, 2011, (585-594).*
4. Националната програма за защита при бедствия 2009-2013 г.
5. Правила за организацията на дейността на Министерството на вътрешните работи при извънредни ситуации, МВР, 15. 02. 2012 г.
6. Boyd, D. M., N. B. Ellison, Social network sites: Definition, History, and Scholarship, <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>
7. Cohen, S. E., Ways Social Media is Changing Emergency Management, <http://www.govloop.com/group/gulfcoastoilspillforum/forum/topics/ways-social-media-is-changing>.
8. Hristidis, V., Sh.-Ch. Chen, T. Li, St. Luis, Y. Deng, Survey of Data Management and Analysis in Disaster Situations, *Journal of Systems and Software*, 83, 2010, (1701–1714).
9. Mardirosyan, G., Natural Calamities and Ecological Catastrophes, Acad. Publishing House “Prof. M. Drinov”, C., 2007.
10. Micallef, D., The Role of Online and Social Media in Natural Disasters, <http://socialmediatoday.com/saysdavid/261898/role-online-and-social-media-natural-disasters>.

11. Michalak, S., S. Kuhr, Social Media as Part of the Emergency Notification Toolkit, <http://bigmedicine.ca/wordpress/2010/12/michalak-kuhr-social-media-as-part-of-the-emergency-notification-toolkit/>
12. Parameswaran, M., A. B. Whinston, Social Computing: an Overview, Communications of the Association for Information Systems, vol. 19, 2007, (762-780).
13. Rego, Al. J., National Disaster Management Information Systems & Networks: An Asian Overview, A paper presented at GDIN 2001.
14. Stephens, K., Top 36 Items to Include in Government Social Media Policies, <http://idisaster.wordpress.com/2011/03/30/top-36-items-to-include-in-government-social-media-policies/>
15. Stoyanov, Kr., Analysis of the Threats and Frequency from Natural Disasters in the Simitli Municipality, 3-rd Int. Sc. Conf. FMNS-2009, Blagoevgrad, vol. 2, 2009, (269-278).
16. Uhr Chr., H. Johansson, Mapping an Emergency Management Network, http://www.lu.se/Lucram/CNIP06_Uhr_Johansson.pdf.
17. Van de Walle B., Dynamic Emergency Response Management Information Systems, www.iscram.org.
18. White Connie, et al., Online Social Network for Emergency Management, International Journal of Emergency Management, vol. 6, no.3/4, 2009, (369 - 382).
19. White, C., L. Plotnick, Online Social Networks to Support Community Collaboration Workshop, <http://www.slideshare.net/conniewhite/online-social-networks-to-support-community-collaboration-workshop>
20. White C., L. Plotnick, A framework to Identify Best Practices: Social Media and Web 2.0 Technologies in the Emergency Domain, <http://www.igi-global.com/article/international-journal-information-systems-crisis/39072>
21. Yates, D., Sc. Paquette, Emergency Knowledge Management and Social Media Technologies: A Case Study of the 2010 Haitian Earthquake, International Journal of Information Management, 31, 2011, (6-13).

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ОНЛАЙН СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕ НА ИЗВЪРЪДНИ СИТУАЦИИ

Резюме:

Целта на настоящата студия е да изследва и анализира възможностите на онлайн социалните мрежи при управление на извънредни ситуации и по-конкретно – процесите, свързани с възникването, протичането и справяне с последствията от природни бедствия.

В труда е представена същността на извънредните ситуации, техните видове и характеристики. Обобщени са потенциалните природни бедствия на територията на България.

Обстойно е изяснено естеството на социалните изчисления и социалните медии като неотменими компоненти на Web 2.0 технологиите, които служат като основа за изграждане на онлайн социалните мрежи.

Подробно са представени същността, характеристиките и функционирането на онлайн социалните мрежи. Изложението е с акцент върху тяхното приложение при управление на извънредни ситуации. Анализирани са изискванията към формата, начина на предаване, съхранение и обработка на обменяните данни, както и извличането на полезна информация от тях. Изведени са препоръки към организациите, имащи ангажменти за справяне с последствията от извънредни ситуации и за осигуряване на превантивна подготовка за справяне с тях.

RESEARCH ON THE ABILITIES OF THE SOCIAL NETWORKING SITES IN EMERGENCY MANAGEMENT

Abstract:

The aim of the paper is to investigate and analyze the abilities of social networking sites in emergency management, and more particularly the processes connected with the emergence, progress and coping with the consequences due to natural disasters.

The essence of emergency situations, their types and characteristics are presented in the paper. The potential natural disasters in Bulgaria are summarized.

The nature of social computing and social media are comprehensively represented as integral components of the web 2.0 technologies, that serve as a basis of the implementation of social networking sites.

The characteristics and operation of the social networking sites are presented in detail. The emphasis is on their application in emergency management. The format, way of sharing, storage and processing of data is discussed, as well as the useful information retrieval from the data. Recommendations are proposed for the organizations, engaged with coping with consequences due to emergency situations and the provision of preventive preparedness to fight them.

ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ – ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Никола Чолаков¹

1. При проучванията в социалната сфера разработването на икономически проекти и по-машабни начинания обикновено се започва с изясняване на демографската ситуация, за което в англосаксонския професионален и политически лексикон често се използва терминът *demographics*². Подобен изходен пункт се открива и при изработването на инвестиционните проекти, разнообразните маркетингови проучвания, градоустройствените решения, социологическите наблюдения и т.н. Отчитането на демографските особености се среща и при изграждането на цели стратегии за развитие и политически доктрини. От такава позиция обаче може да се поеме в различни посоки, да се навлезе в многообразните разклонения в приложното поле и да се търсят решения на конкретните задачи за постигане на специфичните цели на едно проучване, проектиране, планиране или дори програмиране. Подобни задачи обикновено са свързани с изучаване на тенденциите и закономерностите в отделни части или подсистеми на социалната структура – икономическата активност на населението, заетостта и безработицата, доходите, потреблението, жизненото равнище и условията на живот, оценка на диференциацията в тях и съответно разслояването или дори отчуждаването и изолацията в обществото, както и съответни проблеми на социалната сигурност и стабилност, състоянието на образованието, здравеопазването и социалното осигуряване, анализ на развитието и прогнозиране в близък план или в по-далечна перспектива, разкриване и изследване на предпоставките за възникване на различните ситуации, на тяхната устойчивост и взаимна обусловеност, оценка на съответствието между фактическото и нормативното или желаното положение, изясняване на ролята на обективните и субективните фактори, изследване на взаимодействието между различните страни и процеси в социалното развитие, както и на връзките с икономиката, политиката, екологията и т.н.

Демографията като научно направление може да се разбира в по-тесен или по-широк смисъл. Утвърдена традиция в демографията е населението да се разглеждат като комплекс от съставни съвкупности, единиците на които се характеризират с едни или други белези, признаци и атрибути, преди всичко със своите възраст и пол, и така да се формират различни групи, категории и слоеве сред населението. В хода на демографското възпроизводство се осъществява непрекъснат обмен на единици между тези съставни части, като се зараждат, развиват се и постепенно отмират определени пропорции между отделните категории с различна степен на устойчивост и трайност, което придава определени особености на демографската

¹ Никола Чолаков е доктор по икономика, доцент в катедра “Човешки ресурси и социална защита” при УНСС; тел.: 81-95-297, e-mail: cholack@bigfoot.com

² В смисъл на установяване на конкретна демографска ситуация за разлика от *Demography* като научното направление демография.

картина. Научният интерес обикновено е насочен към търсене на съотношенията и взаимодействията между отделните части на такива сложни структури в хода на тяхното развитие, изразени с подходящи показатели на съответни скали, обикновено свързани в по-цялостни модели. Моделирането на демографските процеси – било просто вербално или по-сложното концептуално, математическо, компютърно или с други изразни средства, е твърде характерно за демографията, позволява да се обхване цялостно динамиката на населението като развиваща се система и на такава солидна основа да се хвърли определена светлина и върху бъдещето им. Може да се каже, че с такова направление демографията представлява методология с изграден измерителен апарат и така се очертава класическият подход в този дял на научното познание.

Тази посока в развитието има дори антични корени, за което свидетелстват таблиците на смъртност на Улпиан (Domitius Ulpianus)¹, но дава и облика на съвременната демография с приноса на Томас Малтус, Джон Граунт, Йохан де Вит, Едмунд Халей, Абрахам де Муавър, Пиер Верхюлст, Бенджамин Гомрец и Уилям Мейкхем, Вилхелм Лексис, Вито Волтера, Алфред Лотка и много други. Така демографията със своя прецизен инструментариум и развит измерителен апарат се оказва свързана със статистиката и математиката, в резултат на което се оформят демографската статистика, математическата демография, актюерството и др., при това нейните методи намират самостоятелно приложение и по-нататъшно развитие в други изначално далечни области като биология, зоология, медицина, метеорологията, история, география, дори във финансите, математиката, физиката, химията и инженерните науки и ред други. Лесно се открива например генетичната връзка на метода на таблиците за смъртност с теорията на надеждността, касаеща продължителността на живота на материалите, конструкциите, технологиите, на живите организми и тяхната имунна система, заболяемостта и продължителността на лечението, зараждането и разпространяването на епидемиите; в администрацията – при водене на отчетността и мониторинга на документооборота с приключването на стари преписки и откриването на нови, в комуникациите – при разпределянето, адресирането и разпространението на информацията, и много други.

На демографията обаче може да се гледа и по-широко, а и малко в по-друга посока – разпространяване и използване не само на методите, но и на резултатите, постигнати с тези методи. Така са се формирали редица гранични области в съседство с други научни направления като икономиката (икономическа демография), социологията (особено в експерименталната социология), политиката, географията, историята, археологията, медицината, антропологията и др. Демографските процеси са оставили ярък отпечатък върху историческото развитие на редица народи и цели държави и региони, което отдавна е обект за изучаване на различни направления в науката. Тенденциите в развитието на населението са устойчиви и дълготрайни, което често издълбава известно русло за социално-икономическото развитие, поставя определени детерминанти, с които по необходимост човек трябва да се

¹ Smith, D., N. Keyfitz (1977). *Mathematical Demography*. Heidelberg: Springer; S. Haberman, T. Sibbett (ред.) (1995). *History of Actuarial Science*, Том I, Pickering & Chatto Publishers; Чолаков, Н. (2007). *Трудова и социална статистика*. София, УИ "Стопанство", глава 7.

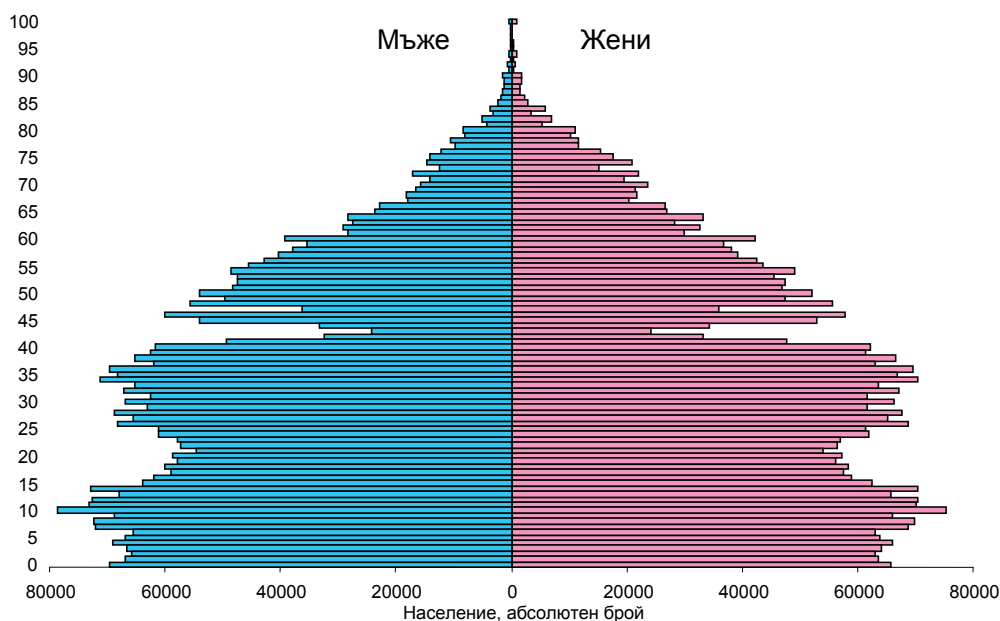
съобразява. Това направление представя демографията повече като фактология, макар че подобно разграничаване може да изглежда доста пресилено, тъй като методите на демографията са неразделна част и от научните факти. По-скоро би могло да се говори за взаимно проникване на различни научни направления, при което демографията се явява едно от свързващите звена, често – основното.

Възрастова структура на населението

2. Характерно за демографията е разглеждането на населението преди всичко и най-вече по възраст и пол. Може да се каже дори и нещо повече – присъствието на тези два признака е категоричен знак за привличане на демографията с нейните подходи и методи. На фиг. 1 е показана възрастовата пирамида на българското население за 1960 г., което представлява доста разпространен графичен модел на представяне на подобни статистическите данни и онагледяване на конкретна демографска ситуация.

По вертикала на фигурата са разположени отделните възрасти, в случая по единични възрастови групи, макар че при означенията, за да се избегне претрупване по ординатната ос, е възприета съкратена скала по петгодишни интервали. По хоризонтала е даден фактическият размер на отделните възрастови групи, отляво за мъжете, отдясно за жените.

Възрастовите пирамиди, както подсказва наименованието, би трябвало в основата си да бъдат по-широки и постепенно да се стесняват във височина съответно на стопяването на поколенията в хода на стареенето им. Така са изглеждали те в по-далечното минало, когато раждаемостта е била доста висока и възрастовите пирамиди интензивно са се попълвали с нови генерации откъм основата си, а и високата смъртност бързо е изтънявала върха на фигурата. Със спада на раждаемостта през втората половина на миналия век този силует започва да се губи, а понякога и други събития се намесват в нормалния ход на демографските процеси. Така на фигурата се забелязват определени неравномерности. Около възраст 20 има известно издълбаване в контура поради ниската раждаемост по време на Втората световна война, от който период произлизат тези поколения. Още по-голяма деформация се намира при възрастите 40 до 45, свързани с ниската раждаемост по време на Първата световна война. Възможна хипотеза е също, че част от този дефицит може да се дължи и на загуби по време на Втората световна война, когато тези лица са били в младежка възраст и най-вече мъжете са се оказали въввлечени във водовъртежа на войната, в резултат на което би се получила по-висока смъртност сред тези генерации. Не се откриват обаче съществени разлики между двата пола в тази част на възрастовата пирамида и не е лесно да се прецени валидността на подобни предположения, съдейки само по информацията от възрастово-половата структура на населението. По-скоро дефицитът в тези поколения би трябвало да се свърже с ограничени размер на възрастовите групи на техните родители, произлизащи от ниската раждаемост по време на Първата световна война, като по такъв начин се формира вторична, производна вълна с отрицателен знак във възрастовата структура, с приблизително еднаква амплитуда както при мъжете, така и за жените.

Забележка: към 31.XII.1960

Източник: "Население – 1961", София: НСИ, 1961 г.

Фиг. 1. Възрастова пирамида на българското население, 1960 г.

Друго обяснение на тези неравномерности във възрастовата структура може да се търси във връзка със засилената емиграция след Втората световна война, което би могло допълнително да е задълбочило дефицита сред тези поколения. Данните за периода 1948 - 1951 г. показват изселили се 194 274 души срещу само 82 заселили се в България през същите години, което говори за такава възможност.

Около възраст 48 г. пък се открива аналогичен негативен ефект от Балканската и Междусъюзническата война, който донякъде се припокрива със съответния от Първата световна война. Изглежда, че българското население е пострадало в значително по-малка степен от Втората световна война в сравнение с войните в началото на XX-ия век. Демографите обичат да подчертават, че възрастовите пирамиди имат своеобразна памет, в която са вписани и закодирани ключови събития от живота на населението¹.

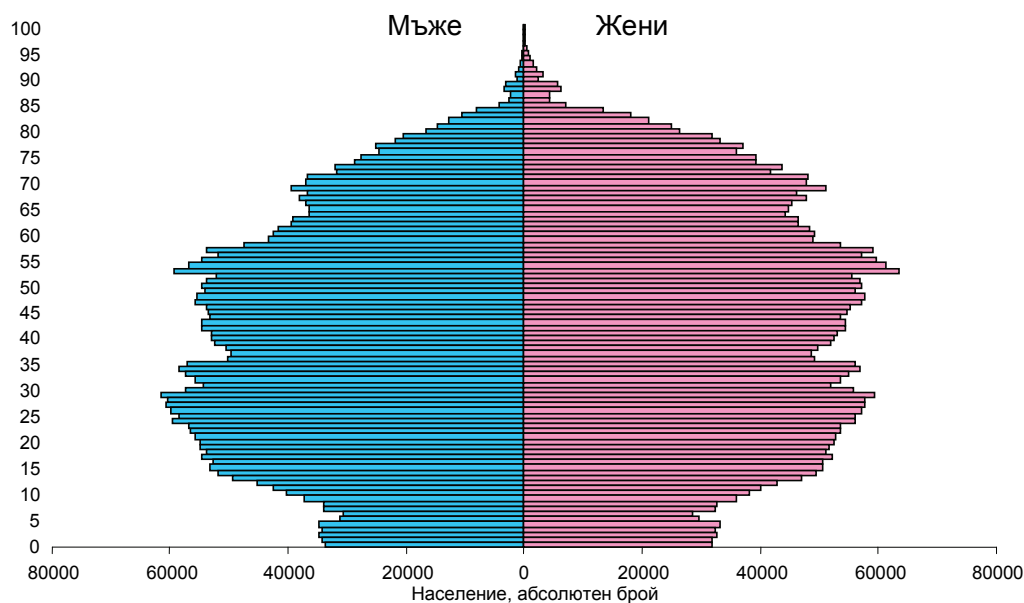
Обикновено след приключване на войните се възстановяват семействата, сключват се забавени от събитията бракове и се забелязва определено повишаване на раждаемостта като следвоенна компенсация², но подобно нещо след Втората световна война се открива повече у населението на Русия, Германия, Полша и Югославия, като при българското население такъв процес е със значително по-ниска

¹ "The demographic history of a population is inscribed in its age distribution" (демографската история на населението е закодирана във възрастовата им структура) – Keyfitz, N., D. Nagpur, D. Sharma (1967). On the Interpretation of Age Distributions. *J. of the Am. Stat. Ass.*, с. 862.

² Известно и като *postwar baby boom*.

амплитуда и в доста по-кратки срокове. На фиг. 1 се забелязва, че около възраст 10 години се намират подчертано многобройни поколения, но това по-скоро се дължи не на висока раждаемост като ниво, като интензитет, а на многобройните поколения в зряла възраст, родени през двадесетте години на миналия век, преминаващи в края на четиридесетте през най-фертилните възрасти и фактически ставащи родители през този период.

На фиг. 2 е показана възрастовата пирамида на българското население доста по-късно – за 2003 г., и се вижда, че фигурата е загубила пирамидалната си форма, като доста са избледнели и деформациите от войните – транслирани вече около възрастите 65 и 85. Но пък са се появили нови неравномерности, свързани с общата тенденция на намаление на раждаемостта през последните десетилетия с две краткосрочни изключения – в края на шестдесетте и към средата на седемдесетте години. На изображението те се намират около възрастите 28 и 34 години. По-ярък дефицит в пирамидата се открива при възраст 36 – 38, което е следствие от ниската раждаемост в средата на шестдесетте години на миналия век.

Забележка: към 31.XII.1960.

Източник: По данни от "Население и демографски процеси", София: НСИ, 2004 г.

Фиг. 2. Възрастова пирамида на българското население, 2003 г.

Прави впечатление и необичайно малкият размер на възрастовите групи около възраст 5-6 г., което изглежда като следствие както от ниската възрастова плодovitост на жените 5-6 години по-рано, така и от ограничения родилен контингент в най-фертилните възрасти през 1997-98 г., произлизащ от малобройните генерации, родени преди примерно 25 години, ако такъв срок се приеме като средна възраст на майчинството, като своеобразно разстояние във времето между генерациите на

майките и дъщерите. На фигурата се вижда как ярките дефицити във възрастовата структура на жените при възрастите 31-32 и 36-38 се предават в хода на демографското възпроизводство и върху следващите поколения – в основата на възрастовата пирамида, макар и с намалена и размита амплитуда.

3. При сравнението на силуета на фиг. 2 с този от фиг. 1 се забелязва като че ли става постепенното обръщане на възрастовата пирамида с върха надолу, един процес твърде характерен за европейските населения и за повечето развити страни по света. Такава тенденция на стареене на населението, т.е. прогресивно увеличаване на дела на възрастните, паралелно с намаляване на съответния за подрастващите, е може би неизбежна и за останалата част от света. Очаква се например, че и при такива сравнително млади населения като САЩ, Китай, Бразилия и Турция подобни обърнати възрастови пирамиди ще се оформят към средата на века¹. Като има предвид последствията от стареенето на населението, Кахейн² говори за възникване на *geriatric boom* за разлика от отдавна отминалия *baby boom* след индустриалната революция – като следствие от постигнатия вече напредък в медицината и здравеопазването и общото повишаване на стандарта на живота през XX-тия век.

Стареенето на населението крие обаче нови предизвикателства пред здравеопазването, социалното осигуряване, образованието, заетостта и доходите, жилищното строителство, транспорта, околната среда и редица други подсистеми на обществената организация. Такава посока в демографските процеси може да се окаже сериозно препятствие за постигането на устойчиво развитие, особено в Европа и Европейския съюз³ с оглед на изпълнението на различни проекти в социално-икономическата сфера, в т.ч. и на амбициозните Лисабонска стратегия и Европа 2020⁴. Стареенето на населението генерира и последващо, по-нататъшно и задълбочаващо се стареене вътре в демографската подсистема чрез възпроизвеждане и фактически наследяване на неравномерностите на възрастовата структура от предходните поколения и установяване на определена инерция в демографското развитие в неблагоприятна посока⁵.

¹ По данни на World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database, United Nations, Population Division и U.S. Census Bureau: International Data Base.

² Kahane, Y. (2006). Technological Changes, the Reversal of Age Pyramids and the Future of Retirement Systems. *European Papers on the New Welfare*, № 4, с. 17-47.

³ Lutz, W., W. Sanderson, S. Scherbov (2004). The End of World Population Growth (в Lutz et al, ред.). *The End of World Population Growth in the 21st Century: New Challenges for Human Capital Formation and Sustainable Development*. London: Earthscan.

⁴ Commission of the European Communities (2005). *Green Paper "Confronting demographic change: a new solidarity between the generations"*. Brussels, 16.3.2005 COM(2005) 94.

⁵ Наумов, Н., Н. Чолаков (1992). Population aging and its Impact on Fertility in Europe; в *Demographic Causes and Economic Consequences of Population Aging*, ред. Stolnitz, Economic Studies No. 3, United Nations, Geneva, 1992.

Таблица 1

Относителен дял (%) на населението на възраст 65 и повече

Години	2010	2025	2050
Общо	7	10	16
Развитите страни	16	21	26
Развиващите се страни	6	9	15
Европа	16	21	28
България	17	22	32
Северна Америка	12	18	21
Япония	23	30	38
Австралия и Океания	10	15	19
Латинска Америка и Карибски държави	6	10	19
Азия	6	10	18
Африка	3	4	7

Източник: Population Reference Bureau: *2007 World Population Data Sheet*; United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Данните от табл. 1 показват високите темпове на стареене на населението на всички континенти, като в развитите страни и особено при българското население, този процес е не само в пълен ход, но е вече значително напреднал. Така за Европа, Северна Америка и Австралия и Океания се очаква до средата на века делът на възрастните да се увеличи близо два пъти в допълнение на вече натрупаното. Азия (с изключение на Япония), Латинска Америка и Карибските държави се намират в начална фаза на стареене на населението и при тях се очаква този дял да се увеличи около три пъти. От подобен порядък е очакваният ръст на дела на възрастните при африканските населения, макар че повечето от тях тепърва ще навлязат в модерните фази на демографския преход.

Демографски преход

4. С този специфичен за демографията термин¹ се отбелязва един доста продължителен исторически процес на последователно, но не и едновременно намаляване на смъртността и раждаемостта на населението паралелно с развитието на човечеството, с индустриализацията и икономическия напредък на отделните страни и повишаването на стандарта на живота. Намалението на раждаемостта през последните сто години и особено през втората половина на миналия век стига до такива ниски нива, че дори и спадът в смъртността и постоянното увеличение на продължителността на човешкия живот не могат да компенсират очертаващия се отрицателен естествен прираст в редица страни на Европа. То съответно представлява една от фазите на демографския преход. Демографският преход като терминология често се

¹ Ролан Преса (2006). *Речник по демография*. София: Авалон. Адолф Ландри говори за демографска революция, вж. Landry, Adolphe, 1982 (1934), *La révolution démographique - Études et essais sur les problèmes de la population*, Paris, INED-Presses Universitaires de France.

приписва на Франк Ноутстейн¹, но се среща и по-рано у Уорън Томпсън² и други изследователи във връзка с намалението на смъртността от туберкулоза, дребна шарка и скорбут след Първата световна война в САЩ и Великобритания.

Определен интерес към развитието на демографските процеси, тенденциите и перспективите пред населенията по света, а с това и изграждането на схващанията за демографския преход, се намира и доста по-рано. Известният лекар от Санкт Петербург – създателят на хидродинамиката и аеродинамиката, основоположникът на статистическата физика Даниел Бернули (1700-1782) изучава спонтанното създаване на имунитет срещу едрата шарка и показва как може да се определи с колко години би се удължил живота на хората, ако се отстрани това заболяване. И с това се създава концепцията за таблици за смъртност, диференцирани по отделните причини за смърт³. Бернули е известен още с изучаването на Санкт Петербургския парадокс – същността на риска и адекватното поведение на хората в условия на непълна определеност, долавя основните черти на намаляващата се пределна (маржинална) полезност и формулира максимизирането на очакваната полезност като правило при взимане на решения и избор между различни алтернативи и възможности⁴.

В 1798 г. Едуард Дженър (1749-1823) публикува наблюдението си, че заболялите от кравешка сипаница придобиват защита срещу фаталната едра шарка и открива как това заболяване сред животните може да се използва за създаване на изкуствен имунитет. Така се появява и първата ваксина, в резултат на което смъртността от едра шарка от 3000 - 4000 случая на милион жители спада до 90 след ваксинация и фактически това заболяване бързо е елиминирано.

¹ Notestein F. (1950). The Population of the World in the Year 2000, *Journal of the American Statistical Association*, т. 45, № 251, с. 335-345. Судоплатов счита, че терминът е лансиран още през 1945 г. от Ноутстейн, вж. Sudoplatov, A. (1978). *The apologetic role of modern bourgeois demography*, в *The Theory of Population*, ред. D. Valentey, Moscow: Progress Publishers, с. 406. По-рано А. Ландри обозначава този процес като демографска революция (Landry A. (1934, 1976, 1982). *La revolution demographique*, Paris: INED-Presses Universitaires de France). Разбирането за демографския преход впоследствие е развито от редица авторитетни демографи като А. Сави (Sauvy, A. (1954, 1966) *Theorie generale de la population*, Paris: Presses Universitaires de France); А. Коул (Coale A. (1973). *The Demographic Transition*. в: *Proceedings of the International Population Conference*, Liege, IUSSP, 1973, том 1); Ж.-К. Шене (Chesnais, J. C. (1992). *The Demographic Transition*. Oxford: Oxford University Press) и др.

² Thompson, W. (1929). Population. *American Sociological Review* № 34(6), pp. 959-975.

³ Daniel Bernoulli (1760 (1766)). *Essai d'une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite Vérole, & des avantages de l'Inoculation pour la prévenir*. Mém. Paris.

⁴ Daniel Bernoulli (1738). *Exposition of a New Theory of Risk Evaluation*, London: The London School of Economics and Political Science.

Възлов момент в развитието на научното познание в областта на демографията и връзката на демографските процеси с икономиката и другите сфери на обществения живот е появата на известният труд на Томас Малтус “Есе върху принципа на населението” (1798 г.)¹, в който той развива учението за взаимовръзката и взаимната обусловеност между развитието на населението и икономиката, в отговор на вижданията на Уилям Годуин, Маркиз де Кондорсе и др. за т. нар. перфектно общество. Основната теза на Малтус е, че растежът на населението поначало изпреварва производството на средства за препитание, което обрича хората на мизерия, особено в най-ниските слоеве от обществото. На практика гладът и болестите водят до висока смъртност, което лимитира растежа на населението и в действителност се поддържа някакъв баланс. Според Малтус повишаването на доходите на най-бедните и на производителността в селското стопанство не би могло да подобри положението на бедните, тъй като допълнителният демографски прираст би погълнал и неутрализирил всякакъв икономически напредък. След мащабни изследователски пътувания в Германия, Русия и Скандинавия и натрупал съответна информация, Малтус публикува второто издание на произведението си (1803 г.), в което пледира за въвеждане на безплатно държавно образование за най-бедните, всеобщо изборително право и либерализиране на пазара на труда като мерки за постигане на съответствие между населението и икономиката. С това той лансира идеята, че с повишаването на жизнения стандарт неизбежно би спаднала раждаемостта и би се получило определено демографско и обществено равновесие. Няколко века по-късно Маргарет Тачър ще преформулира Малтус, като каже, че не е достатъчно да се дава риба на бедните, а трябва да се научат да си я ловят сами.

Вижданията на Малтус са възхвалявани и хулени десетилетия наред. Две неща обаче са неоспорими. Малтус е дал първото задълбочено и мащабно изучаване на икономическото състояние на бедните, макар и да е останал неразбран в много от своите възгледи. Другото е, че се е догаждал и донякъде е предвидил демографския преход, на който сме свидетели през двадесетия век. Така Малтус може да се счита също и за основоположник на икономическата демография². Трудът на Малтус може да се разглежда и като важна връзка между разбиранията на Адам Смит за икономиката и последващите строители на класическата политическа икономия като Дейвид Рикардо, Джон Стюарт Мил, родоначалника на социологията Огюст Комт и др. В разбиранията на Малтус за отношенията между икономиката и населението се откриват известни аргументи за автономност на демографските процеси и против хипотезите на Смит за възможността способностите на човека да се разг-

¹ Thomas Robert Malthus (1798). *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, M. Condorcet and Other Writers*. Второто издание от 1803 г. със заглавие *An Essay on the Principle of Population; or a View of its Past and Present Effects on Human Happiness; with an enquiry into our Prospects respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it occasions* е съществено разширено и допълнено и според Малтус може да се разглежда като нов труд. Следващите издания от 1806, 1807, 1817 и 1826 г. се различават незначително от второто.

² Повече известна като population economics.

леждат като обикновен капитал, която особеност на човешкия капитал вече е залегнала в Системата за националните сметки¹.

Демографските фактори и детерминанти, посочени от Малтус, както и последиците върху общественото здраве, стандарта на живота и равновесието в обществото, породени от дисбаланса между населението, икономиката и природата, са проблеми и на нашето съвремие. Публикуването на "Границите на растежа" (Meadows, D., D. Meadows, J. Randers, W. Behrens III. (1972). *The Limits to Growth*, New York: University Books), както и следващите две издания на този труд от 1993 и 2004 г., породиха особен интерес към подобна тематика. Междувременно бе публикувана и "Динамика на растежа в ограничения свят" (Meadows, D., W. Behrens III, D. Meadows, R. Naill, J. Randers, E. Zahn (1974). *Dynamics of Growth in a Finite World*, Cambridge: Wright-Allen Press). В тези трудове се посочват следните предизвикателства пред света: ускорената индустриализация, високият демографски растеж в по-голямата част от света, недохранването и гладът, изчерпването на невъзстановимите природни ресурси и замърсяването на околната среда, различните епидемии като на първо място се сочи СПИН, международният тероризъм. Основните изводи на авторите се състоят в това, че несвоевременното решаване на подобни проблеми би довело през настоящия век до глобална криза. Техните виждания за бъдещето на света не се споделят от всички и понякога са остро критикувани (вж. уводната статия на Newsweek от 13 Март 1974 г. по повод на първото издание на "Границите на растежа").

5. Демографският преход като модел на тази страна от развитието на човечеството приляга повече на развитите страни в Европа, Северна Америка и Япония, тъй като техните населения са преминали през няколко фази на този процес, а и е натрупан достатъчно исторически материал и статистически данни за тези държави, с което да се демонстрира демографският преход като научна хипотеза и дори да се потвърдят съответните тенденции. Обикновено в демографския преход се посочват няколко основни фази.

Първата, често наричана антична фаза, е характерна с висока раждаемост и смъртност, в резултат на което демографските процеси се оказват в някакво равновесие, с много нисък естествен прираст. Счита се, че тази фаза е продължавала няколко хилядолетия и през този период раждаемостта и смъртността са били от порядъка на 30 до 50 на хиляда (брутни коефициенти). Така двата процеса във висока степен взаимно са се неутрализирали, повечето с минимален превес на раждаемостта, друг път с катастрофално висока смъртност от сравнително краткосрочни войни, епидемии, природни бедствия и т.н. и се предполага, че бавният демографски растеж е водил до удвояване на световното население за няколко хиляди години. Тази фаза в общи линии приключва към края на XVIII в. за развитите страни.

Втората фаза протича с навлизането на индустриализацията и е характерна с постоянно намаление на смъртността, докато раждаемостта остава на старото ниво (с редки изключения като Великобритания, където през XIX в. за определен период

¹ Параграф 1.52 на SNA 93 и параграф 1.54 и 1.55 в SNA 2008. Вж. също Чолаков (2008). Трудова и социална статистика. София, УИ "Стопанство", т. 8.13.

се забелязва известно повишение). Прогресът в продължителността на живота, и особено намалението на смъртността сред децата през тази фаза от демографския преход, не се дължи толкова на напредък в медицината и здравеопазването, колкото на урбанизацията на населените места, разширяване достъпа до чиста питейна вода, значително подобряване на санитарно-хигиенните условия, изграждане на канализационни системи, по-добро познаване на различните зарази и тяхното разпространение, по-грамотно отнасяне и предпазване от тях, ограничаването и дори елиминирането на редица епидемии, определен напредък и повишаване на производителността в селското стопанство и подобряване на изхранването, в т.ч. и разпространяването на пренесените от Америка картофи и царевича, съдействащо за развитието и на животновъдството. Чак през втората половина на XX век като важен фактор за намаляването на смъртността се проявяват масовата ваксинация и усъвършенстването на антибиотиците, както и общият технологичен напредък на медицината и развитието на здравеопазването.

Така през тази фаза се установява основната тенденция на значително превишаване на раждаемостта над смъртността, постоянно формиране на положителен естествен прираст и непрекъснато ускоряване на естественото движение на населението с нарастващ обем на новите поколения и съответно формиране на възрастови пирамиди с широка основа. Подобен силует има възрастовата пирамида за българското население на фиг. 1, ако се пренебрегнат деформациите, породени от войните. Така високата раждаемост, паралелно с непрекъснатото намаляване на смъртността и увеличаване на продължителността на живота, води до значителен дял на подрастващите и сравнително ниска средна възраст на населението през този период.

Втората фаза на демографския преход в развитите страни завършва в общи линии към средата на XX век, като в скандинавските държави това става малко по-рано и там тази фаза е най-кратка. А мнозинството от развиващите се страни са все още във втората фаза, някои от тях дори съвсем в началото ѝ – на някои места в Азия и Африка, между които Йемен, Малави, Сомалия, Уганда и др., оказващи се и с най-ниска средна продължителност на живота. Основният белег за настъпването на третата фаза е започналият спад в раждаемостта, постепенно намаляващият се приток на нови генерации, а с това и началото на стареенето на населението (в Швеция например се наблюдава намаление във възрастовата плодовитост на жените, започнало след 1875 г.). В началото на тази фаза обаче населението все още имат значително помлада възрастова структура (като натрупана потенциална енергия) и демографският растеж продължава все повече по инерция, като се смята, че стига своя връх чак през шестдесетте години на миналия век. На табл. 2 е показано с какви темпове се е развивало световното население през трите начални фази на демографския преход.

Таблица 2

Възлови дати в развитието
на световното население

Достигнат размер
1 милиард в 1804 г.
2 милиарда в 1927 г. (след 123 години)
3 милиарда в 1960 г. (след 33 години)
4 милиарда в 1974 г. (след 14 години)
5 милиарда в 1987 г. (след 13 години)
6 милиарда в 1999 г. (след 12 години)
Очаквания за бъдещето
7 милиарда в 2013 г. (след 14 години)
8 милиарда в 2028 г. (след 15 години)
9 милиарда в 2054 г. (след 26 години)
10 милиарда в 2183 г. (след 129 години)

Източник: UN Population Division (1999). *The World at Six Billion*, Department of Economic and Social Affairs, United Nations, ESA/P/WP.154, с. 8.

Вижда се, че най-високите темпове в демографския растеж се наблюдават към края на миналия век в резултат както на значителното превишаване на раждаемостта над смъртността (като интензивен фактор по терминологията на икономическата статистика) през втората фаза на демографския преход, така и на натрупването през този вече изтичащ период на младо население (екстензивен фактор) и постигане на широка база за раждаемостта (и относително по-тясна за смъртността), въпреки започналото вече намаление във възрастовата плодовитост на жените. В демографията подобни факти лесно се разкриват със сравняване на brutните коефициенти за раждаемост с нето-коефициента за възпроизводство, тоталния (интегралния) коефициент за плодовитост¹ и други подобни показатели, разкриващи в каква степен текущите поколения се заместват от следващите.

6. Различни обяснения може да се дадат за причините на възникването на третата фаза от демографския преход. Такива може да се търсят в бързо урбанизиращите се населения и интензивната еманципация на жените, най-напред в развитите страни. Постепенно е преодолявана изолацията и подчинената роля на жените в рамките на традиционните в миналото семейства и домакинства. Възниква и се оформя собствено лично пространство, развива се самостоятелен живот на съпрузите, разширяват се и се задълбочават деловите отношения между тях. Днес жените често са изправени пред дилемата: професия, кариера или семейство и деца и все по-често тази дилема се решава в полза на първото. Принос за това има и раз-

¹ Терминът тотален коефициент за плодовитост се наложи напоследък у нас като дословен превод на съответния на английски. По-рано се срещаше в демографския лексикон като коефициент за интегрална плодовитост или сумарна плодовитост и като такъв може да се намери в трудовете на проф. Сугарев, проф. Наумов, както и в руската научна литература (Венецкий).

ширяването на образованието и повишаване на културата, особено сред жените, в резултат на което у съпрузите се формират определени преценки и възгледи за размера на потомството им и последователността в ражданията, което днес е известно като семейно планиране. От данните в табл. 3 се вижда какъв ефект върху раждаемостта има от разширяването на образованието сред жените при някои населения¹. Постигането на средно образование фактически е довело до два-три пъти по-ниска плодовитост.

Таблица 3

Раждания средно на жена според образованието ѝ

	Със средно образование	Без средно образование
Етиопия (2005)	2.0	6.1
Сенегал (2005)	2.9	6.0
Филипини (2003)	3.1	5.3
Лесото (2004)	2.9	5.2
Хондурас (2005)	2.2	4.9
Египет (2005)	2.9	3.8
Молдова (2005)	1.7	3.0

Източник: 2007 *World Population Data Sheet*, Washington DC: Population Reference Bureau.

Появили са се и нови функции в семействата и домакинствата, породени от включването на жените в работната сила, разширените им професионални и социални връзки и ангажименти, постигането на професионална кариера, възприемане на ценности извън семейството. Възлов момент в този процес изиграва Втората световна война, когато мъжете са били по-непосредствено ангажирани във военните действия и жените са привлечени на съответните работни места, с което се разчупват множество стереотипи. След войната в много страни в Европа и Северна Америка протича ускорена индустриализация и подчертано екстензивно развитие, с което не само се задържа вече привлечената женска работна сила, но и продължава запълването на новите работни места често с привличане на селско население в градовете и засилена миграция в тази посока. Такива процеси се наблюдават сред

¹ Ефектът от развитието на образованието като фактор за намаляване на раждаемостта е широко разгледан в научната литература, вж. например: Caldwell, J. (1980). Mass education as a determinant of the timing of fertility decline. *Population and Development Review* 6(2), с. 225-255; Jejeebhoy, S. (1996). *Women's Education, Autonomy, and Reproductive Behaviour: Experience from Developing Countries*. New York: Oxford University Press; Bledsoe, C., J. Castlerline, J. Johnson-Kuhn, J. Haaga, ред. (1999). *Critical Perspectives on Schooling and Fertility in the Developing World*, Washington, DC: National Academy Press; Lutz, W., A. Goujon, G. Doblhammer-Reiter (1999). Demographic dimensions in forecasting: adding education to age and sex. в W. Lutz, J. W. Vaupel, and D. A. Ahlberg, ред., *Frontiers of Population Forecasting. Population and Development Review*, Supplement to Volume 24, с. 42-58; Lloyd, C., C. Kaufman, P. Hewett (2000). The spread of primary schooling in sub-Saharan Africa: implications for fertility change. *Population and Development Review* 26(3), с. 483-515.

всички населения по света през този период, в резултат на което се натрупват огромни градски агломерации, като и Източна Европа не прави изключение. В България например делът на градското население към средата на миналия век е бил около $\frac{1}{3}$, а сега надхвърля $\frac{2}{3}$.

Много интересна теза със съвсем изчистено икономическо обяснение за намалението на раждаемостта застъпва Гари Бекер. В своята лекция при получаването на Нобеловата премия¹ (1992 г.) той привлича вниманието върху нарастването на производителността като исторически процес, с което се създават все повече възможности за доходи извън семейството и домакинството. В резултат на това се оказва, че отделянето на време за раждане и отглеждане на децата може да е за сметка на отказ от доходи, което всъщност означава относително оскъпяване на раждаемостта паралелно с повишаването на производителността.

Възможно е също, паралелно с намаляването на детската смъртност и натрупването на имущество в семействата, да става все по-осезаемо разпиляването на наследствата при многодетните семейства. Тези и други подобни фактори са довели до размествания в приоритетите в семействата – в ценностната скала на съпрузите децата постепенно заемат място не толкова със своя брой, а с възпитанието си, образованието си и перспективите пред тях. Дори и при младите, преди още да са сключили брак, се оформят възгледи и очаквания за бъдещото потомство. Третата фаза на демографския преход е характерна и с отмирането на многочленните домакинства, образувани от няколко семейства от последователни генерации, и с утвърждаване на еднофамилните домакинства, нуклеарните и дори неформалните семейства². Днешното семейство доста се различава от съответното преди примерно сто години, за което говори и фактът, че в развитите страни 30% до 50% от живородените са от неформалните семейства. Значително се е променило и отношението към извънбрачните раждания и самотните родители в посока към приравняването им към останалите семейства. Несполучливият брак вече не се счита вече за непоправима, фатална грешка, разводите не се явяват като изключителни събития с негативна обществена оценка дори в страни като Гърция, Кипър, Италия, Испания, Ирландия, Полша – със силно влияние на религията и църквата. В САЩ през последните години на 1000 брака годишно се падат близо 500 развода³. Подобна пропорция се наблюдава и при другите развити страни (за 2006 г.: Чехия – 594 развода на хиляда брака, Германия – 540 развода на хиляда

¹ Becker, G. (1992). The Economic Way of Looking at Life, Nobel Lecture, December 9, 1992, *Economic Sciences* 1992, Chicago, IL: University of Chicago, Department of Economics.

² Доста показателен е опитът на Франция за законодателно уреждане на проблема по неформалните семейства (Pacte civil de solidarité, ноември 1999 г.). Подобен нормативен акт е в действие и във Великобритания от 2005 г. (Civil Partnership Act 2004). Законопроект в този дух се разработва в Гърция. В тази посока се работи и у нас и съответно са предложени допълнения и изменения в Семейния кодекс и ред други нормативни актове. Такива законодателни действия се крепят на решението на Европейския съд за правата на човека, с което извънбрачното съжителство е включено в наредбата, защитаваща частния семеен живот.

³ US Department of Health and Human Services, Center for Disease Control and Prevention (2008), National Vital Statistics Report, т. 54, № 8.

брака, България – 452 развода на хиляда брака)¹. През 2004 г. 31,6% от живородените в ЕС са извънбрачни, като най-висок процент се наблюдава в Естония (57,8% в 2003 г.), Швеция (55,4%), Дания (45,4%), Латвия (45,3%), Франция (45,2% в 2003 г.), Словения (43,5%) и Великобритания (42,3%), докато Кипър (3,3%), Гърция (4,9%), Италия (14,9%) и Полша (17,2%) се оказват с най-нисък дял².

В България честотата на съжителствата бележи постоянен растеж. През последните 6 години съжителството е нараснало два пъти и достига 10% за лицата на възраст 15-35 години. От двойките една четвърт живеят в съжителство, а три четвърти – във формален юридически брак. Драматична промяна в семейния модел личи и от нарасналия брой на деца от извънбрачни връзки. В съжителството изпъкват два противоположни социални полюса – единият на амбициозните, кариерно ориентирани родители, със сравнително високи доходи, а другият – на нискоквалифицираните работници и често безработни. При последните съжителството е мотивирано и от икономическата несигурност и ниската материална култура, доста характерни за най-слабите социални слоеве. Така у нас 21,4% от ромите живеят в съжителство спрямо 8,9% от българите и 9,8% от турците³. В подобни случаи на съжителството може да се гледа като на ефект от социалната изолация.

При другия социален полюс натискът за професионално развитие, амбицията за изграждане на кариера и постигане на високи доходи възпира младите хора от трайно обвързване в граждански брак. Забелязва се определена корелация между брака и съжителството с възрастта. След завършването на образованието, с напредването на възрастта и нарастването на доходите младите хора са по-готови да влязат в устойчива връзка, каквато е бракът. Въпреки разширяването и утвърждаването на модела на съжителство, бракът все още е по-устойчив във времето. От брачните двойки у нас се раждат и повече деца за разлика от редица държави в Северна Европа.

Тази еволюция на отношенията между мъжа и жената и трансформирането на семействата в партньорство между двата пола е обект на научни изследвания от различни позиции⁴ – икономически, социологически, исторически, етнически, религиозни, философски, политически и т.н., за което свидетелстват разнообразните заглавия в *Population Index*⁵, и такова развитие в отношенията между половете може да се разглежда като историческа тенденция и важен компонент на демографския преход.

¹ European Commission, EUROSTAT (2007). *Demographic Outlook National reports on the demographic developments in 2006*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

² European demography. EUROSTAT, ES News Release, 136/2005 - 25 October 2005.

³ По информация от БГНЕС (24.02.2008) за данните, изнесени на семинар от заместник-министъра на труда и социалната политика.

⁴ Axinn, W.G. – A. Thornton (2000), *The Transformation of the Meaning of Marriage*. в Waite (ред): *Ties that Bind*, New York: de Gruyter, с. 147-165; Bumpass, L.L. (2002), *Family Related Attitudes, Couple Relationships and Union Stability*. в Lesthaeghe (ред) *Meaning and Choice*, NIDI/CBGS Publications 37, с. 161-184.

⁵ Office of Population Research, Princeton University.

Демографска политика

7. Някои държави провеждат определена демографска политика, макар и да влагат различно, а често и съвсем противоположно съдържание в това, като практиката показва, че не винаги се постигат желаните цели. В тесен смисъл на думата демографската политика се среща като пронаталистична – като мерки за повишаване, поощряване или подпомагане на раждаемостта (каквато е у нас), или като негативна – за ограничаване и намаляване на раждаемостта. Франция често е сочена като държава с подчертана пронаталистична политика, но през последните три-четири десетилетия тоталният коефициент за плодовитост във Франция не се различава съществено по величина от този за Великобритания и е около 1,8 живородени средно на една жена. Последните данни за Великобритания показват¹ обаче, че около 20% от живородените са от майки, които не са родени във Великобритания, което разкрива в каква степен имиграцията (предимно на млади хора) може да поддържа в отделни държави едно сравнително високо за Европа ниво на раждаемост. Подобно е положението и във Франция с натрупана през годините имиграция предимно от Африка. В западноевропейските държави спадът в раждаемостта донякъде се е задържал от непрекъснатия прилив на млади хора от други страни и континенти. В Канада около 20% от населението са имигранти, в САЩ този дял е около 13%, в Ирландия – 14%, Холандия – 10%². Миграционните движения са тясно свързани с урбанизацията, водеща до стремително нарастване на градовете и възникване на гигантски градски агломерации (Токио и Йокохама – 35,2 млн. население, Мексико Сити – 19,4 млн., Ню Йорк и Нюарк – 18,7 млн., Сао Пауло – 18,3 млн., Мумбай – 18,2 млн.³), което пък от своя страна става притегателен център за следваща вълна имигранти. В средата на миналия век градското население е било под 30%, към днешна дата половината от населението на земята живее в градовете и към 2050 г. този дял може да надхвърли 70%. Някои по-локални сравнения са доста показателни за демографското развитие в условията на непрекъсната урбанизация през последните десетилетия – съпоставяйки например ФРГ с ГДР, Северна с Южна Италия. У нас селското население винаги е имало по-висок фертилен капацитет от градското, но раждаемостта в селата е била по-ниска поради масовото преселване на млади хора в градовете и в крайна сметка съвсем механичното прехвърляне на част от селската раждаемост в градовете.

¹ The Office for National Statistics, London.

² По данни на United Nations Population Division (Population, Resources, Environment and Development Databank), Statistics Canada (*Immigration in Canada: A Portrait of the Foreign-born Population, 2006 Census: Portraits of major metropolitan centers*) и US Census Bureau (*The Foreign-Born Population in the United States: 2003*).

³ По данни от United Nations, DESA, Population Division: *World Urbanization Prospects: The 2005 Revision*. ESA/P/WP/200, с. 21.

Таблица 4

Тотален коефициент за плодовитост в Югоизточна Азия

Години	Югоизточна Азия	Монголия	Тайланд	Република Корея	Япония	Китай	Сингапур	Хонгконг	Малайзия
1950-1955	5.96	6.00	6.40	5.40	2.75	6.22	6.40	4.44	6.83
1955-1960	6.15	6.00	6.40	6.33	2.08	5.59	5.99	4.72	6.94
1960-1965	6.19	6.00	6.39	5.63	2.02	5.72	4.93	5.31	6.72
1965-1970	6.03	7.33	5.90	4.71	2.00	6.06	3.46	4.02	5.94
1970-1975	5.58	7.33	4.96	4.28	2.07	4.86	2.62	2.89	5.15
1975-1980	4.84	6.65	3.76	2.92	1.81	3.32	1.87	2.32	4.16
1980-1985	4.18	5.74	2.85	2.23	1.76	2.55	1.69	1.80	4.24
1985-1990	3.61	4.83	2.27	1.60	1.66	2.46	1.71	1.31	4.00
1990-1995	3.12	3.37	2.00	1.70	1.49	1.92	1.76	1.29	3.47
1995-2000	2.71	2.36	1.90	1.51	1.39	1.78	1.57	1.08	3.10
2000-2005	2.51	2.07	1.83	1.24	1.29	1.70	1.35	0.94	2.87

Източник: *World Population Prospects: The 2008 Revision*, Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Аналогично съпоставяне, но в обратната посока, може да се направи с Китай – като държава с антинаталистична политика, предизвикала доста смесени реакции от останалия свят и международните организации. Постигнатият в Китай спад в раждаемостта през последните десетилетия се оказва обаче подобен на редица съседни държави като Монголия, Република Корея, Тайланд и др.¹, където не е провеждана никаква демографска политика (табл. 4). Раждаемостта в Китай в общи линии е следвала историческата тенденция през разглеждания период, като съвсем естествено може да се постави въпросът доколко намесата на държавата с цел регулиране на демографските процеси се е оправдала. Данните от таблицата показват общата тенденция в намалението на раждаемостта и плодовитостта на жените в Югоизточна Азия през втората половина на XX в., от която Китай не прави никакво изключение, като само Малайзия, с доминиращо мюсюлманско население, все още има по-висока плодовитост. Данните за Япония, Хонгконг и Сингапур са впечатляващи – страните с най-висока средна продължителност на живота (съответно 81,9, 81,5 и 78,8) се оказват и с най-ниска раждаемост. В последно време законодателят в Китай обмисля варианти за отпадане или поне значително смекчаване на ограничения върху раждаемостта на семействата.

¹ Gubhaju, B., Y. Moriki-Durand (2003). Below-replacement fertility in East and Southeast Asia: consequences and policy responses, *Journal of Population Research*. Australian Population Association, Australian Demographic and Social Research Institute, Canberra: The Australian National University.

В т. 6 се привлече вниманието върху спада в детската смъртност и сред подрастващите, което може също да е фактор за съпрузите да осмислят и да ограничат ражданията в семейството си. А и общото повишение на стандарта на живота през втората половина на миналия век, техническият прогрес и нарасналите възможности за спестяване под различни форми, така че в някаква степен да се осигуряват старините, също би могло да съдейства за преосмисляне от съпрузите на необходимостта от по-голям размер на потомството.

Възможно е намалението в раждаемостта да се улеснява и донякъде да се ускорява и от разпространението на модерните контрацептивни средства, но едва ли това може да се отнесе към основните причини, пък и степента на тяхното разпространение никак не е висока. По данни на Световната здравна организация¹ непреднамерените, непланираните и нежеланите бременности по света са 87 млн. годишно, от които 46 млн. завършват с предизвикан аборт, при това 18 млн. от тях се осъществяват в крайно неподходящи и често съвсем нехигиенични условия с около 18,000 смъртни случая на жени годишно по тази причина.

Използването на модерните контрацептивни средства напоследък се разглежда като основен метод за ограничаване на такива рискове за здравето на жените. Това обаче предполага определена нагласа и готовност, показващо, че семейното планиране би трябвало вече да е пуснало по-дълбоки корени в съзнанието на хората и да е възприето от обществото като нормална практика. За съжаление, дори и в общества, където бременността се цени високо, положението на бременните не винаги е за завиждане. На много места е необходимо значително модернизиране и подобряване на социалните, политическите и правните условия, за да се издигне статутът на бременните и да се ограничи и елиминира насилието над жените, дискриминацията в училищата и работните места, маргинализирането на жените, а с това и на техните деца и изпадането им в социална изолация.

Освен това, с разпространението на контрацептивни средства се преследват и други цели като ограничаване на зарази и епидемии като СПИН. Пък и спадът в раждаемостта в скандинавските държави от края на XIX век, с което се бележи и началото на третата фаза от демографския преход, трудно може да се свърже с модерните контрацептиви, които тогава не са били достъпни, а и едва ли са били познати.

Истърлин привлича вниманието върху факта, че с усвояването на свободните земи в САЩ през XIX в. са достигнати пределите на екстензивното развитие, а с това и на растежа на фермерското население, което според него е довело и до намаляване на раждаемостта². Такова обяснение може да е валидно за Америка, но все пак едва ли е приложимо за Европа. С работите на Истърлин се свързват и други виждания за развитието на раждаемостта като периодичен процес с определени флуктуации и повторения в исторически план. В прогнозите на ООН³ лесно се отк-

¹ World Health Organization (2005). *The World Health Report: 2005, Make Every Mother and Child Count*. Geneva: WHO, pp. XXI.

² Easterlin, R. (1976). Population Change and Farm Settlement in the Northern United States, *The Journal of Economic History*, Vol. 36, № 1, pp. 45-75.

³ United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

рива компенсаторен (на ниската плодовитост през втората половина на XX в.) период до 2050 г., през който се очаква известно повишаване средния брой деца в семействата в развитите страни, изразено с определено нарастване във величината на тоталния коефициент за плодовитост. Бойл и Фридман разглеждат в историческа перспектива възможността за периодични движения в плодовитостта, в резултат на които биха възникнали определени вълни в динамиката на възрастовата структура на населението, а с това и нестабилни и лесно обръщащи се пропорции между числеността на контрибуторите и бенефициентите в социалното осигуряване, което би затруднило прогнозирането и планирането в тази сфера и нейното финансиране и управление¹.

В редица развити страни, най-вече в скандинавските, действително се наблюдава известно стабилизиране на плодовитостта през последните 10-20 години, което може да се възприеме и като начало на нова фаза в демографския преход, като така се подхранват известни надежди за нов цикъл в плодовитостта. Данните за Япония, Република Корея, Хонконг и Сингапур пък показват сякаш, че няма накъде повече да спада раждаемостта и не остава друго освен да започне да се повишава или поне да остане на достигнатото ниво². Подобни хипотези обаче едва ли имат научен характер и бъдещето ще покаже в каква степен ще се потвърдят.

Със затихването на темповете в намалението на раждаемостта и евентуално нейното стабилизиране се отбелязва и край на третата фаза на демографския преход. Може да се каже, че втората фаза на демографския преход, свързана с намалението на смъртността, потвърждава тезата на Малтус, че това е основният регулативен фактор за растежа на населението, докато третата – напълно я опровергава. Но пък третата фаза потвърждава други възгледи на Малтус, от които би следвал изводът, че повишаването на културното ниво и общото благосъстояние би довело и до по-ниска раждаемост. Въобще при Малтус се срещат доста противоречиви гледища и остри завои в мисълта, които би трябвало да се следват с повишено внимание. Неслучайно Малтус е “лазил по нервите”³ не само на своите съвременници.

8. Четвъртата фаза на демографския преход е разположена повече в бъдещето и се очаква да бъде характерна с ниска, но сравнително стабилна плодовитост и с бавно увеличаване на средната продължителност на живота, постигнато преди всичко с намаляване на смъртността в началните възрасти. Паралелно с това се предвижда известно забавяне на встъпването в брак и съответно увеличаване на средната възраст при сключване на формалните бракове, както и относително намаляване на техния брой за сметка на неформалните такива и разпространението на

¹ Boyle, P., R. Freedman (1985). Population waves and fertility fluctuations: Social security implications, *Insurance: Mathematics and Economics*, Elsevier-North-Holland, т. 4, № 1, с. 65-74.

² Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, *World Population Prospects: The 2008 Revision и World Urbanization Prospects: The 2005 Revision*.

³ Изразът е на Джон Поинтър, вж. Poynter, J (1998). *Malthus and his critics*. в *Malthus and his legacy. The population debate after 200 years*. Canberra: National Academies Forum.

доста свободни форми на съжителстване, раждане и отглеждане на деца¹. Напълно възможно е бракоразводите в традиционния им смисъл да намаляват, но да се увеличава броят на фактическа раздяла на съпрузите, без съответното юридическо оформяне. С повишаването на стандарта на живота и възможностите за самостоятелна издръжка ще продължи да се увеличава и делът на самотните родители, което би могло да се окаже сериозно предизвикателство и пред образованието и възпитанието на децата, както и пред формирането на бъдещия човешки капитал².

Определени белези на тази фаза се намират през последните 10-20 години при скандинавските населения, в някои европейски държави като Франция, Унгария, Чехия, Италия и Испания, както и в САЩ, Япония, Китай, а също така и у нас. В Европейския съюз³ през 2004 г. (25 страни членки) се наблюдават 31,6% извънбрачни раждания в традиционния смисъл на думата, като най-високият процент е в Естония (57,3% за 2003 г.), Швеция (55,4%), Дания (45,4%), Латвия (45,3%), Франция (45,2% за 2003 г.), Словения (43,5%) и Великобритания (42,3%). Този процент се оказва най-нисък в страни с традиционно влияние на религията и църквата като Кипър⁴ (3,3%), Гърция (4,9%), Италия (14,9%), Полша (17,2%).

Предвид особеностите на такова развитие и многобройните му проекции вън от традиционния предмет на демографията, някои изследователи дори считат, че би трябвало да се разглежда като самостоятелен вторичен демографски преход⁵. Действително, четвъртата фаза изглежда наситена с много нови форми и доста повече изпъкват социалните й измерения в сравнение с предходните фази на демографския преход.

Демографски перспективи

9. През последните десетилетия значително се засили интересът към демографските проучвания и прогнози, при това от различни гледни точки: икономическа, социологическа, историческа, а често и подчертано политическа. С напредъка на научното познание на демографския феномен, все по-близка и по-ясна става картината за влиянието

¹ Manning, W. (1995). Cohabitation, Marriage, and Entry into Motherhood. *Journal of Marriage and the Family*, т. 57, № 1, с. 191-200; Bachrach, A., M. Hindin, E. Thomson (2000) The Changing Shape of Ties that Bind: An Overview and Synthesis. в: Waite (ред): *Ties that Bind*, New York: de Gruyter с. 3-16; Axinn, W. G., A. Thornton (2000). The Transformation of the Meaning of Marriage. в: Waite (ред.): *Ties that Bind*, New York: de Gruyter, с. 147-165; Bumpass, L. (2002). Family Related Attitudes, Couple Relationships and Union Stability. в Lesthaeghe, (ред.) *Meaning and Choice*, NIDI/CBGS Publications 37, стр.161-184; Bumapss, L., H. Lu (2000). Trends in Cohabitation and implications for children's family context in the United States. *Population Studies* 54. pp. 29-41.

² В своята лекция при получаването на Нобеловата награда (1992 г.) Гари Бекер обръща внимание на факта, че 20% от домакинствата с деца в САЩ се състоят от един родител – самотна майка.

³ EUROSTAT Press Release, 136/2005 - 25 October 2005.

⁴ Без северната част на острова.

⁵ van De Kaa, D., R. Lesthaeghe (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, т. 42, №.1, с. 1-57; Lesthaeghe, R. (1996), The second demographic transition in Western countries: An interpretation, в Mason and Jensen (ред.), *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*, Oxford, Clarendon Press, pp. 17-62.

на демографските детерминанти върху социално-икономическото развитие и все по-остро се поставя въпросът за научно обяснение на движещите сили на демографските процеси в хода на цялото обществено развитие. Такъв интерес без съмнение би могъл да подтиква към разбирането за вторичен демографски преход като по-особен и открояващ се период в развитието на населението.

Подобни виждания за четвъртата фаза на демографския преход се откриват в различните прогнози за демографското развитие. Прогнозите на ООН например се дават в пет основни варианта, характерни преди всичко с различна възрастова плодовитост на жените в перспектива (изразени със съответните стойности за тоталния коефициент на плодовитост): “Висок”, “Среден”, “Нисък”, с постоянна плодовитост и с плодовитост, достатъчна за пълно заместване на поколенията (с нето-коефициент на възпроизводство, равен на единица, т.е. на 100%)¹. Съответни хипотези са заложили и относно смъртността и миграционните движения, но тези варианти не се различават по тях и са дефинирани само с различна плодовитост. Демографските прогнози на ООН ежегодно се актуализират като досега хоризонтът им бе до 2050 г., като само в последното издание от 2010 г. той е изтеглен до 2100 г., но се търсят и перспективите до 2300 г. Световното население е разгледано в две основни групи – развити и развиващи се страни², като във втората група внимание се отделя и на най-слабо развитите страни³, тъй като значително се различават в демографското си развитие.

Вариантите на тази прогноза очертават определена траектория на развитието и така трябва да се възприемат, не че непременно точно един от тези варианти би могъл да се случи. По-вероятно е бъдещето да се окаже някаква комбинация, своеобразен хибрид на тези варианти и предвид това, най-често се визира средният вариант. Във връзка с това се поставя и въпросът коя е най-вероятната траектория в

¹ Общо осем варианта, придружени от три допълнителни сценария за бъдещето в зависимост от разпространението на СПИН. Съответните хипотези за демографското развитие се дискутират и в: *World Population in 2300, Proceedings of the United Nations Expert Meeting on World Population in 2300* (2004). United Nations, New York, ESA/P/WP.187/Rev.1.

² Съгласно възприетата от ООН (United Nations Population Division) класификация в развитите страни (more developed regions) се включват Европа, Северна Америка, Австралия, Нова Зеландия и Япония. Останалите държави се причисляват към развиващите се (less developed regions). Тази терминология има преди всичко географско съдържание за означаване на основните части от света, като ни най-малко не се изключва част от развиващите се сега страни (като Китай, Бразилия и др.) в бъдеще да се присъединят към икономически развитите. От друга страна, държави като Република Корея, Тайван, Сингапур за причислени към региона на развиващите се само поради географското си положение, вж. *The World at Six Billion* (1999), Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, ESA/P/WP.154. Не всички поделения на ООН се придържат към тази класификация. Световната здравна организация използва класификация в зависимост от нивото на смъртност. Световна банка разделя държавите в зависимост от брутният вътрешен продукт на глава от населението.

³ Least developed countries по същата терминология.

бъдещото развитие на населенията и въобще каква е структурата на такъв – по същество стохастичен процес¹.

Подобни прогнози се разработват и от други международни организации като Световната банка, Международната организация на труда, Световната здравна организация, ЕВРОСТАТ, Международния институт за приложен системен анализ, Института за демографски изследвания "Макс Планк", много от водещите национални статистически органи и други държавни ведомства, както и от редица университети, научно-изследователски институти, консултантски компании и др. Често подобни прогнози са насочени към осветляване на конкретни въпроси, свързани с търговията и икономическото развитие, заетостта и безработицата, здравеопазването, социалното осигуряване, екологичните проблеми и др., каквито обикновено се разработват в Световната банка², Международната организация на труда³ и др. Определено внимание на демографските процеси в Европа и бъдещето на нейните населения се обръща и в органите на Европейския съюз⁴. У нас подробни демографски прогнози – по възраст и пол и за отделните области на страната, се разработват от началото на седемдесетте години на миналия век⁵.

Срещат се демографски прогнози за отделни райони или селища, обикновено свързани с конкретни инвестиционни проекти, градоустройствени решения и подобни. На базата на такива данни се правят разчети за бъдещото развитие на доходите и потреблението на населението, на пазара на труда, на здравните, образователните, транспортните и други потребности. В академичните среди се набляга повече на методологически разработки на тази тема, целта на които е да се усъвършенстват методите за постигане на достоверни и надеждни прогнози на население-

¹ Hoem, J. (1969). Fertility rates and reproduction rates in a probabilistic setting. *Biométrie-Praximétrie* 10 (1), с. 38-66; Schweder, T. (1971). The precision of Population Projections studied by Multiple Predictor Methods. *Demography* 8, с. 441-450; Keiding, N., J. Hoem (1976). Stochastic stable population theory with continuous time. *Scand. Act. Journal* 3, с. 150-175; Keilman, N.

D. Pham, A. Hetland (2002). Why population forecasts should be probabilistic - illustrated by the case of Norway, *Demographic Research* № 6, Max Planck Institute for Demographic Research, pp. 409-454; Scherbov, S., M. Mamolo. (2006). Probabilistic Population Projections for the EU-25. *European Demographic Research Papers* 1. Vienna: Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.

² The World Bank (2007) World Development Indicators 2007. Washington, DC.

³ The ILO Population Projection Model - ILO-POP. (2002). The International Financial and Actuarial Service (ILO-FACTS), Financial, Actuarial and Statistical Services Branch, Social Protection Sector, Geneva : International Labour Office.

⁴ EUROSTST (2003). Newsletter On Demographic Projections, том 1; European Commission – DG for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities European: First Forum on Europe's Demographic Future, Brussels, 30-31 October 2006; Lanzieri, G. (2007). *Long-term population projections at regional level*. Luxembourg: EUROSTAT, KS-SF-07-028-EN-N.

⁵ С използване на метода на придвижване на възрастовите групи (известен сега повече като кохортно-компонентен метод), вж. "Демографските процеси и населението на България", Издания на НИИ по статистика, No. 8, София, 1972; "Прогноза за населението на НРБ по окръзи (градове и села) през периода 1970-2000 година", Издания на НИИ по статистика, No. 21, София, 1975.

то. Във връзка с това са разработени множество модели на населенията и тяхното демографско възпроизводство, като голяма част от тях намират приложение и във от демографията¹.

Деликатен момент в демографските прогнози са миграционните движения и в прогнозите на ООН се подчертава съответната условност. Изхожда се от наблюдаваните тенденции през близкото минало като се отчита в някаква степен и политиката на държавите по отношение на механичното движение на населението. Миграционните салда съвсем предпазливо и донякъде произволно се полагат константни за по-голямата част от прогнозирания период.

Статистическата информация за миграционните движения значително отстъпва по качество и пълнота на тази за естественото движение на населенията. Регистрацията на миграционните актове е проблематична, тъй като отделни пътувания впоследствие може да се окажат окончателно преселване, което би могло да се установи само на новото място. В много райони по света такива пътувания остават извън административно наблюдение, а и определена част от световното население, предимно в развиващите се страни, не води уседнал начин на живот. В редица развити страни няма адресна или подобна регистрация и ако броят на заселилите се може по принцип да се установи от граничните власти, изселилите се фактически се изплъзват от статистическите наблюдения. Повече надежди за изучаване на миграцията се възлагат на репрезентативните проучвания, било в рамките на преброяванията на населенията или като подсистема на постоянно действащи и по-специализирани извадкови наблюдения. Някои еднократни социологически проучвания също хвърлят светлина по отделни аспекти на механичното движение на населението.

Към днешна дата демографският растеж в повечето от европейските държави се дължи предимно или дори изцяло на имигранти. През последните двадесет години интензивни заселвания се наблюдават в Италия, Испания, Португалия и донякъде в Австрия, Великобритания и Ирландия. Забелязва се намаление на имиграцията в Белгия, Холандия и Германия. Някои държави като Хърватска, Словения и Словакия, дълги години бидейки източници на изселвания, постепенно се превръщат в притегателен център за имигранти. България и Румъния все още са донори на население, но може да се очаква, че тази тенденция постепенно ще се пречупи, като в началото тези страни ще са използвани само като транзитен пункт в рамките на ЕС с крайна цел Западна Европа. Акумулираният резултат от миграционните движения в Европа може да се прецени по броя на населението, родени в други държави: Германия – над 10 млн., Франция – 6,4 млн., Великобритания – 5,8 млн., Испания – 4,8 млн., Италия – 2,5 млн. и т.н.²

Естественото движение на населението в Европа е характерно с непълно заместване на поколенията, с недостатъчно ниво на раждаемостта, за да се компенсира смъртността, дори и в Исландия, Ирландия и Франция – страни с най-високите де-

¹ Чолаков, Н. (2008). *Трудова и социална статистика*. С., Университетско издателство "Стопанство", глави 7 и 8.

² Muenz, R. (2008). *Europe: Population and Migration in 2005*. Hamburg Institute of International Economics and Erste Bank.

мографски показатели по отношение на възрастовата плодовитост на жените. Но механичният приток отвън на предимно млади хора екстензивно е подсилвал родилните контингенти, а от там и годишния брой на ражданията като абсолютна величина, с което се е прикривала подобна негативна тенденция в демографското възпроизводство. Северна Италия например показва едно от най-ниските нива на възрастова плодовитост в Европа, но компенсирана от механичен прилив на млади хора, вкл. и от Южна Италия, поддържа разширено демографско възпроизводство в абсолютни числа, дори и само по линия на естественото движение на населението. Както вече се обърна внимание в т. 7, у нас селското население винаги е имало по-висока фертилност от градското, но поради интензивните миграционни движения към градовете през втората половина на миналия век брутните коефициенти на раждаемост на градското население са превишавали тези за селското. Миграционните движения директно влияят върху разположението на населението, но и индиректно чрез модифициране на размера и възрастовата структура на родилните контингенти – негативно при емиграция на млади хора и позитивно при имиграция – в резултат на което може да се измени интензитетът и дори посоката на естественото движение.

Самото понятие за миграцията обаче претърпя значителни промени през последните десетилетия като съществено се измени неговото съдържание. Променя се и границата между външната и вътрешната миграция, което е особено предизвикателство пред набавянето на точна и актуална информация за тези процеси. Разширяват се и се интензифицират ежедневните трудови пътувания, седмичните и сезонните движения на работната сила, свободното придвижване в рамките на ЕС. Размиват се такива понятия като местожителство, пребиваване, постоянно население, адресна регистрация, фактическо население, юридическо население и подобни. Такова развитие налага да се преосмислят съответните класификатори и номенклатури, да се актуализират критериите по оценката на миграционните движения и въобще да се потърсят нови подходи за изучаването на тези процеси.

На фиг. 3 е показано населението на света в течение на един век, съгласно прогнозите на демографското отделение на ООН от 2008 г. Данните до 2005 г. са фактически или се опират на такива, а за следващите години са съгласно прогнозния вариант “Среден”.

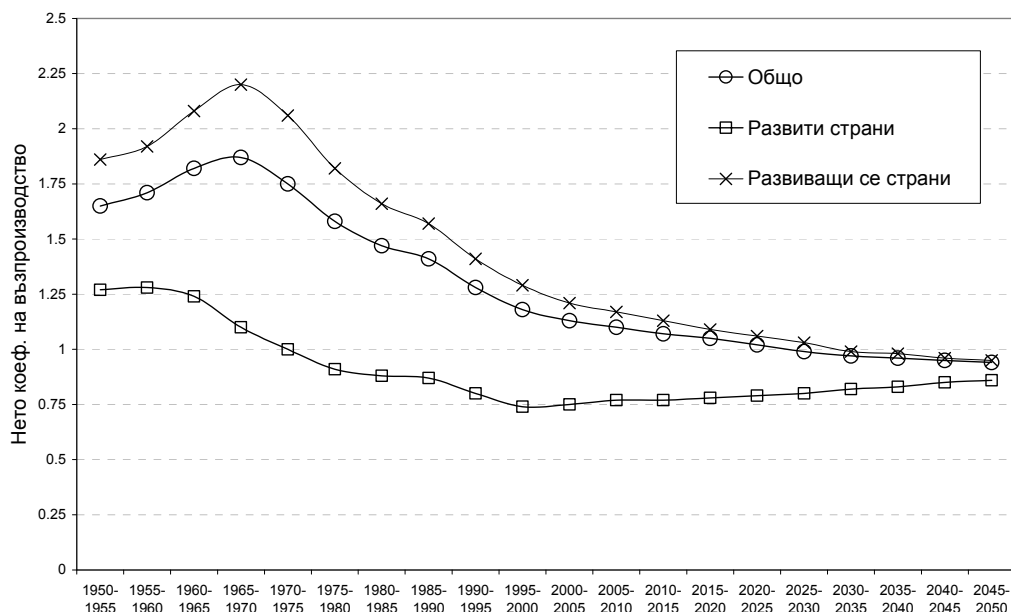
Вижда се, че в началото – през 1950 г., населението на развиващите се страни е било около два пъти повече отколкото в развитите, през 2000 г. става близо пет пъти повече, а към 2050 г. се очаква тази пропорция да доближи седем пъти. От друга страна, населението на развитите страни бележи доста забавен ръст през целия период и се стабилизира на ниво малко над един милиард (около 1,250 млн.) след 2020 г., като по такъв начин се оформя като малцинство. Цялото население на света е било малко над 2,5 млрд. през 1950 г., в края на миналия век достига 6 млрд., към днешна дата доближава 7 млрд. и към средата на настоящия век се очаква да надхвърли 9 млрд. души.

Източник: *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Фиг. 3. Население на света. Вариант “Среден” на демографската прогноза на ООН, 2010 г.

Нето-коефициентът на възпроизводство е доста синтезиращ показател, в който се фокусира естественото движение на населението, а с това и цялото демографско развитие. На фиг. 4 е показано как за развитите страни неговата величина спада под нивото на пълно заместване на поколенията още в началото на седемдесетте години на миналия век. През следващите десетилетия нарастването на населението в тези региони става повече по инерция с положителен естествен прираст, дължащ се предимно на благоприятните възрастови структури, наследени от миналите периоди, и определен приток на млади хора от развиващите се страни, благодарение на което раждаемостта в абсолютни числа превишава смъртността. Със стареенето на населението в тези страни подобна потенциална енергия се очаква да се изчерпи към 2020 г. и с това в общи линии да затихне демографският растеж там. Забелязва се още, че в хипотезите за бъдещето е залегнала идеята за известно повишаване на величината на нето-коефициента на възпроизводство за развитите страни през първата половина на настоящия век като компенсация за спада в раждаемостта през миналото столетие (в духа на вижданията за т. нар. вторичен демографски преход, т. 8), но да остане все пак под нивото дори на простото възпроизводство – със степен на заместване на поколенията около 85%.

Източник: *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Фиг. 4. Възпроизводство на населението на света.
Вариант "Среден" на демографската прогноза на ООН, 2010 г.

За развиващите се страни, а с това и общо за света, преминаването на критичната граница и установяването на стеснено демографско възпроизводство се очаква да настъпи към 2030 г. (с нето-коефициент, клонящ към 90%), в резултат на което размерът на световното население се предвижда да се стабилизира след 2100 г. на нива около 9 милиарда¹.

С нарастването на дела на населението в развиващите се страни все подчертано ще става доминирането на техните показатели за демографско възпроизводство, но се предвижда и значително сближаване на тези две части на света в хода на четвъртата фаза от демографския преход. Най-голямата разлика между развиващите се и развитите страни по отношение на нето-коефициентът на възпроизводство се наблюдава през шестдесетте години на миналия век – два пъти по-високи стойности. През следващите десетилетия тази разлика изтънява и се предвижда към 2050 г. да се окаже доста минимална.

В началото на XXI век все още се задържат големи различия в плодовитостта на жените между отделните региони на света (табл. 5).

¹ United Nations Population Division (2004), *World Population in 2300* (ESA/P/WP.187).

Таблица 5

Тотален коефициент на плодовитост

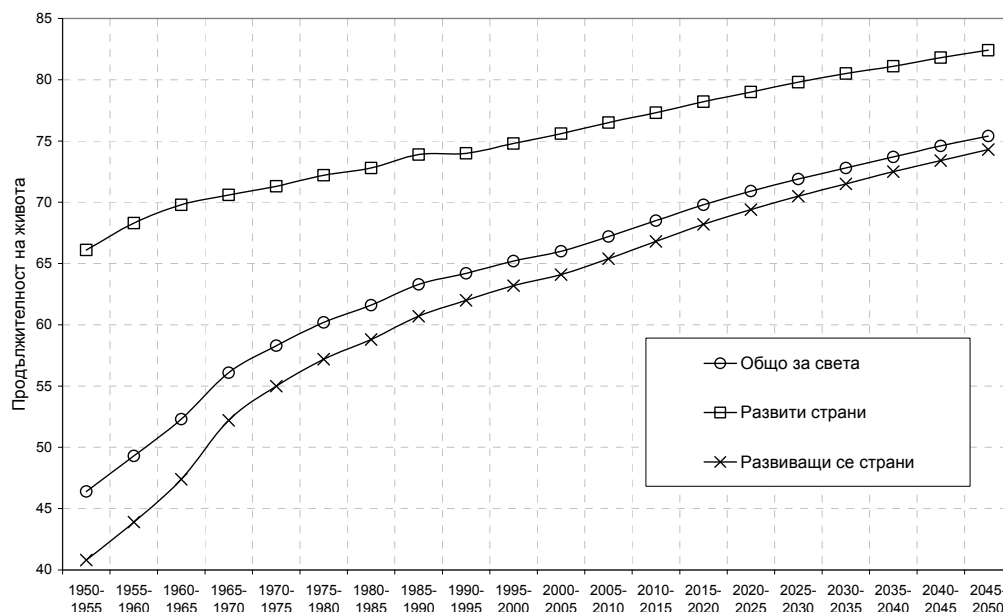
Най-високи стойности		Най-ниски стойности	
Нигер	7.1	Южна Корея	1.1
Гвинея-Бисау	7.1	Тайван	1.1
Сомалия	6.8	Беларус	1.2
Афганистан	6.8	Босна и Херцеговина	1.2
Ангола	6.8	Сан Марино	1.2
Бурунди	6.8	Словакия	1.2
Либерия	6.8	Украйна	1.3
Уганда	6.7	Чехия	1.3
ДР Конго	6.7	Молдова	1.3
Мали	6.6	Полша	1.3
Малави	6.3	Словения	1.3

Източник: Population Reference Bureau: 2007 *World Population Data Sheet*; Population Reference Bureau (2008). *Fertility Rates for Low Birth-Rate Countries, 1995 to Most Recent Year*, Washington DC. Показателите се отнасят за последните години, за които има данни за отделните държави.

Най-високи нива на интегрална плодовитост (съдейки по коефициента за тотална плодовитост) се намират в Африка, като към тях може да се добавят и Афганистан, ивицата Газа и донякъде Йемен и Хаити. Най-ниските стойности се отнасят за Южна Корея, Тайван, като своеобразният рекорд се държи от Хонконг (табл. 4). В рамките на Европа най-високи стойности за интегралната плодовитост се наблюдават в Исландия (2,1), Франция (2,0), Ирландия (1,9) и в скандинавските държави. Най-ниски стойности се срещат в Източна Европа, но също така и в Италия, Испания, Швейцария, Гърция (1,4), Германия (1,3) и др. Към 2050 г. се прогнозира този показател да отбележи постепенно нарастване и да достигне 1,8 живородени средно на една жена за развитите страни, а при развиващите се страни да продължи да намалява до около 2,0. Както вече се отбеляза, такава хипотеза за пречупване на низходящата тенденция в плодовитостта в развитите страни се опира повече на допускането за някакъв компенсаторен период през следващите десетилетия, като че ли раждаемостта при тези населения няма накъде повече да спада и не остава друго, освен да започне на нараства.

10. Значителна разлика от около 25 години се наблюдава в средната продължителност на живота между развитите и развиващите се страни към средата на петдесетте години на миналия век (фиг. 5).

За развитите страни прогнозата показва прираст в продължителността на живота от около 16 години (от 66,1 до 82,4) в течение на цялото столетие 1950 – 2050. Напредъкът в това отношение се очаква доста по-висок при развиващите се страни, където средната продължителност на живота се предвижда да нарасне с близо 34 години – от 40,8 до 74,3. Така разликата по този показател между развитите и развиващите се страни би се свила към средата на настоящия век от порядъка на десетина години в полза на първите.

Източник: *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Фиг. 5. Средна продължителност на живота – общо двата пола.
Вариант "Среден" на демографската прогноза на ООН, 2010 г.

Географията на смъртността е разнообразна и по отделни региони и държави се наблюдават големи разлики в продължителността на живота (табл. 6). При някои африкански населения средната продължителност на живота е под 40 години и така те отстъпват по този показател 2-3 пъти в сравнение с най-развитите страни. Освен ниския стандарт на живота и свързаните с това негативни фактори за общественото здраве, тези населения са застрашени и от епидемията СПИН. В някои от тези държави процентът на заразените надхвърля 25% от цялото население, докато в региона на развитите страни само в Украйна и Естония се забелязват по-тревожни тенденции, но делът на серопозитивните там засега не надхвърля 1,5%¹.

Много ярка и устойчива е тенденцията средната продължителност на живота на жените да е повече в сравнение с мъжете, като в някои региони разликата е значителна². Към средата на миналия век в развитите страни жените са живели средно пет години повече от мъжете, като тази разлика постепенно се е увеличавала и през

¹ Population Reference Bureau: *2006 World Population Data Sheet*, Washington, DC.

² По данни на Международната здравна организация изключение от тази тенденция се наблюдава в 2001 г. в Непал, Ботсуана, Зимбабве, Лесото, Бангладеш и Свазиленд. За периода 2003 – 2005 такива случаи са констатирани само в Катар и Малдивските острови, което показва нестабилността на подобни изключения и би трябвало повече да се свързва със смъртността сред бременните и родилките.

последната четвърт на столетието вече надхвърля седем години. В прогнозите на ООН се предвижда тази разлика малко да се свие и към 2050 г. да спадне до 6 години.

Таблица 6

Средна продължителност на живота (общо за двата пола), 2007 г.

Най-висока		Най-ниска	
Япония	82	Свазиленд	33
Австралия	81	Ботсуана	34
Франция	81	Лесото	36
Исландия	81	Зимбабве	37
Италия	81	Замбия	38
Швеция	81	Малави	40
Швейцария	81	Ангола	41
Австрия	80	Афганистан	42
Канада	80	Централно-африканска република	43
Израел	80	Мозамбик	43
Холандия	80	Либерия	45
Норвегия	80	ДР Конго	45
Испания	80	Гвинея-Бисау	46

Източник: Population Reference Bureau: 2007 *World Population Data Sheet*, Washington, DC.

В развиващите се страни средната продължителност на живота на жените е била с една-две години повече от мъжете към средата на миналия век като с течение на времето също се е увеличавала. В началото на настоящото столетие тази разлика е около 3,5 години като се очаква към 2050 г. да достигне 4-4,5 години и така да се получи някакво сходство с развитите страни.

Съществуват различни обяснения за наличието на такова предимство на жените. Напрегнатостта и стресът при работата, попадането в конфликтни ситуации, чувството за отговорност за издръжката на семействата, злоупотреба с алкохол и тютюнопушенето и др. са по-характерни за мъжете. Установено е обаче, че подобни фактори действат по-активно сред по-ниските слоеве на обществото – с по-ниско образование, по-ниска квалификация, по-нисък доход и т.н.¹ Някои изследвания показват, че женският организъм (не само при човека) е въобще по-устойчив на негативните въздействия от околната среда, като се разкрива многообразието от съчетания на биологични и генетични фактори, от една страна, и социално-икономическите,

¹ Jha P, R. Peto, W. Zatonski, J. Boreham, et al (2006). Social inequalities in male mortality, and in male mortality from smoking: indirect estimation from national death rates in England and Wales, Poland and North America. *Lancet*, с. 367-370; Mackenbach J, M. Huisman, O. Andersen et al (2004). Inequalities in lung cancer mortality by the educational level in 10 European populations. *European Journal of Cancer*, с. 126-135.

културните, екологичните и др. условия, в резултат на което може да се формира една или друга посока на рисковете и съответно ниво за смъртността¹.

Таблица 7

Средна продължителност на живота*

Държава	Мъже		Жени	
	Общо	В добро здраве	Общо	В добро здраве
1	2	3	4	5
Япония	79.0	72.0	86.0	78.0
Швеция	79.0	72.0	83.0	75.0
Швейцария	79.0	71.0	84.0	75.0
Франция	77.0	69.0	84.0	75.0
Австралия	79.0	71.0	84.0	74.0
Великобритания	77.0	69.0	81.0	72.0
САЩ	75.0	67.0	80.0	71.0
Куба	75.0	67.0	79.0	70.0
Мексико	72.0	63.0	77.0	68.0
България	69.0	57.0	76.0	67.0
Китай	71.0	63.0	74.0	65.0
Руска федерация	59.0	53.0	72.0	64.0
Бразилия	68.0	57.0	75.0	62.0
Индонезия	66.0	57.0	69.0	59.0
Иран	68.0	56.0	73.0	59.0
Индия	62.0	53.0	64.0	54.0
Пакистан	61.0	54.0	62.0	52.0
Южна Африка	50.0	43.0	52.0	45.0
Афганистан	42.0	35.0	42.0	36.0
Зимбабве	43.0	34.0	42.0	33.0

*Данните за средната продължителност на живота са за 2005 г., а за средната продължителност на живота в добро здраве – за 2002 г.

Източник: WHOSIS (WHO Statistical Information System): Healthy life expectancy (HALE) at birth.

Статистическото изучаване на факторите за продължителността на човешкия живот, причините за различните болести и техният ефект върху живота и смъртта, е свързващо звено на демографията със съседните области на научното познание и обществената практика и най-вече с медицината и здравеопазването. Десетата ревизия на Световната здравна организация на класификатора за различните заболявания и другите

¹ Kalben, B. (2001). *Why Men Die Younger: Causes of Mortality Differences by Sex*. Schaumburg, Ill.: Society of Actuaries.

проблеми на здравето¹, както и съпътстващите класификатори по отделни групи, представляват основната нормативна уредба за информационното осигуряване и управлението на здравеопазването, като се започне от проблемите по ранната диагностика и подпомагане на доболничната помощ, систематизацията на здравните регистри и клиничните досиета и се стигне до прецизиране на актовете за смърт и компилацията на статистическите данни за здравното състояние и епидемиологичния профил на населението, за заболяемостта, лечението и разносните на здравеопазването, финансовата стабилност на здравното осигуряване, както и за изучаването на смъртността от отделните причини и подпомагане на научните изследвания в тази област.

Във връзка с последното в Световната здравна организация са разработени таблици за смъртност с отчитане на заболяванията и така се отговаря на въпроса каква част от средната продължителност на живота се прекарва в добро здраве². Двете части обаче не са директно сравними, тъй като делът на доброто здраве може да е по-висок, ако общата продължителност на живота е ниска в условия на често срещани заболявания с бърз и фатален изход. На табл. 7 са дадени съответни данни за редица страни, от които може да се види тази особеност на подобни показатели.

Таблица 8

Водещи причини за смърт, 2001 г.

Развиващи се страни	Умрели	Развити страни	Умрели
СПИН	2,678,000	Исхемична болест на сърцето	3,512,000
Инфекции на долните дихателни пътища	2,643,000	Мозъчно-съдови болести	3,346,000
Исхемична болест на сърцето	2,484,000	Хронични обструктивни белодробни болести	1,829,000
Болести на чревния тракт	1,793,000	Инфекции на долните дихателни пътища	1,180,000
Мозъчно-съдови болести	1,381,000	Новообразувания на дихателната система	938,000
Детски болести	1,217,000	Пътнотранспортни травми	669,000
Малария	1,103,000	Новообразувания на стомаха	657,000
Туберкулоза	1,021,000	Високоинтензивни болести на сърцето	635,000
Хронични обструктивни белодробни болести	748,000	Туберкулоза	571,000
Дребна шарка	674,000	Самонаранявания	499,000

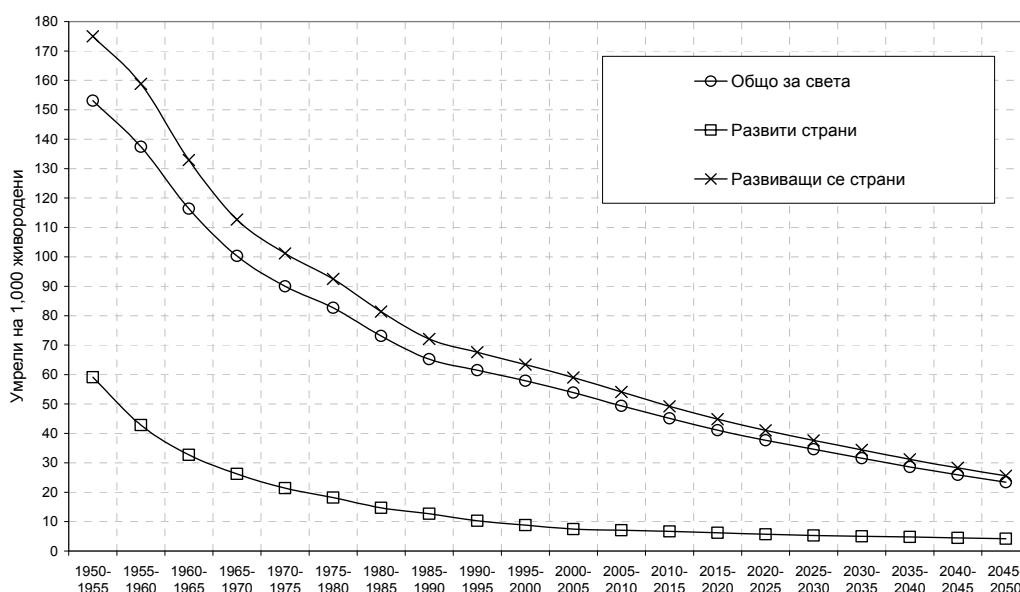
Източник: WHO World Health Report 2002. Държавите са групирани съобразно класификацията на Световната здравна организация, като развиващите се страни са характерни с висока или много висока смъртност, а развитите – с ниска или много ниска.

¹ World Health Organization (2005). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*, 10th Revision (ICD-10). Geneva: WHO.

² Известно и като Healthy Life Expectancy (HALE) или Disability Adjusted Life Expectancy (DALE).

Пропорциите между различните причини за смърт са доста различни в развитите и развиващите се страни. Като често срещани са исхемичната болест на сърцето и мозъчно-съдовите болести, както и някои инфекции на долните дихателни пътища. В табл. 8 е показана структурата на умрелите по водещите причини за смърт. За развитите страни може да се счита, че исхемичната болест на сърцето и мозъчно-съдовите болести са доминиращи, докато за развиващите се спектърът е по-пъстър.

11. За нарастването в продължителността на живота значителен принос има намалението на детската смъртност и смъртността сред подрастващите, наред с общото подобряване на условията на живот, хигиената, профилактиката и здравното състояние на населението, и тази тенденция се очаква да продължи. След Втората световна война детската смъртност в развитите страни е била около 60 на хиляда, а в развиващите се – три пъти по висока (фиг. 6).

Източник: *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Фиг. 6. Детска смъртност.
Вариант "Среден" на демографската прогноза на ООН, 2010 г.

През следващите десетилетия се наблюдава значителен прогрес по този показател, главно с широкомащабно ваксиниране, развитие на профилактиката, откриването и изобретяването на нови терапевтични средства и методи и общия напредък в медицината и здравното осигуряване, като към края на миналия век детската смъртност в развитите страни пада под 10 на хиляда и в перспектива към 2050 г. се очаква да намалее до около 4 на хиляда. В развиващите се страни тези темпове на намаление са дори по-високи, но главно поради далече по-неизгодните стартови позиции. До края на миналия век детската смъртност в този регион намалява три

пъти, достигайки 60 на хиляда, и се прогнозира по-нататъшно намаление със същия темп, така че към 2050 г. този показател да доближи 20 на хиляда.

Детската смъртност е много показателна за ефикасността на държавната политика не само в областта на здравеопазването, но въобще по отношение стандарта на живота и напредъка на обществото. Някои изследователи са склонни да приемат високата детска смъртност като индикатор за провала на държавата¹.

12. Средната продължителност на живота като показател се образува от съчетаването на смъртността за последователните възрасти и вероятностите за преодоляване на съответните рискове с напредването във възрастта. В Световната здравна организация се разглеждат пет основни групи държави в зависимост от смъртността сред подрастващите (вероятност живородено да умре на възраст под 5 години – ${}_5q_0$ като показател от съответните таблици за смъртност) и сред мъжете в зряла възраст (вероятност петнадесетгодишен да умре до възраст $60 - {}_{45}q_{15}$)²:

Група	${}_5q_0$	${}_{45}q_{15}$
A	Много ниска	Много ниска
B	Ниска	Ниска
C	Ниска	Висока
D	Висока	Висока
E	Висока	Много висока

Западноевропейските държави без изключение попадат в група A. Към тях са и Гърция, Чехия, Словения и Израел. От членовете на ЕС в група B попадат България, Румъния, Полша, Словакия, както и европейските държавите от каспийския регион и Турция. Унгария и Балтийските държави, наред с Беларус, Украйна, Молдова и Руската федерация се оказват в група C.

Африканските държави са главно в група D и E като Етиопия и южната част на континента се намират предимно в група E. В група B са само Либия и Тунис, като държави с добро здравеопазване.

Повечето от Американските държави са в група B, като в група A са само САЩ, Канада и Куба. В група D са Боливия, Еквадор, Гватемала, Хаити, Никарагуа и Перу. Интересното в тази част от света е, че не се среща комбинацията от признаци на група C.

Мнозинството държави от Близкия изток (без Израел) са в група B, в т.ч. и арабските държави. В група D са само Ирак и Йемен. И в тази част на света група C не се намира.

¹ King, G., Zeng, L. (2001). Improving Forecasts of State Failure. *World Politics*, т. 53, 4, с. 623-658, The Johns Hopkins University Press.

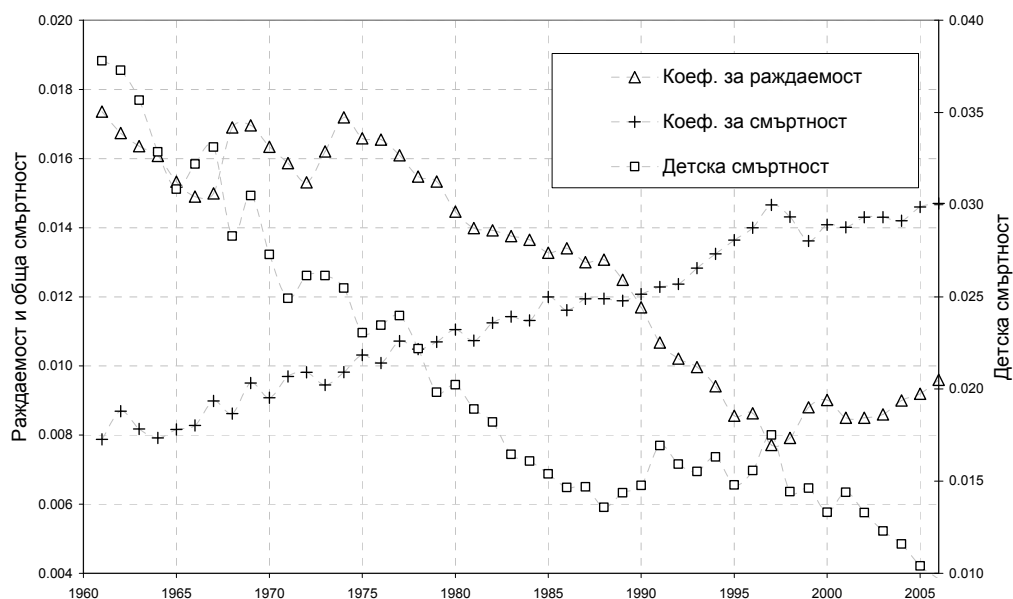
² По данни от World Health Organization (2004). *The World health report : 2004 : changing history*. Методологията на такова групиране на държавите е обяснена в World Health Organization (2002). *The World health report : 2002 : Reducing Risks, Promoting Healthy Life*.

В Централна и Югоизточна Азия Туркменистан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Индонезия, Шри Ланка и Тайланд образуват група *B*. Казахстан се оказва в група *C*. Останалите държави, в т.ч. и Индия, са в група *D*.

В Далечния изток и тихоокеанския регион група *A* включва Япония, Австралия, Нова Зеландия, Сингапур и Бруней-Дарусалам (Хонконг, ако се разглежда отделно от Китай, и Тайван, който не е член на ООН). Останалите държави, в т.ч. и Китай, са в група *B*.

Демографският преход в България

13. Динамиката в основни показатели за естественото движение на българското население през последните десетилетия е показана на фиг. 7 и добре илюстрира демографския преход у нас. Раждаемостта и смъртността се отчитат на лявата ордината, а детската смъртност – на дясната. Основната тенденция в раждаемостта е низходяща и след краткотрайни повишения в края на шестдесетте и средата на седемдесетте години се установява постоянно намаление в годишния брой живородени.

Източник: По данни от Статистическия годишник на Р България за периода, София: НСИ.

Фиг. 7. Раждаемост и смъртност при българското население

В резултат на това възрастовата пирамида (на фиг. 2) на населението ни в 2003 г., в сравнение с тази от 1960 г. (фиг. 1), се оказва силно стеснена откъм основата си поради непрекъснато намаляващия приток на нови генерации. Раждаемостта спада и като ниво, и като мащаб през последните години. Няма основание да се очаква някаква промяна в нивото ѝ в близко бъдеще, а с навлизането си във фер-

тилните възрасти след десет-двадесет години на малобройните сега генерации на подрастващите по-скоро може да се очаква и по-нататъшно намаление в годишния брой на живородените като вторичен ефект, върху което вече беше привлечено вниманието. Годишният брой на умрелите бележи постоянно повишение през последните десетилетия, въпреки че смъртността като риск, като ниво, непрекъснато намалява за повечето възрасти, като напредъкът в средната продължителност на живота е по-значим при жените. Българското население обаче старее през целия период, намалява дялът на по-младите – и като брой, и като процент, в резултат на което се увеличава дялът на рисковите съвкупности, а оттам и годишните числа за умрелите, в следствие на което и brutният коефициент за смъртност бележи непрекъснато повишение.

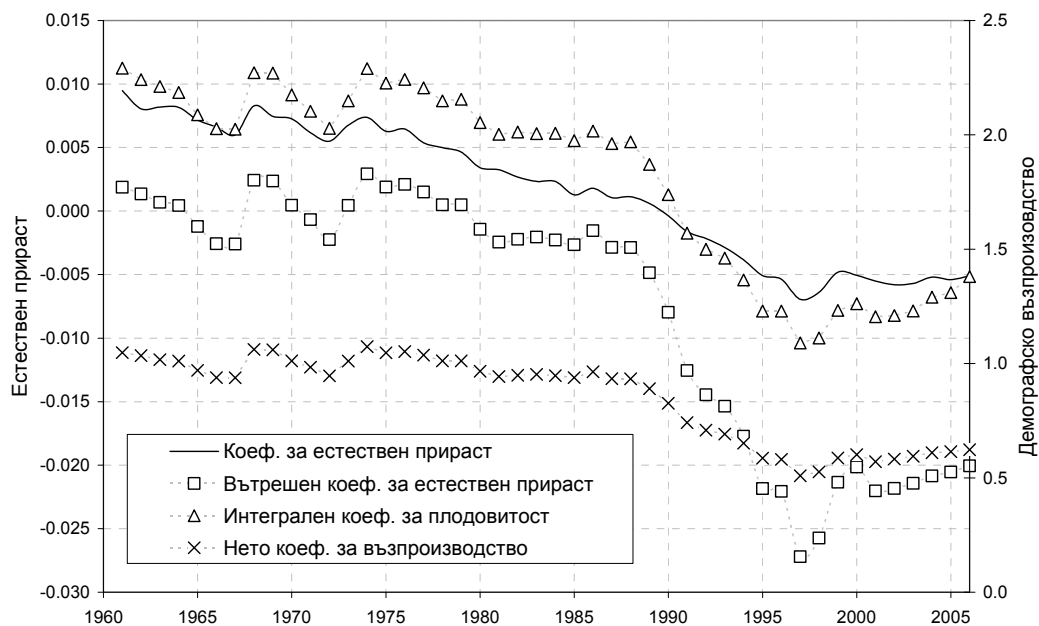
Така балансът в естественото движение на населението през разглеждания период непрекъснато се е променял и в края на осемдесетте години на миналия век се формира вече отрицателен естествен прираст (кривата на раждаемостта минава под тази за смъртността), което може да се разглежда и като начало на дълготрайна тенденция. Този процес може допълнително да се изостри и от отрицателното миграционно салдо, характерно с отлива на предимно млади хора, както се наблюдава през последните години.

Зараждането на тази негативна тенденция обаче се открива още през шестдесетте години на миналия век с по-същество непълно заместване на поколенията. Фактическите данни прикриват тези факти, тъй като тогава нашето население все още е било в началната фаза на стареене, със сравнително благоприятна възрастова структура като наследство от високата раждаемост през периода между двете световни войни, а също така и благодарение на поколенията от следвоенната компенсация в раждаемостта (1946-1950 г.) и тяхното навлизане в детеродна възраст през шестдесетте години.

На фиг. 8 се вижда, че фактическият коефициент за естествен прираст е с положителна величина до края на осемдесетте години, докато вътрешният коефициент (и двата, отчитани на лявата ордината), разкриващ по същество посоката на движението¹, минава в отрицателната част на скалата към 1965 г. и остава там с изключение само на годините 1968 – 1969 и 1973 – 1977, в резултат на предприетите държавни мерки за подпомагане на раждаемостта. Тази низходяща тенденция, с изключение на посочените години, се разкрива и при другите два показателя от фигурата (отчитани на дясната ордината): тоталният коефициент за плодовитост е под критичното ниво 2,1, достатъчно за пълно заместване на поколенията, и съответни-

¹ Вътрешният коефициент за естествен прираст е фактически коефициентът за естествен прираст на съответното стабилно население и е въведен в демографията от Дъблин и Лотка (Dublin, L., A. Lotka (1925). On the True Rate of Natural Increase, *Journal of the American Statistical Association*). Известен е още и като Internal Rate of Natural Increase (вж. Keyfitz, N. (1968). *Introduction to the Mathematics of Population*, Addison-Wesley) по аналогия с показателя за вътрешната норма на доходност във финансите. Среца се и като коефициент на Лотка (Р. Преса (2006). *Речник по демография*, Авалон). Този показател е разгледан и от Сугарев (З. Сугарев (1975). *Демографска статистика*, Наука и изкуство, София) без да му се дава име.

ят нето коефициент за възпроизводство, който е под 100%. При това, недостигът към края на века е значителен: тоталният коефициент за плодовитост е на ниво под 1,4, а нето коефициентът за възпроизводство – около 60%, разкриващи значителна недостатъчност в заместването на поколенията и задълбочаване на демографския дефицит.

Източник: По данни от “Население” и “Население и демографски процеси”, София: НСИ, за съответните години със известна обработка от автора.

Фиг. 8. Показатели за възпроизводството на българското население

Общите (брутни) коефициенти за раждаемост и смъртност, а с това и за естествен прираст, в значителна степен се влияят от възрастовата структура на населението. По същество те са средни величини от съответните възрастови показатели с тегла, равни на размера на съответните възрастови групи. Така че с по-нататъшното стареене на населението, при равни други условия, общите коефициенти за раждаемост би трябвало да проявяват тенденция към намаление, а тези за смъртност – към увеличение. По тази причина в демографията се отдава предпочитание към по-синтетични и обобщаващи, макар и по-абстрактни показатели, като тоталния коефициент за плодовитост, средната продължителност на живота, нето-коефициента за възпроизводство, вътрешния коефициент за естествен прираст и др.

14. Тенденцията в детската смъртност в България е в общи линии положителна с непрекъснато намаление до края на осемдесетте години, след което се наблюдава известно задържане с колебания около 15 на хиляда и по-открояващ се прогрес в посока към 10 на хиляда през последните пет-шест години (фиг. 7, с отчитане на дясната ордината). По този показател обаче българското население все още се намира на последните места в Европа. От табл. 9 се вижда, че през 1980 г. нашата страна се е намирала на същото ниво като Хърватия, Унгария, Полша и Словакия, а в началото на настоящия век се оказваме с два пъти по-висока детска смъртност в сравнение с тези държави. В развитите страни детската смъртност сега е 3-4 пъти по-ниска в сравнение с България: в Швеция – 3,4 на хиляда, Исландия – 3,5, Япония – 3,8, Норвегия – 3,8¹.

Таблица 9

Детска смъртност (на хиляда живородени), общо двата пола, 1960-2007

Държава	1960	1970	1980	1990	2000	2004	2005	2006	2007
България	45.3	27.1	20.0	14.6	13.4	11.6	10.4	9.7	9.2
Хърватско	20.6	10.7	7.4	6.1	5.7	5.2	5.0
Кипър	...	26.0	12.0	11.0	5.5	3.5	4.6	3.1	6.2
Чешка република	20.1	20.3	16.6	10.8	4.1	3.7	3.4	3.3	3.1
Естония	31.1	17.7	17.1	11.9	8.5	6.4	5.4	4.4	5.0
Унгария	47.3	35.8	23.0	14.9	9.3	6.6	6.2	5.7	5.9
Латвия	27.0	17.9	15.4	13.7	10.5	9.4	7.8	7.6	8.7
Литва	38.0	19.4	14.5	10.3	8.5	7.9	6.8	6.8	5.9
Полша	54.8	36.7	25.5	19.3	8.1	6.8	6.4	6.0	6.0
Румъния	74.5	49.5	29.0	25.0	18.6	16.8	15.0	13.9	12.0
Словакия	28.6	25.8	20.6	12.0	8.5	6.8	7.2	6.6	6.1
Словения	35.1	24.5	15.1	8.2	4.9	3.7	4.1	3.4	3.1
Турция	...	150.0	95.4	52.4	41.9	24.6	23.6	22.6	21.7

Източник: EUROSTAT. За България: по данни от “Население” и “Население и демографски процеси” за съответните години, НСИ, София.

За Хърватско: WHO: European Health for All Database.

За Турция WHO: European Health for All Database, State Statistical Institute of Turkey.

Сравняването на детската смъртност между отделни държави се натъква на трудности поради непрецизност в отчитането и разминаване в дефинициите не толкова за умрелите деца, колкото за живородените, от които фактически произлизат умрелите. Коефициентът за детска смъртност обикновено се пресмята като отношение между умрелите деца на възраст под една година в течение на една календарна година и броя на живородените през същата година. Тъй като част от умрелите деца на такава възраст произлизат от предходното поколение – живородени през предходната година и достигнали текущата година, но все още не и до първия

¹ По данни от Международната здравна организация: WHO: *The World Health Report 2005*.

си рожден ден, става ясно смесването на две съседни генерации в числителя на такава пропорция, докато в знаменателя се включва само едно поколение. От статистическа и математическа гледна точка вариацията в коефициента за детска смъртност, имащ формата на пропорция, е далече по-чувствителна към неточности в знаменателя, отколкото в числителя, от което следва, че тъкмо непълноти и грешки в категоризацията, регистрацията и оттук и в статистиката на живородените (а заедно с тях и на мъртвородените и абортите) може да доведат до значителни отклонения в този показател.

Световната здравна организация още през петдесетте години на миналия век е установила точна, лаконична и императивна дефиниция за живородено като завършек на една бременност – наличие на сърдечна, дихателна или волева мускулна дейност. Едно от трите, ако е налице, резултатът се счита за живородено. САЩ и Канада се придържат стриктно към тази дефиниция още от самото начало. Скоро към тях се присъединяват и скандинавските държави (с изкл. на Финландия, където това става доста по-късно).

В повечето от развитите страни в Европа и Азия са се допускали различни отклонения от тази дефиниция и разнообразни условности при констатирането на раждането и категоризирането му като живородено или не. Във Франция и Белгия се е считало, че раждания след бременност по-кратка от 26 седмици са лишени от живот. В Германия и Австрия е било възприето теглото на плода да е поне 500 г, за да се счита за живородено. В Швейцария пък дължината на роденото би трябвало да бъде поне 30 см, за да се отнесе към живородените. Със структурирането на Европейския съюз към края на миналия век постепенно се изоставят подобни условности и може да се счита, че развитите страни от Европа вече стриктно се придържат към дефиницията на СЗО за живородените.

Коул привлича вниманието на подобни проблеми, наблюдавани в Япония и Хонгконг – страни с много ниска детска смъртност, но необичайно висок дял на мъртвородените, което говори за непрецизна регистрация на смъртните случаи¹. В други страни пък е забелязано умрелите в единадесетия и дванадесетия месец от живота да се отчитат към тринадесетия месец, в резултат на което изкуствено се снижава детската смъртност, но пък се увеличава смъртността в следващата възрастова група.

У нас до 2008 г. се практикува останала от миналото методика, съгласно която живородено (по смисъла на СЗО) с тегло под 1000 г. се счита, така да се каже, за “условно живородено” и ако умре преди седмия си ден от живота, се регистрира дори не като мъртвородено, а като аборт². От 2009 г. е в сила по-нова методология³ и се скъсява дистанцията с дефинициите и критериите на СЗО, но остават някои уговорки, условности и рецидиви от старите критерии.

¹ Coale, A., J. Banister (1996). *Five decades of missing females in China*. Proceedings of the American Philosophical Society 140 (4), с. 421-450.

² Съгласно методологическите бележки в годишните издания на НСИ “Население и демографски процеси” за този период.

³ Наредба № 32 от 30.12.2008 г. на Министерството на здравеопазването

Доста широки граници се забелязват и при дефинициите за аборт, което неизбежно би водело до по-голям годишен брой на абортите, какъвто всъщност се забелязва у нас особено през последните десетилетия на миналия век. Висока остава още и перинаталната смъртност (мъртвородени плюс умрели до 6-ия ден след раждането си); тревожен факт е също значителният брой на преждевременните раждания и недоносените деца (с телесна маса при раждането под 2,500 г) и произтичащите от това усложнения и инвалидност като ретинопатията и др., на мъртвите раждания, твърде ранните за възрастта бременности, недостатъчна хигиена по време на бременността, недостатъчното, остаряло и износено оборудване на родилните отделения и др. Значително изоставане се забелязва при своевременното обхващане на бременни жени от медицинското наблюдение¹.

С основание се обръща внимание на сексуалното обучение на младите и повече грамотност по отношение бременността, раждането и възпитанието на децата. Доста тревожно е положението със злокачествените заболявания на детеродните органи на жените у нас. Определени съмнения има доколко общопрактикуващите лекари имат квалификацията на гинеколози, дали са в състояние да поемат отговорността за проследяване на бременността от най-ранен стадий и правилно да се ориентират при всеки съмнителен случай. Отделен проблем с тежки социални измерения са изоставените деца. Няма как да се намалят рисковете около бременността и ражданията, в т.ч. и детската смъртност, ако не се осъществи значителен напредък по тези въпроси, както и по опазването на живота и здравето на живородените и родилките.

Отклоненията от дефиницията на СЗО за живородените, както и други неточности и неблагоприятия при отчитането на абортите и смъртността сред родените, са дискутирани широко в научната литература, а и в масмедиите². Може само да се съжاليا, че в нормативните актове у нас тези проблеми не се адресират³. Счита се, че в действителност детската смъртност е поне 20-30% по-висока от официалните цифри. Специално за България се посочва⁴ 50-60%, което означава, че ако детската смъртност у нас съгласно официалните данни сега е около 9 на хиляда, действителното ниво би трябвало да е към 14 на хиляда.

¹ Василев, Н. (2008). Анализ на някои здравно-демографски и други показатели във връзка с майчиното здраве у нас. Клиника по обща и онкологична гинекология, Военно-медицинска академия – София.

² На различните факти скрити зад коефициентите за детска смъртност се спира д-р Бернадин Хили в *Behind the Baby Count*, US News and World Report, 24.09.2006.

³ Вж. например Наредба № 32 от 30 декември 2008 г. за утвърждаване на медицински стандарт “акушерство и гинекология”, издадена от Министерството на здравеопазването, обн. ДВ. бр. 6 от 23 Януари 2009 г. На тези проблеми се привлича вниманието и в UNDP (2008). *Millennium Development Goals, Bulgaria 2008*, United Nations Development Programme, София 2008, с. 16.

⁴ Aleshina, N., G. Redmond (2003), How High is Infant Mortality Rate in Central and Eastern Europe and the CIS?. *Innocenti Working Paper* No. 95. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.

От друга страна, официалните данни¹ за българското население показват положителна тенденция през последните години. Над 99% от ражданията се извършват в условия на квалифицирана медицинска помощ. Наред с намаляващата детска смъртност, въпреки намаляващия годишен брой живородени, броят на абортите още по-бързо намалява. До края на миналия век годишният брой на абортите е бил по-голям от този на родените, като понякога разликата е надхвърляла 30%, въпреки различните нормативни ограничения за абортите. От началото на века обаче броят на регистрираните аборти спада под този на родените, като напоследък е дори под 50%. Тази положителна тенденция в статистическите данни е особено изразена за аборти при жени под 20-годишна възраст. По отношение на тези цифри обаче има място за известно съмнение, тъй като много бременности се прекъсват напоследък в частни кабинети или от самозвани гинеколози и не попадат в съответната регистрация.

Съгласно демографските прогнози на ООН детската смъртност у нас се очаква в близко бъдеще да бъде около 10 на хиляда, с тенденция към средата на века да спадне до 6 на хиляда².

Миграционните движения и статистическите данни за размера и възрастовата структура на българското население

15. Едно съпоставяне на данните за естественото движение с тези за външната миграция и съответно формиращите се възрастови структури на населението би хвърлило доста светлина върху движението на българското население в хода на демографския преход у нас през последните десетилетия, както и върху информационната система на демографията.

В основата на статистическото представяне на естественото движение на населението лежи точното отчитане на движението на възрастовите групи, в т.ч. броя на преминаващите в следващата възраст, попълването на началната възрастова група от новопостъпващите живородени и отпадането на умрелите от различните възрасти. Това отчитане по посока и размер на входните и изходните потоци за населението и отделните възрастови групи е познато в демографията като метод на придвижването на възрастовите групи³, често представян и като кохортно-компонентен метод. По такъв начин динамично се свързва формирането на възрастовите пирамиди през отделните години: възрастовата структура на населението в края на всяка година се явява резултат от аналогичната в началото на годината (т.е. в края на предходната година) плюс модификацията от раждаемостта и смъртността през годината, ако не се взема предвид външната миграция.

¹ По данни от Национален статистически институт и национален център по здравна информация.

² Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat (2009). *World Population Prospects: The 2008 Revision*. New York: United Nations.

³ Методът на придвижване на възрастовите групи е изложен подробно у Сугарев, З. (1975) *Демографска статистика*, София: Наука и изкуство и Русев, Б. (1973). *Анализ на състава, естественото и механичното движение на населението*, София: НСИ. Вж. също и Чолаков, Н. (2007). *Трудова и социална статистика*. Университетско издателство "Стопанство", УНСС, София, гл. 7.

Резултатите от подобни разчети на естественото движение на населението може да се съпоставят с данните от поредните преброявания на населението за да се види в каква степен миграционните движения са модифицирали демографските процеси в периоди между две последователни преброявания. В Чолаков¹ са направени подобни сравнения, дори с включване на административните данни за външната миграция в България.

Установено е, че при преброяванията след 1965 г. има значителни разлики между фактически преброеното население и баланса с придвижването на възрастовите групи, дори с отчитане на миграционното салдо през отделните години. За 1975 г. преброеното население е с 33 309 души по-малко от калкулираното. Преброяването от 1985 г. е дало с 32 804 по-малко. Най-голяма разлика се наблюдава през 1992 г. – 471 134 по-малко, което е съвсем обяснимо с ефекта от т. нар. възродителен процес и интензивните изселвания в Турция през втората половина на осемдесетте години на миналия век, което е останало неотчетено от компетентните държавни органи. Преброяването от 2001 г. показва с 214 185 души по-малко от съответните разчети по линия на естественото движение на населението, което може да се разглежда и като ориентир за мащаба на емиграцията от България през последното десетилетие на миналия век. Така може да се счита, че общо за периода 1985 - 2001 г. нашето население е загубило около 700 000 души по линия на механичното движение.

Неблагополучията с отчитането на външната миграция, имащи негативно отражение върху демографската статистика, може да се открият и в предходните десетилетия. Като пример може да се посочи особеното положение около 1978 г. За тази година данните² сочат 61 137 емигранти, в т.ч. 31 274 мъже и 29 863 жени и не са наблюдавани никакви имигранти. За следващата 1979 г. данните за външната миграция са нули във всички позиции по възраст и пол. Това говори повече за някаква значителна промяна в методологията на отчетността, отколкото реално отразяване на миграционните движения през този период. Освен това, липсата на външна миграция за 1979 г. помага лесно да се открие, че непрецизно е водена отчетността и по линия на естественото движение. Така например, нулагодишните към края на 1979 г. са получени от живородените през годината с приспадане на трета главна съвкупност на умрелите за годината, която включва и умрели от предходната генерация, родени през 1978 г. Подобен дефект се открива и при по-високите възрасти, а и за следващите години, което означава, че допуснатата грешка се натрупва и става неизбежно разминаването с данните от следващото преброяване през 1985 г., дори и ако миграционните потоци се отчитани съвсем точно.

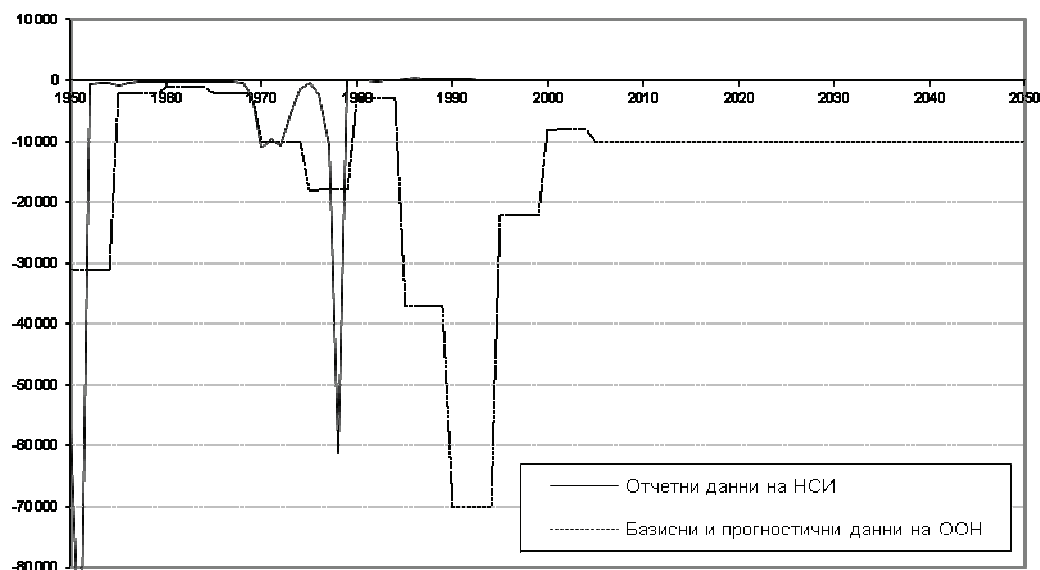
¹ Чолаков, Н., Хр. Малешков (2003). Статистическата информация за естественото движение на населението и миграцията в България и някои насоки за нейното усъвършенстване, *"Научни трудове 2003"* № 2, УИ "Стопанство", УНСС, София.

² От годишника "Население" за съответната година, издание на НСИ.

Впрочем, забелязва се едно куриозно положение – пълна еднаквост в отчетните данни за външната миграция за 1991 и 1992 г. – изселили се четири лица, заселили се 213, салдо – плюс 209. Такова невероятно съвпадение в цифрите би обезкуражило и най-упорития статистик и демограф. Така че нищо чудно няма, че след тази година за продължителен период не се откриват публикувани данни за външната миграция на българското население. През последните години НСИ дават данни за външната миграция с изричната бележка, че се включват само лицата, които са декларирали пред нашите административните власти за промяна на настоящия си адрес от страната в чужбина или от чужбина в страната. Трябва да се има предвид още, че българските граждани, които живеят предимно в чужбина, заявяват настоящия си адрес в съответната държава по повод издаване на български документи за самоличност. В този смисъл обработените през съответната година съобщения за промяна на адреса от България в чужбина се отнасят до лица, които са напуснали страната и преди това, но са декларирали промяната през съответната година. Така се оставя място за съмнение дали фактически се регистрират миграционните актове като събития или само заявленията за издаване на български документи за самоличност.

Още по сериозни проблеми има в регистъра за населението ЕСГРАОН, където за отделните лица само инцидентно може да се открие разлика между постоянен и настоящ адрес, без да се установи кога е възникнала тя като събитие и дали настоящият адрес отдавна не се е превърнал в постоянен, в резултат на което в избираемите списъци фигурират отдавна (и може би окончателно) напуснали страната. Аналогичен проблем се намира и по отношение на вътрешната миграция и размиването между постоянен и настоящ адрес.

16. В прогнозата на ООН хипотезата за миграцията е една и съща при всички варианти, като за България се предвижда след 2005 г. салдото от външната миграция до 2050 г. да бъде годишно по 10 000, но със знак минус поради превишаване на емиграцията над имиграцията. Отнесено към средния размер на населението през отделните години, който и при всички варианти бележи тенденция към намаление, това прави постепенно нарастване от -1,3 на хиляда до -1,8 на хиляда към 2050 г. при средния вариант. При останалите варианти финалните стойности на този показател са между -1,6 и -2,0.

Фиг. 9. Нетна миграция на българското население 1950 - 2050 г.

На фиг. 9 са показани тенденциите във външната миграция в България за периода след 1950 г. – както фактическите данни (непрекъснатата линия), така и коригираните според варианта на прогнозата на ООН и перспективните до средата на века (пунктирната линия). Вижда се последната фаза от засилената емиграция у нас непосредствено след Втората световна война (главно към Турция и Израел), след което процесът се успокоява до края на шестдесетте години, когато по междуправителствена спогодба има краткотрайно изселване към Турция. Добре личи върхът в административните данни за външната емиграция през 1978 г., както и съответните корекции на ООН. Намесата на статистиката на ООН в данните за външната миграция след 1980 г. обаче е значителна, което съответства на фактическото положение, докато текущата отчетност за осемдесетте години на миналия век дава дори положително салдо за редица години.

Съгласно възприетите хипотези в прогнозата на ООН за външната миграция, у нас се предвижда негативно салдо от външната миграция по 10 000 души годишно до 2050 г. и да започне да се свива през втората половина на века.

17. В областта на миграционните движения демографската статистика е изправена пред редица проблеми, особено при засилената мобилност на населението към края на XX век. Регистрацията на миграционните актове обикновено е доста непълна, тъй като трудно се установява разликата между обикновени и сравнително краткотрайни пътувания, от една страна, и фактически преселвания, от друга. А и пътуванията често се трансформират впоследствие в заселвания, вече извън обхвата на първоначалното административно наблюдение. При това движението на събираната информация за миграцията у нас обикновено е било излишно удължено и

ведомствено разпокъсано и държавният статистически орган се е оказвал краен получател на административни данни със съмнителна валидност. Разширява се и нелегалната миграция, което може да получи застрашителни размери. Има основание да се говори и за стихийна миграция, каквато напоследък се наблюдава в редица арабски страни.

Както вече се привлече вниманието в т. 9, променят съдържанието си и такива понятия като вътрешна и външна миграция. Статистическото и особено административното наблюдение на вътрешната миграция се оказва в сложни взаимоотношения със свободата на избор на местоживеее и други основни човешки права. В редица развити държави вътрешната миграция като такава не се наблюдава, не съществува адресна регистрация, при това такова положение е закрепено с конституционни или законови норми (Холандия, САЩ). Шведските статистики са на мнение, че техният регистър на населението, където би трябвало да се отразяват и съвместяват всички демографски събития за отделните лица, в частта си за механичното движение и разположението на населението в отделните райони на страната не дава задоволителни резултати. Създава се парадоксално положение, тъй като териториалното разположение на човешкия фактор е една от основните движещи сили в икономическото и социалното развитие и потребностите от такива данни непрекъснато нарастват.

Като изход от такова положение се очертават специализираните репрезентативни наблюдения, маркетингови проучвания и различни сондажи се цел да се запълнят тези информационни празноти и да се подпомогне изпълнението на различни проекти. Подобна преориентация в информационните системи на обществото подсказва за важността да се познава фактическото, наличното население и неговото териториално разположение и че идва време да се изостави категорията постоянно население или население *de jure*, основаващо се често на съвсем фиктивна адресна регистрация или местожителство. Освен всичко, и това, което за България до скоро бе външна миграция, губи своя традиционен смисъл и се претопява в общата проблематика на Европейския съюз във връзка със свободното движение на населението и външните граници на съюза.

Демографските перспективи на България

18. Демографските прогнози обикновено са изпълнени с редица условности, макар че отразяваните процеси са характерни в общи линии с еднопосочни, устойчиви и дългосрочни тенденции. Причините за тези условности са различни.

Една част от тях имат демографска природа, произтичат от стохастиката на демографските процеси, предопределяща бъдещето развитие само в определени граници, но не и като конкретни цифри. Намаляването на детската смъртност и увеличаването на продължителността на живота са безспорни тенденции в съвременността, което най-често се показва със съответните коефициенти и средни величини, но смъртта все пак би могла да се случи на всяка възраст. Повече неопределеност има при прогнозирането на раждаемостта, тъй като потомството на съществуващите в стартовия момент генерации още не е достигнало крайния си размер, а и

от своя страна ще има потомство в по-далечно бъдеще, като така се получава натрупване на стохастичните елементи. В резултат на това демографските прогнози би трябвало да се схващат като статистически построения с характерните за това особености. Вариацията в съответните статистически величини, свързани с демографската природа на изучаваните процеси, обаче е сравнително ниска¹ и често размерът на породената от тези условности стандартна грешка в прогностичните разчети се пренебрегва.

Друга част от условностите, също с демографска природа, се поражда в хода на събирането на статистическата информация за наблюдаваните процеси и идва от стохастиката във фактическия материал, върху който се изграждат съответните хипотези за бъдещото развитие. Това е стохастиката от миналото на тези процеси за разлика от предходната група, която е свързана изцяло с бъдещето демографско развитие. Краткотрайно повишение или понижение на възрастовата плодовитост през отделни периоди от миналото, откривано обикновено по величината на тоталния коефициент за плодовитост и други подобни показатели, по принцип не се счита като пречупване на основната тенденция, а по-скоро като случайни отклонения от нея. В такава не съвсем еднозначна информационна среда се налага своеобразна дестилация на статистическия материал, избистряне на изходните позиции на прогнозите и така да се отправи поглед към бъдещото развитие. Стохастиката на бъдещето обаче се наслагва върху тази от миналото и така двете в своеобразен синтез проникват в съответните демографски разчети и формират дисперсията около очакваните в бъдещето величини.

Повече проблематичност идва извън демографските процеси, от методите и процедурите по събиране на статистическата информация. Както се обърна внимание в т. 9 и т. 16, това важи най-вече за миграционните движения, статистическите данни за които са доста ненадеждни дори и в най-развитите страни. В развиващите се страни информационната база за прогнозите е проблематична и за естественото движение на населението – дори оценките за смъртността и средната продължителност на живота, са несигурни и често се извличат с индиректни методи при частично или пълно отсъствие на съответна административна отчетност².

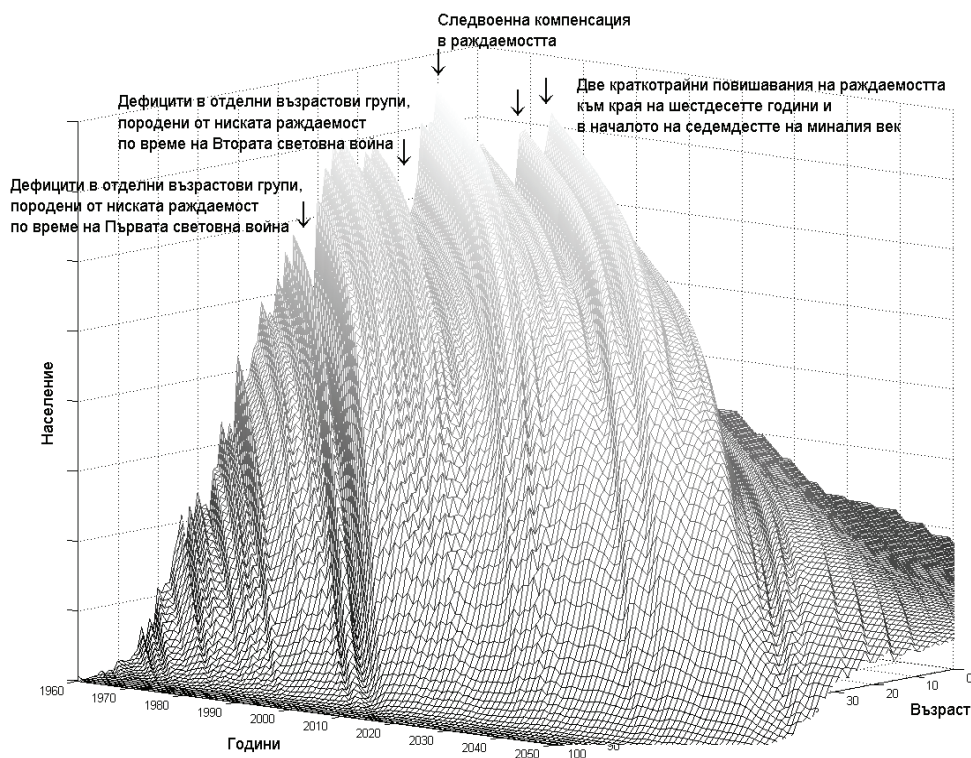
В този дял на стохастиката се намират както случайни, така и систематични грешки, непълноти, отклонения и т.н. Това обикновено е по-сериозният проблем, с който се сблъскват демографските прогнози, и става неизбежно отчитането на стохастиката, макар че обикновено става в една по-примитивна форма. Най-често срещаният подход в тази посока е прогностичните разчети да се представят в няколко варианта – един от тях като водещ или среден, представящ основната тенденция, а

¹ Goodman, L. A. (1968). Stochastic Models of for the Population Growth of the Sexes. *Biometrika* 55, с. 469-487; Schweder, T. (1972). The Precision of Population Projections Studied by the Multiple Prediction Method. University of Oslo, Institute of Economics, с. 441-450; Pollard J. H. (1973). *Mathematical Models for the Growth of Human Populations*. London: Cambridge Univ. Press; Чолаков, Н. и др. (1976). Проект за смислово съдържание на автоматизираната система на демографската статистика, *Сборник трудове по статистика* No. 2, НИИ по статистика, София: ЦСУ.

² ООН (1983). *Indirect Techniques for Demographic Estimation*. New York: United Nations.

останалите като разтворено ветрило да очертават границите на очакванията, съобразени в някаква степен със стохастиката на демографските прогнози.

19. На фиг. 10 е показана възрастовата структура на българското население за периода от 1960 г. в перспектива до 2050 г. съгласно средния вариант на демографските прогнози на ООН¹. Гледната точка на графиката е разположена напред в бъдещето, далече отвъд хоризонта на прогнозата и над най-старшите възрасти, така че погледът е обърнат дълбоко назад в миналото.

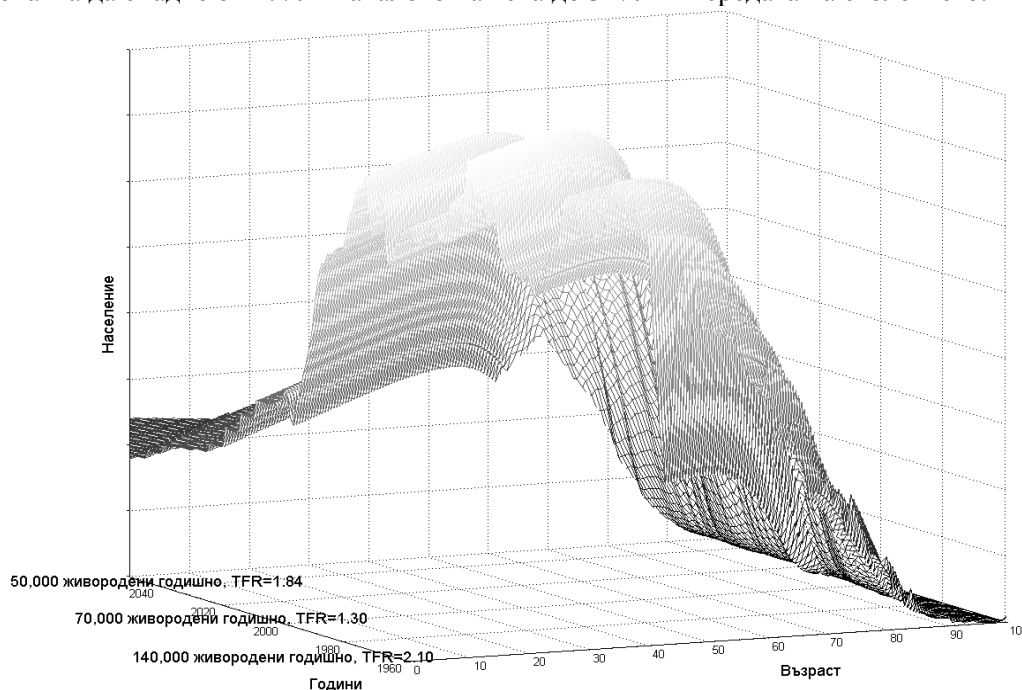
Фиг. 10. Възрастова структура на българското население в перспектива

Добре се виждат неравномерностите във възрастовата структура, на които се обърна внимание в т. 2. Понеже мащабът на координатните оси е условен, графиката трябва да се възприема повече като изображение на относителни числа, но със запазване на точността и представителността на пропорциите между отделните възрастови групи и отделните години. Добре личи движението в отделните поколения – онази част от тях, които поначало са малобройни остават дълбоки бразди с

¹ ООН (2009). *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*, United Nations, Population Division. Използваната методология при изработването на тези прогнози е дадена в *World Population Prospects: The 2004 Revision*, том III: Analytical Report, глава VI, Methodology of the United Nations population estimates and projections, с. 100-104.

течението на почти стогодишен период. Тези следи избледняват чак към средата на настоящия век със стопяването на съответните генерации.

В дясната част на фиг. 10, при най-младшите възрасти, се открояват неравномерностите, породени от спада в раждаемостта през втората половина на миналия век. На тази страна на графиката се вижда как бъдещите поколения към средата на настоящия век се очертават да бъдат близо три пъти по-малобройни от тези преди осемдесет-деветдесет години. Това развитие е показано на фиг. 11, където гледната точка е позиционирана назад в миналото и откъм най-младшите възрасти, но с поглед напред в бъдещето. Въпреки че в прогнозата на ООН се предвижда определена компенсация на ниската раждаемост през последните десетилетия, като се очаква тоталният коефициент за плодovitост постепенно да нараства и от 1,30 в началото на века да надхвърли към средата на столетието 1,8 среден брой живи раждания на една жена, представляващо само по себе си доста оптимистична хипотеза, годишният брой на живородените, което е и началото на новите поколения, ще продължава да намалява и се очертава да бъде около 50 000 към 2050 година. Така ефектът от очакваното повишаване на величината на тоталния коефициент за плодovitост ще се окаже приглушен от по-нататъшното стареене на населението, в т.ч. и на родилните контингенти като база за раждаемостта. Съгласно този вариант на прогнозата на ООН относителният дял на жените в детеродна възраст от всичките жени се очаква да спадне от 47% в началото на века до 34% към средата на столетието.

Фиг. 11 Възрастова структура на българското население в перспектива

На фигурата би могло да се направи и друго сравнение с периода от средата на миналия век, след Втората световна война, когато тоталният коефициент за плодови-

тост е бил доста висок – над 2 живородени средно на жена, и всяка година са се раждали по около 140 000 живородени. В началото на настоящия век тоталният коефициент за плодовитост вече е спаднал до 1,30 живородени – далече под нивото на пълно заместване на поколенията, като годишният брой на живородените е намалял два пъти – до около 70,000. Спадът в годишния брой на живородените се дължи освен на намалението в раждаемостта, отразено от тоталния коефициент за плодовитост, така и поради стареенето на населението, а заедно с него и на родилния контингент – със значително намаляване на абсолютния и относителния дял на жените в най-фертилните възрасти, с което действително се свива базата за раждаемостта.

През следващите десетилетия в посока към хоризонта на прогнозата в този вариант се предвижда пречупване на тенденцията в тоталния коефициент за плодовитост. Въпреки подобно благоприятно, макар и хипотетично развитие, пак поради задълбочаващото се стареене на населението продължава и намалението на годишния брой на живородените, макар и със забавени темпове, като доближава нивото от 50 000. Така към средата на века може да се очаква известно успокояване на демографския спад на нашето население, затихване на инерцията от стареенето и някакво стабилизиране или дори повишаване на годишния брой на живородените, но вече отвъд хоризонта на прогнозата. В общи линии ефектът от повишаващия се тотален коефициент за плодовитост, така както е заложен като хипотеза в този вариант на прогнозата на ООН, не би могъл да се появи преди втората половина на века. Под въпрос остава обаче дали ще се осъществи такова компенсаторно увеличение на възрастовата плодовитост през първата половина на този век, така че към средата на столетието да се наблюдава 1,8 среден брой живи раждания на една жена.

20. Според актуализацията от 2008 г. в прогнозата на ООН се предвижда населението на България към средата на века да бъде около 5,4 млн. души, съгласно средния вариант, плюс/минус около 700 000 – съответно за варианта „Висок” и „Нисък”. При постоянна плодовитост на нивото от началото на века се получава междинен резултат от около 5 млн., по-близо до ниския отколкото до средния вариант (табл. 10). Развитието на смъртността през последните десетилетия у нас е доста еднопосочно и стабилно с почертано намаление за всички възрасти, с малки изключения при мъжете на средна възраст, поради което и средната продължителност на живота при този пол се задържа приблизително на едно ниво от 1970 г. насам. Такива стабилни тенденции са благоприятно обстоятелство за демографските прогнози, тъй като позволяват по-убедително да се формулират хипотези за бъдещото развитие на тези процеси.

По отношение на смъртността няма разлика между вариантите на прогнозата на ООН – възприета е една и съща хипотеза, съгласно която средната продължителност на живота на мъжете у нас се очаква към 2050 г. да достигне 76,5 години, при 69,0 в началото на века. При жените се предвижда този показател да нараства съответно от 76,0 до 82,5 години (табл. 11). Ако се направи сравнение с най-високата средна продължителност на живота, примерно в Япония, би се констатирало, че докато в началото на века средната продължителност на живота в България отстъпва с около десет години (табл. 7), то към хоризонта на прогнозата тази дистанция в показателите малко ще се съкрати – около седем години при мъжете и осем при жените.

Таблица 10

Демографска прогноза на ООН за населението на България (хиляди) 2005 – 2050 г.

Варианти	Среден			Висок			Нисък			Постоянна плодовитост		
Година	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
2005	7,739	3,755	3,984	7,739	3,755	3,984	7,739	3,755	3,984	7,739	3,755	3,984
2010	7,497	3,622	3,875	7,497	3,622	3,875	7,497	3,622	3,875	7,497	3,622	3,875
2015	7,263	3,501	3,763	7,320	3,530	3,790	7,206	3,471	3,735	7,236	3,486	3,749
2020	7,017	3,378	3,640	7,152	3,447	3,705	6,879	3,307	3,573	6,948	3,342	3,606
2025	6,752	3,247	3,504	6,968	3,359	3,609	6,528	3,133	3,396	6,638	3,189	3,449
2030	6,469	3,110	3,359	6,761	3,260	3,501	6,168	2,955	3,213	6,314	3,030	3,284
2035	6,184	2,972	3,212	6,564	3,168	3,396	5,804	2,777	3,027	5,983	2,869	3,114
2040	5,915	2,846	3,069	6,404	3,098	3,307	5,445	2,604	2,841	5,648	2,709	2,939
2045	5,654	2,726	2,929	6,277	3,046	3,231	5,083	2,432	2,651	5,303	2,545	2,758
2050	5,392	2,604	2,788	6,160	2,999	3,161	4,711	2,254	2,457	4,948	2,376	2,573

Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Детската смъртност, която според данните на ООН в началото на века у нас е в граници 12 -13 на хиляда, се предвижда постепенно да спадне до 6 на хиляда към 2050 г. Тогава детската смъртност се очаква да бъде 2,9 на хиляда във Франция, 2,3 в Швеция, 3,2 в Германия, 2,7 в Гърция, 2,5 в Япония, 3 в Испания. Към средата на века средното европейско ниво се прогнозира да бъде около 4,4 на хиляда ($\pm 0,1$ за двата пола отделно), в източна Европа малко по-високо – $6,5 \pm 0,2$, а в останалата част – по-ниско: в северна Европа – $2,9 \pm 0$, в западна Европа – $3,1 \pm 0,1$, в южна Европа – $3,5 \pm 0,1$. Така че за България е доста проблематично постигането на т.нар. цели на хилядолетието от програмните документи на ООН¹ в съответните срокове, съгласно които детската смъртност трябва да спадне до 7 на хиляда към 2015 г.²

Таблица 11

Смъртност и средна продължителност на живота в България според прогнозата на ООН

¹ UNDP: *Millennium Development Goals*, Goal 4: Reduce child mortality.

² Каквато надежда или дори увереност се намира в UNDP (2008). *Millennium Development Goals, Bulgaria 2008*, United Nations Development Programme, София, 2008, с. 15; Василев, Н. (2008), *Анализ на някои здравно-демографски и други показатели във връзка с детската смъртност у нас*. Клиника по обща и онкологична гинекология, Военно-медицинска академия – София.

Години	Средна продължителност на живота			Детска смъртност			Смъртност сред подрастващите		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
2000-2005	72.1	68.7	75.6	13.2	14.5	11.7	16.0	17.0	14.0
2005-2010	73.2	69.7	76.8	11.8	13.3	10.2	15.0	17.0	13.0
2010-2015	74.3	70.9	77.7	10.8	11.9	9.6	13.0	15.0	12.0
2015-2020	75.2	71.9	78.6	9.9	10.7	9.0	12.0	12.0	11.0
2020-2025	76.1	72.8	79.3	9.0	9.5	8.6	10.0	11.0	10.0
2025-2030	76.9	73.7	80.0	8.2	8.4	8.1	9.0	9.0	9.0
2030-2035	77.6	74.5	80.7	7.4	7.4	7.4	8.0	8.0	9.0
2035-2040	78.3	75.2	81.3	6.7	6.7	6.7	8.0	8.0	8.0
2040-2045	78.9	75.9	81.9	6.3	6.3	6.3	8.0	7.0	8.0
2045-2050	79.5	76.5	82.5	6.0	6.0	6.0	7.0	7.0	7.0

Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Сходна е картината при смъртността на подрастващите (на възраст под пет години), където, съгласно прогнозата, съответният показател се предвижда да спадне от 16 на хиляда живородени до около 12 на хиляда към 2015 г. с перспектива да достигне 7 на хиляда към средата на века. Съгласно целите на хилядолетието обаче, още към 2015 г. този показател би трябвало да бъде 9,5 на хиляда, което едва ли ще се постигне в рамките на разглежданите прогностични варианти, а по-скоро някъде към 2030 година (табл. 11). И тука се открива известно разминаване между прогнозата на ООН и целите на хилядолетието.

21. Вариантите на прогнозата на ООН се различават само по съответните хипотези за развитието на раждаемостта и най-вече на възрастовата плодовитост на жените.

Вариантът „Висок” (табл. 12) не изглежда реалистичен на фона на намаляващата раждаемост в развитите страни през миналия век и достигнатите много ниски нива през последните години, каквото е положението и у нас (фиг. 7). При този вариант се предвижда след 2020 г. да се получи разширено демографско възпроизводство с тотален коефициент на плодовитост над критичната граница, с което се осигурява не само пълно заместване на поколенията, но и растеж. Трудно може да се намери някакво основание за очаквания в посока на такова оптимистично развитие и едва ли може да се разчита на подобен прогностичен вариант.

Таблица 12

Тотален коефициент на плодовитост в България според прогнозата на ООН

Периоди	Варианти			
	Среден	Висок	Нисък	Постоянен
2005-2010	1.40	1.40	1.40	1.40
2010-2015	1.50	1.75	1.25	1.40
2015-2020	1.55	1.95	1.15	1.40
2020-2025	1.60	2.10	1.10	1.40
2025-2030	1.65	2.15	1.15	1.40
2030-2035	1.70	2.20	1.20	1.40
2035-2040	1.75	2.25	1.25	1.40
2040-2045	1.80	2.30	1.30	1.40
2045-2050	1.84	2.34	1.34	1.40

Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Най-често се позовават на вариант „Среден” и той най-често се среща в специализираната литература¹. За развитите страни и особено за европейските и най-вече източноевропейските, бъдещото развитие може да се очаква в границите между вариантите „Среден” и „Нисък” (табл. 12). Подобен вариант е този с постоянна възрастова плодовитост с тотален коефициент 1,40 – неизменна величина за целия срок на прогнозата.

Аналогични хипотези се намират и в прогнозата на Световната банка за българското население (табл. 13). При нея също се допуска някакъв компенсаторен период на ниската раждаемост през последните десетилетия, като се предвижда тоталният коефициент на плодовитост постепенно да нараства от 1,30 в началото на века до 1,70 към 2050 г., което е близко до варианта „Среден” на прогнозата на ООН, но все пак откъм страната на варианта „Нисък”.

Таблица 13

Прогноза на Световната банка за населението на България, 2005 – 2050 г.

¹ Festy, P. (2000). *Looking for European Demography, Desperately?* Expert Group Meeting on Policy Responses to Population Ageing and Population Decline, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, New York, UN/POP/PRA/2000/19; Hayutin, A. (2009), *Challenges and Opportunities of Population Age Shifts*, Singapore: Stanford Center on Longevity; Gould, W.T.S. (2009). *Population and Development*. Routledge Perspectives on Development, New York: Routledge,

Година	2005	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
Общо (хиляди)	7,740	7,445	7,148	6,845	6,523	6,183	5,848	5,519	5,193	4,864
Мъже (хиляди)	3,756	3,598	3,446	3,294	3,135	2,971	2,811	2,654	2,499	2,342
Жени (хиляди)	3,984	3,847	3,702	3,550	3,387	3,212	3,037	2,865	2,694	2,521
Коефициент за зависимост (%)	44.9	44.2	47.7	50.2	52.0	53.5	56.2	61.9	70.3	78.2
Години	2005-10	2010-15	2015-20	2020-25	2025-30	2030-35	2035-40	2040-45	2045-50	
Общ коефициент за раждаемост	8.9	8.5	8.0	7.5	7.3	7.4	7.7	7.7	7.6	
Общ коефициент за смъртност	15.4	15.3	15.3	15.6	16.4	16.9	17.5	18.0	18.7	
Коефициент за естествен прираст	-0.7	-0.7	-0.7	-0.8	-0.9	-1.0	-1.0	-1.0	-1.1	
Коефициент за нетна миграция	-1.3	-1.4	-1.4	-1.5	-1.6	-1.7	-1.8	-1.9	-2.0	
Относителен прираст в населението (‰)	-8.0	-8.0	-9.0	-10.0	-11.0	-11.0	-12.0	-12.0	-13.0	
Тотален коефициент за плодovitост	1.3	1.3	1.4	1.4	1.5	1.5	1.6	1.6	1.7	
Нето коефициент за възпроизводство	0.6	0.6	0.7	0.7	0.7	0.7	0.8	0.8	0.8	
Средна продължителност на живота	72.9	73.7	74.4	75.1	75.8	76.6	77.3	77.9	78.5	
Средна продължителност на предстоящия живот на 15-годишните	59.1	59.8	60.5	61.0	61.7	62.3	63.0	63.5	64.1	
Коефициент за детска смъртност	11.8	10.8	9.9	9.0	8.2	7.4	6.7	6.3	6.0	
Коефициент за смъртност на подрастващите	14.1	13.1	12.0	10.9	10.0	9.0	8.1	7.6	7.2	

Източник: World Bank: Population Projections, HNPStats.

Друго сходство се открива и при хипотезите за смъртността и продължителността на живота. Средната продължителност на живота според прогнозата на Световната банка се очаква да достигне 78,5 години към 2050 г., като в прогнозата на ООН очакванията са за 79,5 години (табл. 11). Няма съществена разлика и в цифрите за детската смъртност и за смъртността сред подрастващите – както в поблизък план, така и в перспектива до 2050 г. И в двете прогнози се предвижда детската смъртност да спадне до около 10 на хиляда към 2015-2020 г. и до 6 на хиляда към 2050 година.

Към хоризонта на прогнозата, според Световната банка, нашето население ще наброява 4864 хил. в т.ч. 2342 хил. мъже и 2521 хил. жени. Това е малко над варианта „Нисък” на прогнозата на ООН и доста близко до варианта с постоянна плодovitост (табл. 10).

Старееенето на българското население ще продължи съгласно и двете прогнози, като постоянно ще намалява относителният дял на трудоспособното население, главно поради нарастване на дела на най-възрастните. Общият коефициент на зависимост, представляващ броя на лицата вън от трудоспособна възраст, отнесен към тези в трудоспособна възраст, се очаква да нарасне от 44,9% в началото на века до 78,2% според прогнозата на Световната банка (табл. 13).

Според прогнозата на ООН коефициентите на зависимост ще се развиват, както е показано на табл. 14. Прави впечатление, че през втората половина на миналия век общите показатели като фактически данни варират около 50%, като в началото на това столетие се забелязва дори известен спад докъм 45%. Причината за такава своеобразна стабилност в този показател е спадът в раждаемостта през последния половин век, като с хода на времето годишният брой живородени намалява със същите темпове, а понякога дори и по-бързо, отколкото нараства делът на възрастните.

Таблица 14

Коефициенти на зависимост за 1950-2005 г. при населението на България
и за 2005-2050 г., съгласно прогнозата на ООН

Години	Варианти на прогноза											
	Среден			Висок			Нисък			Постоянна плодовитост		
	Общо	На подрастващите	На възрастните	Общо	На подрастващите	На възрастните	Общо	На подрастващите	На възрастните	Общо	На подрастващите	На възрастните
1950	50	40	10	50	40	10	50	40	10	50	40	10
1955	51	40	11	51	40	11	51	40	11	51	40	11
1960	51	39	11	51	39	11	51	39	11	51	39	11
1965	48	36	12	48	36	12	48	36	12	48	36	12
1970	48	34	14	48	34	14	48	34	14	48	34	14
1975	49	33	16	49	33	16	49	33	16	49	33	16
1980	52	34	18	52	34	18	52	34	18	52	34	18
1985	48	32	17	48	32	17	48	32	17	48	32	17
1990	50	31	20	50	31	20	50	31	20	50	31	20
1995	49	27	23	49	27	23	49	27	23	49	27	23
2000	48	23	24	48	23	24	48	23	24	48	23	24
2005	45	20	25	45	20	25	45	20	25	45	20	25
2010	45	20	26	45	20	26	45	20	26	45	20	26
2015	50	21	29	51	23	29	49	20	29	49	21	29
2020	54	22	32	57	25	32	51	19	32	53	21	32
2025	56	22	34	61	27	34	51	17	34	54	19	34
2030	57	21	36	62	26	36	52	15	37	55	18	37
2035	60	21	39	64	26	38	56	15	40	57	18	40
2040	65	22	44	69	28	41	62	16	46	63	18	45
2045	74	24	50	77	31	46	72	17	55	71	19	52
2050	81	26	55	83	35	49	81	18	63	78	19	59

Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Очакванията в перспектива са величината на коефициентите на зависимост постепенно да нараства, като ще достигне и дори ще надхвърли 80% към хоризонта на прогнозата при повечето варианти. Тази тенденция се формира предимно от непрекъснато увеличаващия се дял на възрастните, чиито коефициент на зависимост постоянно нараства – от 10% в средата на миналия век, до 25% в началото на настоящия, с перспектива да доближи 60% към 2050 година. Така пропорцията между подрастващите и възрастните, наблюдавана през втората половина на миналия век, ще смени посоката си на сто и осемдесет градуса.

Така, ако през 1950 г. на всеки десет в трудоспособна възраст се е падал средно по един на възраст над 65 години, сто години по-късно всеки десет в трудоспособна възраст ще трябва да издържат пет или дори шест възрастни. Това означава, че ако по това време възрастните не са натрупали достатъчно лични или семейни спестявания през миналите години, пред бъдещата работна сила би възникнал сериозен проблем по тяхната издръжка. Тази перспектива пред пенсионните и осигурителните системи е добре известна, многократно е дискутирана в специализираната литература през пос-

ледните десетилетия¹ и на много места по света е предизвикала реформи в социалното и най-вече в пенсионното осигуряване, в т.ч. и у нас.

Малко по-ниски стойности се получават за коефициентите на зависимост към 2050 г., според вариант I на прогнозата на Националния статистически институт, който се лансира като цели и се обяснява с някаква хипотеза за конвергентност, с нормативни изисквания на Европейския съюз за демографското и социално-икономическото развитие на страните членки, и по този показател е доста сходен с прогнозата на Световната банка.

При вариант II се получават сравнително високи коефициенти на зависимост за 2050 г., най-вече поради възприетите хипотези за по-висока раждаемост и относително по-бързо нарастващ дял на младото население в сравнение с другите два варианта. При вариант III, който е в известна степен антипод на вариант II, тези коефициенти са най-ниски. В последното издание на тази прогноза на НСИ се забелязва известна корекция надолу в броя на населението и в трите варианта.

Прави впечатление още, че в сравнение с прогнозите на ООН, в прогнозата на НСИ се намират по-големи разлики в коефициентите на зависимост между отделните варианти. Това донякъде се дължи на по-високите нива за възрастовата плодовитост според възприетите хипотези в прогнозата на НСИ, в сравнение с другите две прогнози, поради което се получава по-висока раждаемост, по-висок дял на подрастващите и допълнително натоварване на трудоспособното население. Ефектът от по-високите нива за възрастовата плодовитост особено личи при втория вариант на относително ускоряване в прогнозата на НСИ и при варианта „Висок” на прогнозата на ООН, при които коефициентът на зависимост достига и надхвърля 83%, а в прогнозата на НСИ доближава 90%.

Вижданията в прогнозата на НСИ по отношения на бъдещата раждаемост личат и при сравнение на общата численост на българското население към 2050 г. Целевият вариант I се явява по-близък до варианта „Висок” на прогнозата на ООН, а вариантът II на относително ускоряване дори го надхвърля. Вариантът III на относително забавяне се оказва над варианта „Среден” на ООН и би могло да се възприеме по-скоро като умерено ускоряване. От друга страна, размахът между най-ниския и най-високия вариант на двете прогнози е приблизително един и същ – около 700 000 души. Така вариантите на НСИ в сравнение с тези на ООН се оказват изместени нагоре.

22. На табл. 15 е показано очакването за развитието на възрастовата плодовитост² на жените в България съгласно вариант „Среден” на прогнозата на ООН. В последната колона на таблицата е даден тоталният коефициент за плодовитост (TFR в табл. 15 и по-нататък) за съответните години, отбелязващ постоянно нарастване – от 1,25 в нача-

¹ Още Самюелсън обръща внимание на това как финансовото равновесие на пенсионното осигуряване към средата на миналия век е в пряка връзка и е в най-висока степен подчинено на демографския растеж, вж. Samuelson, P. A. (1958), An Exact Consumption-Loan Model of Interest with or without the Social Contrivance of Money, *Journal of Political Economy* 66.

² Представена с възрастовите коефициенти, равни на живородените от майки на съответната възраст, отнесени към броя на жените от същата възрастова група. В методологичните бележки на прогнозата се говори за родени (вкл. мъртвородени), а не живородени, което би трябвало да се приеме по-скоро като печатна грешка.

лото на века, до 1,84 на финала на прогнозния период. Цифрите показват, че най-бързо нарастване по този показател се очаква през периода 2005-2015 година. На табл. 16 са дадени аналогичните данни от актуализацията на прогнозата от 2010 г., съгласно които тоталният коефициент за плодовитост към 2050 г. се очаква да достигне дори 1,90.

Таблица 15

Коефициенти за плодовитост по възраст на жените в България
(живородени на 1,000 жени), прогноза на ООН от 2008 г.

Години	Възраст							TFR
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
1995-2000	50.65	95.62	63.97	25.12	7.00	2.45	0.00	1.22
2000-2005	44.77	83.51	70.39	37.59	9.14	3.76	1.25	1.25
2005-2010	42.23	77.50	84.43	55.38	12.45	5.61	2.80	1.40
2010-2015	35.98	76.69	94.83	66.47	18.11	5.49	2.25	1.50
2015-2020	27.70	72.87	102.70	76.18	23.64	5.14	1.58	1.55
2020-2025	18.84	68.63	110.88	86.41	29.49	4.73	0.83	1.60
2025-2030	9.33	63.98	119.35	97.09	35.65	4.32	0.07	1.65
2030-2035	9.62	65.92	122.97	100.04	36.73	4.45	0.07	1.70
2035-2040	9.90	67.86	126.59	102.98	37.81	4.58	0.07	1.75
2040-2045	10.18	69.80	130.21	105.93	38.90	4.71	0.07	1.80
2045-2050	10.43	71.51	133.40	108.52	39.85	4.83	0.07	1.84

Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2008 Revision Population Database*.

Залегналата в този вариант „Среден” хипотеза за възрастовия профил на плодовитостта прави впечатление с високите очаквания за възрастите от 25 до 39 години, което може да говори повече за увеличаване на броя на ражданията на втори и трети деца в перспектива.

Значително намаление се предвижда по отношение на ранните раждания, особено за първата възрастова група 15-19, за което би трябвало ускорено да се постигне значително еманципиране на различните етноси в българското население и преодоляване на различията в традициите им и начина на живот. Известно намаление се предвижда и при следващата, но фактически най-фертилната на настоящия етап от демографския преход на българското население възрастова група 20-24, характерна с ражданията на първите деца, като чак след 2030 г. се допуска определено пречупване на тази тенденция и минимално увеличение. Подобна хипотеза би трябвало обаче да хвърли сянка от съмнение за бъдещо повишаване на плодовитостта при следващите възрасти, освен ако не се приеме значително закъсняване на браковете и раждане на първите деца на възраст над 25 години. Трудно може да се очаква подобно реструктуриране на възрастовата плодовитост на българските жени при каквото и да е ниво на интегралната плодовитост, изразена с тоталния коефициент.

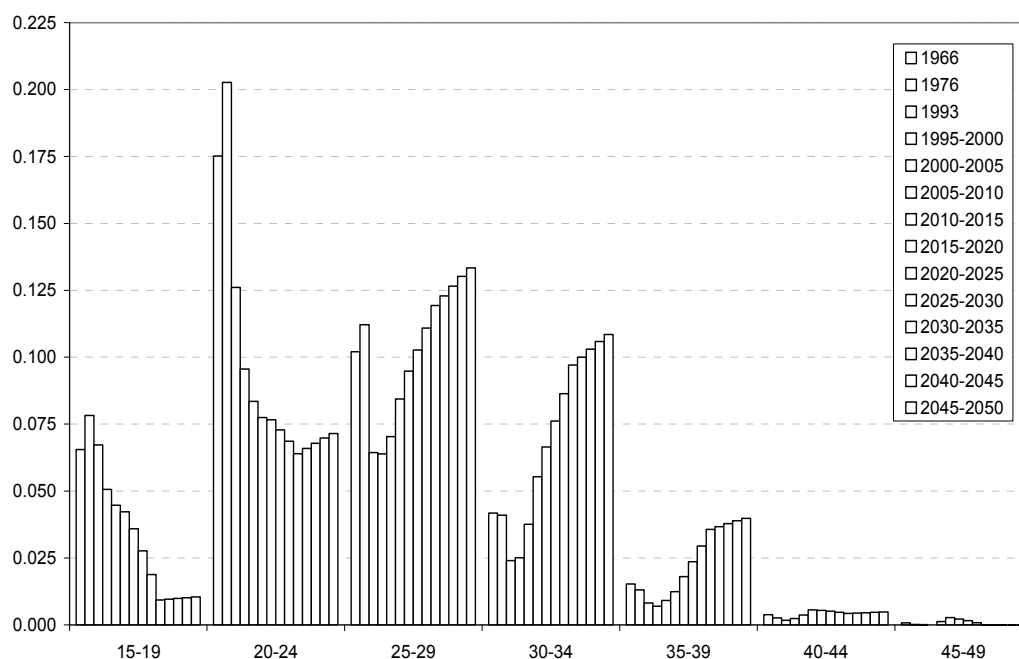
Таблица 16

Коефициенти за плодовитост по възраст на жените в България
(живородени на 1000 жени), прогноза на ООН от 2010 г.

Години	Възраст							TFR
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
1995-2000	50.6	95.6	64.0	25.1	7.0	2.4	0	1.22
2000-2005	44.8	83.5	70.4	37.6	9.1	3.8	1.3	1.25
2005-2010	42.8	82.1	88.4	57.1	18.4	2.7	0.1	1.46
2010-2015	36.2	80.3	98.2	68.1	23.0	3.2	0.1	1.55
2015-2020	28.4	77.1	107.8	79.4	27.7	3.6	0.1	1.62
2020-2025	19.5	72.8	117.1	90.9	32.6	4.1	0.1	1.69
2025-2030	9.9	67.6	126.1	102.6	37.7	4.6	0.1	1.74
2030-2035	10.1	69.5	129.6	105.4	38.7	4.7	0.1	1.79
2035-2040	10.4	71.1	132.7	107.9	39.6	4.8	0.1	1.83
2040-2045	10.6	72.5	135.3	110.1	40.4	4.9	0.1	1.87
2045-2050	10.8	73.8	137.7	112.0	41.1	5.0	0.1	1.90
2050-2055	10.9	74.8	139.6	113.5	41.7	5.1	0.1	1.93
2055-2060	11.0	75.7	141.3	114.9	42.2	5.1	0.1	1.95
2060-2065	11.2	76.5	142.7	116.1	42.6	5.2	0.1	1.97
2065-2070	11.3	77.2	144.0	117.1	43.0	5.2	0.1	1.99
2070-2075	11.3	77.7	145.1	118.0	43.3	5.3	0.1	2.00
2075-2080	11.4	78.2	146.0	118.7	43.6	5.3	0.1	2.02
2080-2085	11.5	78.7	146.8	119.4	43.9	5.3	0.1	2.03
2085-2090	11.5	79.1	147.5	120.0	44.1	5.3	0.1	2.04
2090-2095	11.6	79.4	148.1	120.5	44.2	5.4	0.1	2.05
2095-2100	11.6	79.6	148.6	120.9	44.4	5.4	0.1	2.05

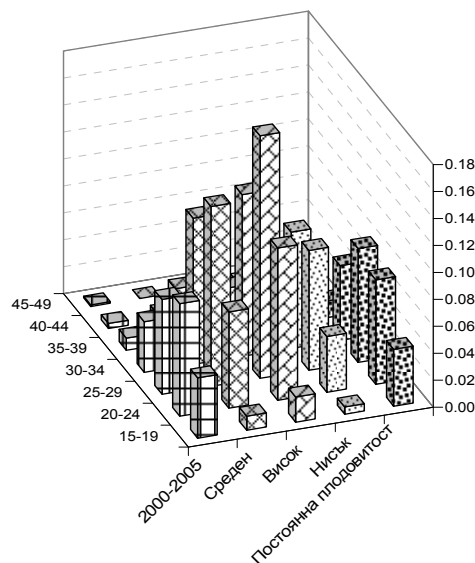
Източник: United Nations, Population Division: *World Population Prospects: The 2010 Revision Population Database*.

Тези несъответствия биха изпъкнали повече, ако към данните от табл. 16 се добавят и съответните – по отчети за по-ранни години от миналия век. Това е показано на фиг. 12, като са подбрани години, непосредствено след поредното преброяване на населението на България, за да се избегнат проблемите по информацията за външната миграция, разгледани в т. 16 и 17, в резултат на които би могло да има изкривяване на данните за родилните контингенти и възрастовата им структура. Плодовитостта на възрастовите групи на жените е представена с отделни блокове, като най-левите три колони от всеки блок съответстват на годините 1966, 1976 и 1993, а следващите надясно представят данните от табл. 16 в съответния хронологичен ред. Така най-дясната колона от всяка група отговаря на плодовитостта през 2045-2050 г., съгласно вариант „Среден” на прогнозата на ООН.

Фиг. 12. Възрастови коефициенти за плодовитост на жените в България за отделни периоди (прогноза на ООН, вариант “Среден”)

Годината 1966 е подбрана като една от най-ниските за възрастовата плодовитост ($TFR = 2.03$) на българските жени в началото на втората половина на миналия век, при все че нашето население по това време се намира още в подстъпите на третата фаза на демографския преход. Следващата 1976 г. е представителна за ефекта от мерките за повишаване на раждаемостта от края на шестдесетте и началото на седемдесетте години ($TFR = 2.24$) и за тази година плодовитостта е най-висока за първите две възрастови групи 15-19 и 20-24 в сравнение с всички останали години, представени на фиг. 13.

Фиг. 13. Възрастови коефициенти за плодовитост на жените в България за отделните варианти на прогнозата на ООН за периода 2045 – 2050 г. в сравнение с годините 2000 – 2005 г.

Възрастовата група 25-29 г. също бележи висока плодовитост през 1976 г., но в прогнозата се предвиждат още по-високи стойности след 2025 г. Подобно е положението и при следващите възрасти, като за възраст 30-34 се предвижда още към 2020 г. плодовитостта да нарасне повече от четири пъти в сравнение с началото на века и два и половина пъти повече в сравнение с високите нива от 1966 и 1976 година.

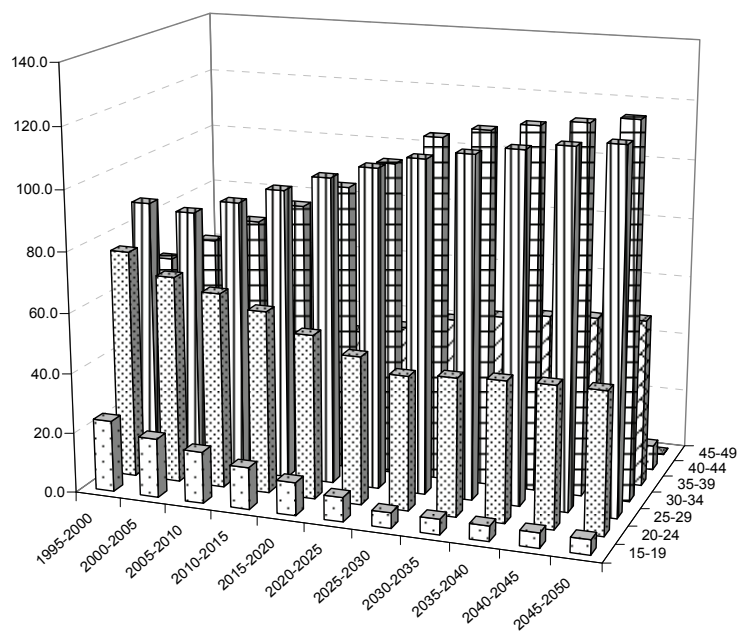
Данните за 1993 г., непосредствено след поредното преброяване на населението от 1992 г., са включени като представителни за една от годините с най-ниска възрастова плодовитост у нас ($TFR = 1.46$) и може да послужат като ориентир за това как в хипотезите за бъдещата плодовитост на прогнозата на ООН е залегнало значително пречупване на низходящата тенденция и особено за възрастите над 25 години се предвиждат нива, значително надхвърлящи съответните за високата плодовитост от 1976 година.

23. Подобно е положението и при останалите варианти на прогнозата на ООН за демографските перспективи на България. На фиг. 13 е показано в какво съотношение се намират те помежду си към 2045 – 2050 г., в сравнение с фактическото положение от базовия период 2000-2005 година.

При всички варианти възрастовата група 25-29 години се очертава в перспектива като най-плодовита, макар и в различни пропорции, за разлика от исторически сложилата се тенденция през третата фаза на демографския преход въобще и по-специално при българското население, характерна със спада на раждаемостта предимно за сметка на третите, четвъртите и следващите деца в семействата, а и в из-

вестна степен и на вторите, и с непрекъснато увеличаващия се относителен дял на семействата с едно дете или дори без деца. На „междинния” финал на прогнозата към 2050 г. плодовитостта за възрастите 30-34 години се оказва сравнима с тази за възраст 20-24 години, което е най-малкото изненадващо. При варианта „Среден” тя дори надхвърля с около 50% съответната за възраст 20-24 години. При варианта „Висок” надхвърлянето е минимално, но при варианта „Нисък” то е 100%. Само при варианта с постоянна плодовитост плодовитостта на възрастовата група 20-24 години е с около 25% по-висока от тази на 30-34 години.

Налага се изводът, че в прогнозата на ООН се предвижда радикална промяна във възрастовия профил на плодовитостта, което в действителност е без прецедент не само за България. За цялото европейско население например при варианта „Среден” се предвижда към 2050 г. плодовитостта за първата възрастова група – 15-19 години, да спадне четири и половина пъти в сравнение с периода 2000-2005 г.; за втората – 20-24 години, да се намали с около 40%; при възрастите 25-29 години се очаква повишение с 35%, за възраст 30-34 години повишението е с 88%; за възраст 35-39 години – със 123%, и за 40-44 години – с 80% (фиг. 14). Така се получава значително изместване на ражданията на жените към по-старшите възрасти, за което свидетелства и медианната възраст на майките, която в началото на века е около 23 години и постепенно нараства до 29 г. към средата на века. Това преструктуриране на ражданията става в рамките на тотален коефициент за плодовитост, за който се предвижда постепенно повишаване от 1,42 през 2000-2005 г. до 1,8 – 1,9 към 2050 г.

Фиг. 14. Възрастови коефициенти за плодовитост на жените в Европа.
Вариант “Среден” на прогнозата на ООН

За Япония се оказва, че към 2050 г. плодовитостта за възрастите 30-34 г. е над четири пъти по-висока от тази за 20-24 г., а при възрастите 35-39 г. – два пъти (с изключение на варианта с постоянна плодовитост). За Швеция най-високата плодовитост към 2050 г. се предвижда да бъде за възрастите 30-34 г., като само при варианта „Висок” има някакво изравняване с предходната възрастова група 25-29 години. А плодовитостта за възраст 20-24 г. се оказва от два до пет пъти по-ниска в сравнение със следващите възрасти.

В резултат на това възрастовата плодовитост на жените в прогнозата на ООН се оказва значително изместена към старшите възрасти, което, макар и само като хипотеза, е трудно за възприемане. Така че бъдещето на плодовитостта, а с това и раждаемостта на българското население, би трябвало да се очаква по-скоро в посока към вариантите „Нисък” или към този с постоянна плодовитост, та дори и под тях.

Тази изместеност, в съчетание с предвижданите високи стойности за тоталния коефициент за плодовитост към средата на века, поражда редица въпроси пред методологията на демографските прогнози.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

24. Заложените хипотези в прогнозата на ООН трудно се вписват в отдавна утвърдилите се разбирания за демографския преход в третата му фаза. Интересно и общоприето в научните среди схващане за динамиката на възрастовата структура на плодовитостта през съответния период се застъпва от Луи Анри¹. Според него съществува т. нар. естествена плодовитост, наблюдавана сега преди всичко в развиващите се страни, където няма или има съвсем ограничено семейно планиране и въобще някакво по-изявено съзнателно действие на съпрузите по отношение броя на децата и кога да се родят. Съдейки по все пак оскъдните данни за някои държави, където се предполага отсъствие на семейно планиране, Анри достига до извода, че естествената плодовитост има универсална форма и ако има някакви разлики в нивата, те се дължат на общото здравно състояние, кърменето и разни физически и социални фактори, които би могло да влияят на брачната плодовитост. В днешно време естествена плодовитост може да се очаква само на някои места в Африка, Йемен, Афганистан и Хаити, където раждаемостта е най-висока. В България естествена плодовитост би могло да се наблюдава в началото на двадесетия век до двадесетте или тридесетте му години.

Съгласно подобна концепция, но в малко по-съвременна форма, при евентуално наличие на семейно планиране, нетният интензитет на майчинство² би трябвало да има по-скоро определена форма $\varphi_k(x)$, като зависи от вече родените в семейството деца на брой k , не само от възрастта на жените x . Така изгледите за раждане на първото дете би трябвало да се изразяват с $\varphi_0(x)$, за второто дете – $\varphi_1(x)$, и т.н. Ако

¹ Louis Henry (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly* VIII, 2, с. 81-91.

² Което е възрастовата плодовитост на жените, редуцирана с риска за смърт на жените в детеродна възраст и риска живородените да не достигнат до възрастта на майките и така да не се получи пълно заместване на поколенията.

би имало място за естествена плодовитост $\eta(x)$, би трябвало за нетния интензитет на майчинство да е валидно

$$\varphi_k(x) = \delta_k \eta(x),$$

където параметрите δ_k не зависят от възрастта на жените, а само от вече родените $k = 0, 1, 2, \dots$, и изразяват съзнателното поведение на съпрузите при създаването на потомството. Така например за семейства, чиято цел би била да имат две деца, би трябвало да са налице такива релации $\delta_1 > \delta_2 > \delta_3 > \dots$, показващи осъзнат стремеж към ограничаване на раждане на трето и следващи деца. Ако подобно семейство стриктно би се придържало към такъв план, може да се очаква $\delta_0 < \delta_1$ и дори $\delta_2 = \delta_3 = \dots = 0$. Но ако биха се задоволили и само с едно дете, то би могло да се получи $\delta_0 \geq \delta_1$. При отсъствие на семейно планиране би трябвало числата δ_k да са еднакви

$$\delta_0 = \delta_1 = \delta_2 = \dots$$

и плодовитостта на жените да се определя само от възрастта им, т.е. да съвпада с естествената плодовитост и да не зависи от размера на вече създаденото потомство. Въобще, съотношението между величините δ_k би било доста показателно за семейното планиране и фертилното поведение на съпрузите.

Коул и Тръсел¹ разглеждат подобни модели, като допускат, че при съвременния начин на живот се зараждат отклонения със знак минус на фактическия нетен интензитет на майчинство от естествената плодовитост $\eta(x)$, които нарастват с възрастта на жените, като при това отклоненията са толкова по-големи, колкото по-разпространено е семейното планиране и колкото по-стриктно се придържат съпрузите към своите планове за потомството. Така за нетния интензитет на майчинство се получава следният модел:

$$\varphi(x) = H\eta(x)\delta(x), \quad (1)$$

където H е константа, характеризираща нивото на естествената плодовитост, и $\delta(x)$ показва в какви пропорции нетният интензитет би се отклонявал от нея.

Като сравняват данните за редица населения, авторите на модела се натъкват на определена закономерност при тези пропорции

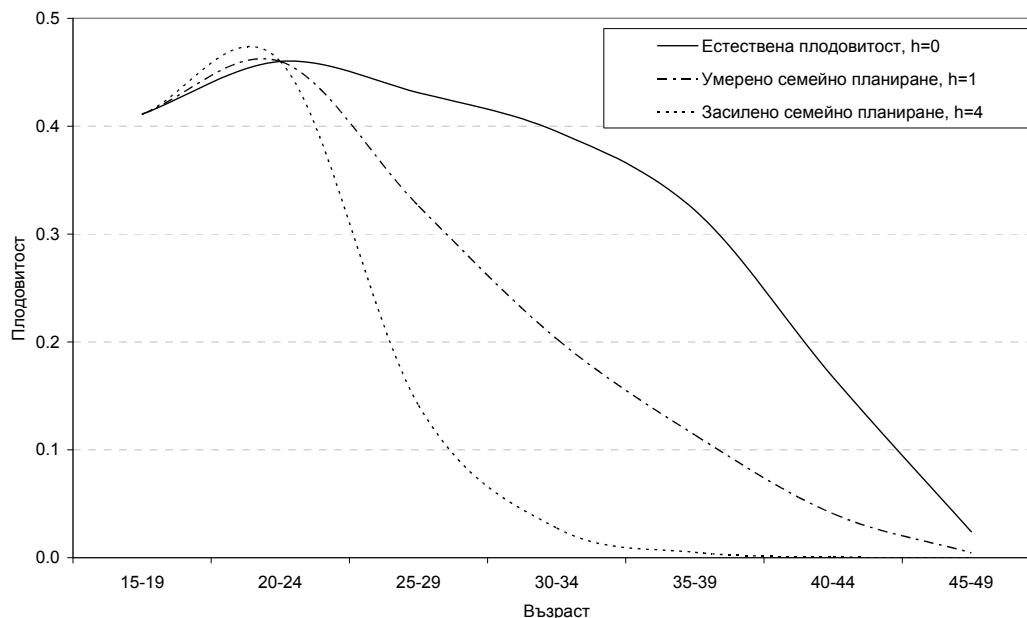
$$\delta(x) = e^{h\nu(x)}, \quad (2)$$

където $\nu(x)$ е своеобразно ядро на възрастова структура на плодовитостта, оказало се приблизително едно и също за разглежданите населения, а константата h представлява мащаба на тези отклонения, понякога доста различен по големина за различните населения. Така от (1) и (2) като модел за нетния интензитет на майчинство се получава

$$\varphi(x) = H\eta(x)e^{h\nu(x)}. \quad (3)$$

¹ Coale, A., T. J. Trussel. (1974). Model fertility schedules: variations in the age structure of childbearing in human populations. *Population Index*, 40, No. 2, pp. 185-258.

Коул и Тръсел дават съответни данни за елементите на модела¹, на основата на които на фиг. 15 са показани три варианта, съответни на три стойности за h , за сравнимост при една и съща височина на възрастовата плодовитост $H = 1$ в (3).

Фиг. 15. Възрастова плодовитост – модел на Коул-Тръсел

Вижда се как със засилване на семейното планиране се наблюдава свиване на кривата на плодовитостта към по-младшите възрасти поради по-бързото относителното намаление на вторите и третите деца в семействата в сравнение с първите, при това с известно избързване на раждането на първите деца, което е точно обратното на хипотезите, заложиени в прогнозата на ООН.

Авторите дават и три примера за Швеция – 1891-1990 г., Япония – 1964 г. и Унгария – 1970 г., при които се наблюдава поразително съвпадение между модела (при подходящи стойности за параметрите H и h) и фактическите данни за тези години. Моделът на Коул и Тръсел представлява интересен опит за типизация на брачната плодовитост и в съчетание с различни модели на първия брак се използва

¹ В Coale, A., T. Trussel (1978). Technical note: finding the two parameters that specify a model schedule of marital fertility. *Population Index* 44, No. 2, pp. 202-213, се дава методът за намиране на параметрите на модела по фактически данни и се правят редица уточнения и допълнения. Вж също и Чолаков, Н. (2007). Трудова и социална статистика. София: УИ "Стопанство", с. 309-311.

като шаблон за измерване на възпроизводствения процес на населението¹ в духа на приложенията на моделните таблици за смъртност на Коул и Демени².

25. Може да се направи изводът, че в демографските прогнози се залагат хипотези за по-висока, дори и нарастваща плодовитост на жените, а с това и по-висока раждаемост в перспектива, при все че при тях има ред други условности, свързани със смъртността и продължителността на живота, с миграционните движения, с качеството на използвания статистически материал и т.н. Демографският преход не съдържа никакви фактически свидетелства за такова пречупване на низходящата тенденция в раждаемостта, наблюдавана през последните десетилетия, а и теоретичните опити за неговото осмисляне и научно обяснение не предлагат убедителна аргументация в подкрепа на подобни хипотези.

Най-проблематично е достигането на такива високи нива на тоталния коефициент за плодовитост от порядъка на 1,8 и 1,9 за българското население (дори 2,05 за 2100 г. в последното издание) при варианта „Среден“ на прогнозата на ООН, като се има предвид, че данните от демографския преход сочат по-скоро към 1,6 като максимум през отделни години, а не като дълготрайна тенденция. За цялото европейско население при същия вариант се предвижда тоталният коефициент за плодовитост да достигне 1,9 към 2050 г. и 2,06 към 2100 г., докато в началото на века е около 1,5. Такова увеличение трудно би се постигнало дори и след масивна имиграция от Африка и Азия и внос на потенциална раждаемост, на което се привлече вниманието в т. 7. Същевременно за миграционното салдо за Европа се очаква – при тези прогнози, към 2050 г. то да бъде около 700 хил. годишно и към края на века да спадне под 100 хил., въпреки че в началото на века е над 1 млн. годишно.

Друга особеност на прогнозите на ООН е изместеността на плодовитостта към по-високите родилни възрасти, което трудно се защитава като виждане за бъдещото развитие. Може да се мисли за вариант за връщане на възрастовата плодовитост на жените обратно към традиционно най-фертилните възрасти от 20 до 25 години, при същото ниво на тоталния коефициент за плодовитост. Така дори би се получило известно разширение и ускорение на демографското възпроизводство поради скъсяването на дистанцията между съседните поколения.

¹ ООН. (1983). *Indirect Techniques for Demographic Estimation*. Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies, No 81, ST/ESA/SER.A/81, New York: United Nations.

² Coale, A., P. Demeny (1966, 1983). *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton: Princeton University Press.

Хипотезите за смъртността при демографските прогнози са обикновено доста резонни, тъй като данните за тази страна на демографските процеси са надеждни, особено в развитите страни, и неслучайно в този дял обикновено не се предвиждат повече от един вариант. По-спорно е положението с детската смъртност и смъртността на порастващите, оценката на които дори и в някои развити страни се натъква на трудности.

Доста несигурни и уязвими са всякакви хипотези за механичното движение на населението и по-специално за външната миграция. Това се отнася в най-висока степен и за българското население, което страда от хронична емиграция и съответно отрицателно миграционно салдо, особено през последните двадесет години. Засега България е само транзитен пункт за външна имиграция в посока към Западна Европа (ЕС), но може да се очаква в недалечно бъдеще страната ни да стане и притегателен център за заселвания отвън, в резултат на което би започнало постепенно свиване отрицателното миграционно салдо. Така в прогнозата на ООН от 2010 г. се смята, че след 2050 г. отрицателното миграционно салдо у нас ще започне да се стопява.

ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ – ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ**Резюме:**

В студията се разглеждат демографските процеси, възгледите за демографския преход и други теории за населението, както и някои от по-разпространените очаквания за бъдещето в развитието на населението. В демографската ситуация в развитите страни, в т.ч. и в България, се откриват редица особености, като преди всичко е спадът в раждаемостта през втората половина на двадесетия век и породеното от това стареене на населението със съответните социално-икономически последици. Спадът в раждаемостта е резултат от своеобразното и трудно проследимо преплитане на множество фактори, за което свидетелстват разнообразни и понякога противоречиви обяснения на този феномен. През последните десетилетия науката все по-често се обръща към бъдещето на демографските процеси, правят се различни прогнози на населението, които показват не само какво да се очаква, но и какво да не се очаква от бъдещето в тази област.

DEMOGRAPHIC PROCESSES – HISTORY, TRENDS, PROSPECTS**Abstract:**

In this study demographic processes are reviewed together with the concept of the demographic transition and other population theories as well as some of the recognized expectations of the future of the population. There are plenty of peculiarities in the demographic situation in developed countries, including Bulgaria, among which is the decline of birth process during the second half of the 20th century and the social and economic consequences of it. The decline of birth process is a result of numerous interconnected factors which are difficult to trace let alone to explain. Hence different and often contradictory explanations of this phenomenon. During the last decades the science more often turns to the future of the demographic processes and different population projections are elaborated which reveal what to expect and what not to expect from the future in this area.

ОЦЕНКА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – ЗАЕТОСТ, ОБРАЗОВАНИЕ, ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ И ЖИЛИЩНИ УСЛОВИЯ

Тодор Тодоров*

ВЪВЕДЕНИЕ

Интеграцията на ромското население в Европейския съюз е важен елемент от социално-икономическата програма на Европа с оглед на високата степен на социално изключване, на което са подложени ромите в Общността. Редица изследвания са посветени на тази проблематика, която е свързана с високата безработица, ниското образователно равнище, незадоволителния здравен статус и широко разпространената дискриминация на ромското население. В някои от страните от Централна и Източна Европа равнището на безработица сред ромите достига 80-90%¹. Смъртността и очакваната продължителност на живота са на нива, значително по-ниски от средните за ЕС. В допълнение, ромите често са обект на сегрегация по отношение на образованието и жилищните условия, което в значителна степен допринася за тяхното социално изключване. Ромските деца, които посещават училища в обособени ромски квартали, са изправени пред сериозен риск по-късно да се превърнат в безработни или в най-добрия случай да заемат нискоквалифицирани длъжности в неформалния сектор. Ромските общности в кварталите с компактно ромско население често имат ограничен достъп до основни социални услуги.

През последните две десетилетия две събития оказват негативно влияние върху ситуацията на ромите в Европа. На първо място, рухването на плановите икономики през 90-те години на минали век, което имаше отрицателен ефект върху заетостта и условията на живот сред ромското население. В бившите социалистически страни ромите бяха обект на икономическа и социална асимилация, свързана предимно с уседнал начин на живот². Икономическият преход през последното десетилетие на миналия век обаче доведе до влошаване на тяхното положение както по отношение на загуба на работа и жилища, причинена от масовата приватизация, така и във връзка с влошаване на тяхната социална защита³. Така, ромското население в новите страни – членки на ЕС, е обект на нарастващо социално изключване като пряка последица от процеса на преход. Програмите, насочени

* Тодор Тодоров е доктор по икономика, главен асистент в катедра „Човешки ресурси и социална защита“, тел.: 81-95-287, e-mail: todorov_t@unwe.acad.bg

¹ European Commission, The social and Economic Integration of the Roma in Europe, COM (2010) 133, Brussels, 2010.

² Ringold, D., Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges, Washington, D. C., The World Bank, 2000.

³ Zoon, I., On the Margins: Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia, New York, Open Society Institute, 2001.

ни към ромите в новите държави членки и инициирани предимно в резултат на натиска, упражняван от страна на ЕС в процеса на присъединяване, не са в състояние, поне до този момент, да отговорят на основните нужди на ромското население по отношение на подкрепата на техните доходи, създаването на работни места, подобряване на жилищните условия и достъпа до социални услуги.

На второ място, през последните три години икономическата криза допълнително влоши общата социално-икономическа ситуация и допринесе за несигурността сред ромските общности, особено в новоприсъединилите се към Общността държави. В старите страни – членки на ЕС, понижените социални разходи ограничиха възможностите за оказване на социална подкрепа на местното ромско население, както и на ромите, прииждащи от новите държави членки. Именно в този труден икономически контекст е необходимо разработването на подходяща стратегия на европейско равнище, която да окаже подкрепа за преодоляване на социалната изолация на маргинализираното ромско население във всяка една страна от ЕС.

Размерът на ромската общност в Европа се оценява в рамките на 10-12 милиона души¹. Докато това съставлява едва 0,4% от общото население на Стария континент, размерът на ромското население е съизмерим с населението на страни като Чехия или Унгария и е повече от два пъти по-голям от това на Словакия. Поради тази причина, ЕС трябва да обърне по-сериозно внимание на въпроса, свързан с пълноценната интеграция на ромите в социално-икономическата сфера с цел преодоляване на настоящата фрагментация на мерките и осигуряване на по-последователна и ефективна стратегия, както и на по-добра координация на европейско равнище и между страните членки. Успехът на една интегрирана стратегия за подкрепа на социалното включване на ромското население зависи не само от заложената в нея концепция и прилаганите мерки, а и от институционалния капацитет и законовата и стратегическата рамка на осъществяваните политики.

Основната цел на настоящата студия е да направи характеристика на политиките, насочени към интеграция на ромското етническо малцинство в социално-икономическия живот на България.

Анализът е съсредоточен върху сферите на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия. **Отделено е специално внимание** както на стратегическата и институционална рамка на инициативите за преодоляване на социалната изолацията на ромите в българското общество на национално, регионално и местно равнище, така и на постигнатите до момента резултати в това направление. **Подложени са на критична оценка и са формулирани препоръки за усъвършенстване** на различни аспекти на държавната политика, включително нейната структура, изпълнение и въздействие върху социалното включване на ромското население в страната.

¹ Council of Europe, The Situation of Roma in Europe and Relevant Activities of the Council of Europe, Strasbourg, 2010.

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РОМСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Ромското население е втората по големина етническа малцинствена група в България и съставлява онази част от населението на страната, която е засегната в най-голяма степен от предизвикателствата на преходния период, стартирал в края на 80-те години на миналия век. Според данните от преброяването на населението, проведено от Националния статистически институт (НСИ), през 2001 г. броят на лицата, които се самоопределят като роми е 370 908 души или 4,7% от общото население на страната¹. Очаква се резултатите от последното преброяване на населението през 2011 г. да покажат увеличаване на размера на ромското етническо малцинство както в абсолютен брой, така и като дял от общото население. Това е всъщност ромското население, което следва да се взема под внимание при разработването на политики, свързани с неговата културната интеграция в българското общество.

В случаите, когато става дума за социални политики, мерки и инициативи, насочени към населението с най-ниския социален статус в страната, неоправдано генерализирано като „цигани“, следва да се отчита фактът, че неговият размер е значително по-голям². Причината за това е, че част от ромите се самоопределят като българи, а друга част като български турци. По оценки на експерти техният брой е около 350 000³. Те носят социални характеристики, типични за мнозинството от ромското население, но не приемат да бъдат идентифицирани с тази етническа група. Това означава, че реалният относителен дял и съответно абсолютният брой на ромското население е по-голям от това, което се отчита от НСИ. Ето защо, когато става въпрос за броя на ромите в България, следва да се взема предвид не само официалната статистика, но и данните от провежданите социологически проучвания.

Разпределението на ромското население по географски признак на територията на България е сравнително равномерно и като цяло следва тенденциите, идентифицирани при общото население. Степента на урбанизация обаче е различна при различните етнически групи – докато около три четвърти от етническите българи живеят в градовете, при етническите роми този дял е близо 54%⁴. Местоживеенето е основен определящ фактор за достъпа до висококачествени медицински услуги и образование, възможностите за намиране на платена заетост и зарабатване на доход, развитието на инфраструктурата, жилищните условия и по този начин то оказва влияние върху различията в нивата на детската смъртност, средната продължителност на живота и раждаемостта. По отношение на всеки един от гореизброените

¹ НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства в Република България през 2001 г., С., 2002.

² Томова, И., Пампоров, А., Миленкова, В., Социално-икономическото положение на уязвими етнически малцинства в България, Институт по социология при БАН, София, 2007.

³ Симеонова, М., Кориджиева, Д., Петров, Л. Ромите в България – новите предизвикателства, Фондация „Фридрих Еберт, С., 2007.

⁴ НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства в Република България през 2001 г., С., 2002.

показатели населението в селата е в по-неблагоприятна позиция в сравнение с градското население.

В България се наблюдава слаба степен на стандартизация на основните ромски диалекти или писменост. Това прави задачата за въвеждане преподаването на ромски език в училище изключително трудна. Нещо повече, част от лицата, които се самоидентифицират или биват възприемани от останалите като роми, не говорят ромски език – техният майчин език е съответният местен диалект на българския, турския или дори румънския език. В този контекст, според данните от преброяването на населението, проведено през 2001 г., основната част (86,2%) от лицата, които идентифицират себе си като роми, признават за свой майчин език един от основните ромски диалекти, докато по-късни социологически проучвания сочат, че този процент е спаднал на 60,7%¹. Понастоящем около 25% от децата в предучилищна възраст идват от турски или ромски семейства, които говорят вкъщи езици, различни от официалния български език. По този начин майчиният език може да се окаже сериозна пречка пред равния старт на децата в образователната система.

До 2001 г. ромите са етническата група, характерна с най-ниско равнище на трудова мобилност в страната. Понастоящем ситуацията е коренно различна – повече от 40% от семействата в някои от ромските махали имат поне един член, който работи в чужбина². Обикновено мъжете намират работа като строителни или селскостопански работници, в хотели и ресторанти. Жените декларираат, че биват наети като чистачки, в селското стопанство или преработващата промишленост и по-рядко, в шивашкия сектор. Вътрешната миграция на ромите отново е свързана с техните усилия да намерят платена заетост и често е в пряка зависимост от сезонните колебания на търсенето на труд, особено що се отнася до селското стопанство и строителството.

Ромското население е етническата група в България с най-висок дял на преждевременна смърт и най-ниско равнище на очаквана продължителност на живота. В допълнение към мерките за подобряване условията на живот, медицинските услуги и здравната култура, изпълнението на регулярни кампании за скринингови изследвания за различни животозастрашаващи болести в бедните обособени махали и села с компактно ромско население е ключов фактор за подобряване на здравния статус на ромите. В сравнение с останалите основни етнически групи те по-рядко посещават личния си лекар, за да проверят здравословното си състояние, дори и при възникване на сериозни здравословни проблеми.

Детската смъртност достига най-високи стойности при ромската общност – 25 на 1000 живородени деца, или 2,6 пъти по-висока от тази при етническите българи³. Основните причини за това се крият в повсеместната и дълбока бедност, ниската хигиена и честите раждания при майките. България е на едно от челните места в

¹ Институт „Отворено общество“, Ромите в България, Информационен справочник, С., 2008.

² Томова, И., Пампоров, А., Миленкова, В., Социално-икономическото положение на уязвими етнически малцинства в България, Институт по социология при БАН, София, 2007.

³ НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства в Република България през 2001 г, С., 2002.

Европа по преждевременни раждания, което е сериозен рисков фактор за здравето на детето и майката, както и по отношение на бедността сред жените и техните деца. Най-високите равнища на преждеременно раждане са регистрирани при жените от ромски произход – 10-12 пъти по-високи от тези при етническите българки. През последните години обаче се наблюдава положителна тенденция за намаляване на дела на преждевременните раждания сред всички етнически групи в страната, като най-сериозният спад е отчетен сред жените от ромски произход.

Един от най-сериозните проблеми на гражданската дезинтеграция на ромското население в България е нарастващата сегрегация на ромската общност в преходния период. Концентрацията на роми в обособени квартали нараства през последните десет години както в градските, така и в селските райони. Понастоящем повече от 75% от лицата от ромски произход живеят в изолирани общности, в сравнение със само 49% през 1980 година.¹ Изследванията върху социалните проблеми на етническите малцинства показват, че сегрегацията неизбежно води след себе си социална изолация и е една от причините за влошаване на жилищните условия за основната част от техните членове, за проблеми с изграждането и поддръжката на инфраструктурата и хигиената, за сериозни транспортни проблеми и трудности при осигуряването на услуги от първа необходимост. Една от най-сериозните последици от процесите на сегрегация на етническите малцинствени групи като цяло – и на ромското население в България в частност, е значителното влошаване на възможностите на младите поколения, живеещи в обособени квартали, да се подготвят за трудова дейност във формалната икономика, както и нарастващите трудности, пред които те са изправени в опитите си да намерят платена заетост.

Повсеместното и продължително отпадане от пазара на труда е най-сериозният индикатор за социално-икономическото изключване и бедността сред ромите в България в преходния период. За тях безработицата отдавана е престанала да бъде въпрос от личен или семеен характер, а се е превърнала в общностен проблем, който едва ли може да бъде разрешен от отделните индивиди в самата общност. Спадът в равнището на заетост сред ромите е несравним по интензитет с този сред останалата част от населението у нас.

Зависимостта между заетост/безработица и етническа група е много висока за целия преходен период. По данни от представителното изследване сред лицата от ромски произход от 1980 г.² заетостта в групата им е била на много високо равнище, като заети са били 88% от мъжете и близо 80% от жените, или общо 84% за цялата общност. Тази тенденция се запазва до края на 80-те години на миналия век. През 1992 г. – по данни на НСИ от преброяването, едва 47% от ромите на възраст 15-59 г. са заети, а през 2001 г. дялът на заетите роми в същата възрастова група спада до 17,9% (таблица 1). Нито една от останалите етнически общности в страната не е поразена толкова тежко от негативните явления на пазара на труда. След 2002 г. дялът на заетите роми се увеличава в резултат от включването на част от

¹ Представително изследване „Формиране на социалистически начин на живот сред българските граждани от ромски произход”, 1980.

² Представително изследване „Формиране на социалистически начин на живот сред българските граждани от ромски произход”, 1980.

дългосрочно безработните в програмите за временна трудова заетост, но въпреки това той остава на много ниски нива.

Таблица 1

Икономическа активност по етнически признак в България
за периода 1992-2001 г. (%)

Етническа група (15-59 г.)	Заети		Безработни		Икономически неактивни	
	1992	2001	1992	2001	1992	2001
<i>Българи</i>	65.4	56.4	11.0	21.9	23.6	21.7
<i>Роми</i>	47.0	17.9	30.2	59.9	22.8	22.2

Източник: НСИ.

Поради ниското образователно-квалификационно равнище на ромите те обикновено са ангажирани в нискоквалифицирани и недобре платени дейности. Най-често ромите работят на постоянен трудов договор във фирмите за поддържане на чистота и ВиК, докато основните отрасли, осигуряващи временна и сезонна заетост на ромите в страната, са строителните дейности, селското стопанство, преработвателната промишленост, туризмът, товаро-разтоварните дейности, дърводобивът, поддържането на пътищата. Инфраструктурните проекти в градовете и ромските махали поглъщат значителен дял от свободната работна ръка.

Намаляването на безработицата сред ромите в периода преди икономическата криза от последните години се дължи на няколко основни фактора:

- подобряване на макроикономическите показатели и по-конкретно – увеличаване на заетостта и намаляване на безработицата за страната като цяло;
- нарастване на дела на домакинствата, в които поне един от възрастните работи в чужбина;
- повишаване на броя на лицата, намерили постоянна работа след включването им в социални дейности, организирани от Министерство на труда и социалната политика.

В условията на криза ромската общност привидно не е сериозно засегната по отношение равнищата на трудова заетост. Проблемът при подобен анализ обаче е, че заетостта при ромите във всички възрастови групи е значително по-ниска от заетостта при другите общности. Според проведено представително социологическо проучване върху икономическото състояние на българските домакинства в контекста на световната финансова криза, в началото на 2010 г. делът на заетите ромите в трудоспособна възраст е едва 28,6% в сравнение с 50,8% през 2007 година.¹ Едно хипотетично обяснение на този феномен е фактът, че ромската общност е ангажирана най-вече в секторите селско и горско стопанство и строителство, където рабо-

¹ Световна банка и Институт „Отворено общество“, София, „Българските домакинства и икономическата криза“ – представително изследване, 2010-2011 г.

тата е сезонна, а договорите са временни. Анализът на заетостта по икономически дейности обаче показва, че значим спад в строителството не е регистриран. За разлика от него, в земеделието действително се наблюдава намаление в заетостта с 5% при българите и с 10% при ромите.

Любопитно е да се отбележи, че въпреки общия спад в заетостта, при ромите се увеличава заетостта в здравеопазването и търговията. При данните от втория етап на проучването, проведено през септември 2010 г., се наблюдават сериозни разлики в секторната заетост при ромите. Доколкото панелното изследване се основава на извадка от едни и същи домакинства, може да се счита за тревожен фактът, че заетостта на ромите в публичната администрация и образованието намалява драстично. Иначе казано, антикризисните мерки и актуализацията на бюджета в средата на 2010 г. сериозно са засегнали ромите в тези два сектора. Осезаемо е спаднала заетостта на ромите и в сектора на търговията. Напълно според очакванията за сезонните колебания в заетостта, сериозно се е повишил коефициентът на заетост в сектора селско и горско стопанство и от 10% през февруари, през септември той вече е 20,5%. Незначително нараства заетостта в сектора на здравеопазването. Разликата не е значима спрямо февруари 2010 г., но е сериозна спрямо заетостта на ромите в този сектор през 2007 г., когато е била едва 1,8% (вж. таблица 2 по-долу).

Таблица 2

Заетост в избрани сектори по етническа принадлежност
за периода 2007-2010 г. (%)

Етническа група Сектор	Българи			Роми		
	2007	II.2010	IX.2010	2007	II.2010	IX.2010
Здравеопазване	6.8	7.6	7.8	1.8	3.3	5.5
Селско и горско стопанство	10.0	5.2	4.8	20.1	10.0	20.5
Образование	7.7	8.6	8.5	2.5	3.3	0.0
Публична администрация	6.2	7.1	7.1	2.5	2.2	0.0
Строителство	10.2	8.1	7.7	22.4	20.0	17.8
Търговия	16.6	12.0	13.5	8.7	11.1	4.1

Източник: Световна банка и Институт „Отворено общество”, София, „Българските домакинства и икономическата криза” – представително изследване, 2010-2011 г.

Според гореупоменатото представително социологическо проучване, от спада в заетостта при ромското етническо малцинство най-силно е засегната възрастовата група до 29 г., при която заетостта намалява от 46% през 2007 г. до 21% през 2010 г., докато заетостта при лицата от ромски произход в средната възрастова група между 30 и 44 г. спада от 54% през 2007 г. на 37% през 2010 година. По полов

признак заетостта при мъжете от ромското население намалява от 60% на 35%, докато при ромските жени спадът е от 34% на 22% през разглеждания период.

Резкият спад в заетостта при ромите ги прави изключително активни на трудовия пазар. Към февруари 2010 г. активно работа търсят 39,1% от незаетите роми в трудоспособна възраст, като младежите са най-незаинтересованата в това отношение група, сред която икономическата активност е най-ниска. Това е много тревожен феномен при ромите, доколкото едва 20,6% от тях все още учат и цели 16,2% просто не искат да работят. От гледна точка на икономическото развитие, стабилизацията на страната и излизането от кризата, най-важен е делът на онези безработни, които не търсят работа, защото са обезверени, че не могат да намерят такава, или, иначе казано – обезкуражените работници. В това отношение най-обезверени сред основните етнически групи в страната са ромите (23,3%). При тях се наблюдава изключително тревожна тенденция, която засяга най-младата и средната възрастова група от икономически активното население. Така, между една трета и една четвърт от ромите до 44-годишна възраст не вярват, че могат да намерят платена заетост в България.

Драстично пониженият дял на ромите в секторите на образованието и публичната администрация (които осигуряват целогодишна заетост), за сметка на увеличената заетост в селското и горското стопанство (който осигурява най-вече сезонна заетост) поставя на дневен ред необходимостта от въвеждане на квоти в някои сектори с цел интеграция на малцинствата. Подходът на квотите обаче повдига сериозният въпрос за ниското образователно-квалификационно равнище сред ромското етническо малцинство. Тъжната истина е, че с едва 16% дял на учениците и с 23% дял на домакините в най-младата възрастова група, ромската общност няма да има капацитет да се възползва от евентуалните работни места, които се заделят за тях. Ако не се вземат по-ясни и по-строги мерки по отношение на задължителното образование, както и за прекратяване практиката на ранните бракове, делът на младите роми, които не вярват, че могат да намерят работа, ще расте поради факта, че работодателите няма да са склонни да ги наемат на работа по обективни причини. Нещо повече, с него ще расте и делът на онези, които никога не са работили и не искат да работят, а това вече би могло да застраши бюджета на държавата и функционирането на цялото общество.

По отношение на всички показатели, които характеризират условията на труд на зетите, ромите неизбежно демонстрират най-лошите резултати. Зетите сред тях обикновено работят на временен или изобщо без какъвто и да е трудов договор и на съкратено работно време. Именно поради тази причина ромите са най-застрашени от риска въобще да не получат заплащане за своя труд. Поради факта, че не работят на постоянен трудов договор, ромите значително по-рядко могат да се възползват от допълнителни облаги като работно облекло, купони за храна, допълнително здравно осигуряване и финансови средства за покриване на разходите им за медицински услуги. Ромите получават възможност за участие в осигурени от работодателите курсове за обучение значително по-рядко от представителите на българския етнос. Като правило делът на зетите лица от ромски произход, които не попадат в

обхвата на социално осигурителната система или се осигуряват върху малка част от реалните си доходи, е значителен.

Бедността в България е често срещано явление сред ромите от началото на преходния период. В рамките на ромската общност бедността е най-широко разпространена, най-дълбока и най-продължителна. Именно това социално-икономическо явление се оказва основният фактор, който ограничава достъпа на значителна част от ромското население до висококачествено образование, медицински услуги и нормални жилищни условия в преходния период. Новата бедност сред лицата от ромски произход се предава на следващите поколения или, с други думи, се превръща в трайно явление. Тя е свързана със задълбочаващото се изключване на ромите от почти всички сфери на социалния живот, както и със засилване на сегрегацията на ромската общност. Този нов вид бедност не е елемент от жизнения цикъл на индивида, а по-скоро представлява проявление на социалната изолация на преобладаващата част от ромското население в България в резултат на структурните промени в българската икономика, предизвикани от процеса на преход.

Въпреки усъвършенстването на системата за социално подпомагане, тя все още не може да допринесе за ограничаване на “заучената безпомощност” сред безработните роми, не достига до най-нуждаещите се и не е в състояние да помогне на уязвимите домакинства да се справят с бедността. Социалните работници често изпълняват ролята на социална полиция, което, от своя страна, води до загуба на доверие от страна на техните клиенти, до възникването на редица конфликтни ситуации и до невъзможност да се справят със специфичните си задължения да подпомагат своите клиенти от ромската общност. Наред с това, социалните работници обслужват огромно количество лица и са натоварени с прекалено много бюрократични задължения, което напълно отнема времето им за работа с клиенти. Именно поради тези причини функциите на социалните работници все по-често се изземват от помощник-учители, здравни медиатори или неправителствени организации, но те не винаги имат нужната компетентност или оторизация да извършват определени социални услуги.

През последните две десетилетия България е свидетел на обезпокоително влошаване на образователния статус на младите членове на ромската общност, което допълнително намалява техните шансове да намерят платена заетост и впоследствие ще доведе до възпроизвеждане на бедността в следващите поколения. Ниският образователен статус сред преобладаващата част от ромската етническа група е причина за засилване на социалната дистанция между тях и останалата част от обществото, както и за продължаваща маргинализация на тяхната общност. Разпространението на общата и функционалната неграмотност при ромите се е увеличило с 60,6% (от 14,5% на 23,2% от ромското население на 20 и повече навършени години) в периода между двете преброявания на населението (1992-2001 г.)¹. Очаква се последното преброяване на населението през 2011 г. да покаже още по-неблагоприятни тенденции относно образователното равнище, тъй като ромската общност е единст-

¹ НСИ, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства в Република България през 2001 г., С., 2002.

вената в страната, при която се наблюдава влошаване на образователния статус на младото поколение през последните години.

В България всеки четвърти представител на ромската етническа група е неграмотен, докато функционалната неграмотност на практика обхваща около половината от пълнолетното население на ромската общност. Най-тревожен е фактът, че неграмотността се завръща сред най-младите членове на общността, което е предпоставка тя да продължи да се предава на бъдещите поколения. Друга особеност на ромската етническа група, е че тя е единствената в България, при която образователното равнище при жените е значително по-ниско от това при мъжете. И понеже именно жените са тези, които са отговорни за грижите за децата, тяхната неграмотност или ниско образование са ключов фактор за образователните амбиции и постиженията на децата в училище.

Значително по-ниският образователен статус на представителите на големите малцинствени общности сам по себе си е косвен показател за съществуването на неравнопоставеност на различните етнически групи при достъпа до образователни услуги. Качеството на образованието в ромските училища е много ниско, докато равнището на явното и скритото отпадане от училище сред ромите продължава да е много високо. Така българската образователна система се оказва неподготвена да посрещне предизвикателството за осигуряване на равен достъп до качествено образование за децата от големите малцинствени общности.

Въпреки относителното подобряване на условията на живот през последното десетилетие, броят на онези представители на ромската общност, които определят собственото си здраве като лошо и много лошо, нараства. Въз основа на оценка на медицински специалисти здравословните проблеми на ромите са особено остри, въпреки факта, че това е най-младата общност в страната. По-голямата част от социалните заболявания се срещат далеч по-често сред ромите, отколкото сред представителите на другите етнически общности. През последните години нараства разпространението на наркотици в някои от големите ромски гета, както и свързаните с това заболявания. Изключително сериозен проблем в кварталите с компактно ромско население представляват инфекциозните заболявания. Пренаселеността на махалите и жилищата затруднява изолацията на вирусоносителите и заболяванията често приемат епидемичен характер.

Около една трета от пълнолетното ромско население няма здравна застраховка, като този дял нараства. Бедността е най-значимият фактор, който ограничава достъпа на повече от половината от ромите до медицински услуги. Други фактори в това отношение са пространствената отдалеченост от лекарските кабинети или болниците, недостатъчното оборудване на медицинските практики в някои от селските райони, бюрократичната тежест, свързана с предоставянето на медицинско обслужване, увеличена след здравната реформа, повишената мобилност на част от ромските домакинства и негативните нагласи спрямо ромите, които понякога водят до неравнопоставеност в отношението на медицинските служители към тях. Повече от половината лица от ромски произход смятат, че получават медицински услуги с по-ниско качество, отколкото етническите българи. Лицата с по-нисък образователен и социален статус изразяват по-често неудовлетворение от медицинското обс-

лужване и от отношението на лекарите към тях. Като цяло мъжете по-често се оплакват от контактите си със здравната система, отколкото жените.

Почти половината от ромите живеят в жилища без водопровод, докато три четвърти от ромските домакинства нямат канализация в селата или градските квартали, в които живеят. Отпадъците в ромските квартали не се събират редовно от фирмите за почистване, а частично изградената инфраструктура и лошата хигиена способстват за разпространението на стомашно-чревни заболявания. Над една трета от представителите на ромската етническа група перманентно обитават паянтови жилища, които застрашават здравето и живота на живущите в тях. За още толкова лица ситуацията е подобна през онази част от годината, когато са ангажирани в сезонни дейности извън населеното място, което обитават. Недостатъчният контрол, упражняван върху изпълнението на градоустройствените проекти в ромските квартали, допълнително влошава хигиенните условия на стотици домакинства. Сериозен проблем е липсата на контрол върху незаконното строителство в ромските махали – през последните години се увеличава незаконното изграждане на жилищни пристройки, гаражи, работилници и навеси за дърва върху тротоарите и върху част от улиците, което, наред със самоволното издигане на ограждения, прави част от кварталите недостъпни за линейките и пожарните коли.

Така представената характеристика на ромското етническо малцинство в България потвърждава необходимостта от предприемането на ефективни мерки за пълноценната интеграция на ромите в социално-икономическата сфера у нас. В този контекст успехът на една интегрирана стратегия за подкрепа на социалното включване на ромското население в областта на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия зависи както от съдържанието, така и от административния капацитет, нормативната рамка и финансовата обезпеченост на осъществяваните политики.

2. НОРМАТИВНА РАМКА НА ИНТЕГРАЦИЯТА НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

В Конституцията на Република България няма изрични текстове, касаещи ромското или което и да е друго национално малцинство. Нещо повече, като гарант на основните права и свободи, Конституцията не прави разлика между отделните граждани въз основа на тяхната етническа принадлежност. Представителите на етническите малцинства имат всички трудови, социални и икономически права, гарантирани от Конституцията. Наред с това обаче в нея съществуват редица текстове, които индиректно касаят правата и интересите на лицата, принадлежащи към етнически малцинства. Според чл. 36 гражданите, чийто майчин език е различен от българския, имат правото да изучават и използват своя собствен език. Чл. 6, ал. 2 забранява привилегии или ограничения на правата, основани на етническа принадлежност, докато чл. 44, ал. 2 гласи, че дейността на никоя организация не може да разпалва етническа вражда. По този начин Конституцията на Република България гарантира спазване на основните права на всички български граждани, включително представителите на етническите малцинствени групи.

Редица други нормативни актове също забраняват дискриминацията, привилегиите или ограниченията, основаващи се на етническа принадлежност, в процеса на упражняване на специфични права в сферата на труда, социалното осигуряване и подпомагане, медиите, образованието, културата и др.¹

Независимо от големия брой нормативни документи, гарантиращи правата на малцинствата, ромската общност има сериозни проблеми при упражняването на тези свои граждански права. Въпреки наличието на значителен брой ромски политически партии и неправителствени организации, ромите са недостатъчно представени както в Народното събрание, така и в институциите на изпълнителната власт и дори в органите на местното самоуправление. Показателна за това е неспособността на ромските представители в органите на властта да повдигнат сериозен публичен дебат по проблемите на социалната и икономическата изолация на ромите и да допринесат в значителна степен за изпълнението на програми за разрешаване на тези проблеми. От години натискът за интеграцията на ромското етническо малцинство в българското общество идва основно от Европейския съюз, а не от политическите структури в страната или гражданските сдружения на ромите.

Когато става дума за правата на наемните работници от етнически малцинства, два нормативни акта са от основно значение, а именно: Кодексът на труда и Законът за защита от дискриминация. В България проблемът, свързан с равния достъп на всички деца до образование, се регулира от редица нормативни документи с различна позиция в нормативната йерархия – закони, наредби и др. В Конституцията се залагат основните принципи за развитието на образованието (чл. 23) и правото на всеки човек на образование и обучение (чл. 53). Правата на българските граждани да получат образование и квалификация без каквито и да било ограничения, основани на етнически произход, са заложили в чл. 4 на Закона за народната просвета. Осигуряването на необходимото ниво на образование, както и последователността и продължителността на образователния процес, е регулирано в Закона за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план.

Преструктурирането на селскостопанския сектор и правните ограничения, заложили в Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, предвиждат предоставянето на земя единствено на бивши собственици от периода преди масовата колективизация. За сметка на това лицата, които са обработвали земята в продължение на десетилетия, не получават възможност автоматично да придобият собственост върху нея, като това, от своя страна, оказва най-сериозно влияние върху ромското население. При ратификацията на гореупоменатия нормативен акт през 1991 г. около половината от ромите живеят в селата и осигуряват препитание на себе си и своите семейства чрез упражняване на трудова дейност именно в селскостопанския сектор.

¹ Такива актове са: Законът за насърчаване на заетостта, Кодексът за социално осигуряване, Законът за здравето, Законът за здравното осигуряване, Законът за народната просвета, Законът за висшето образование, Законът за социално подпомагане, Законът за закрила на детето и др. законови и подзаконови нормативни актове.

3. ПОЛИТИКИ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМСКОТО ЕТНИЧЕСКО МАЛЦИНСТВО

Основополагащият стратегически документ в сферата на социалното включване на ромите в България е Рамковата програма за равноправното интегриране на ромите в българското общество от 1999 г. Програмата има за основна цел преодоляване на неравнопоставеното третиране на ромите в страната чрез дефиниране на основните принципи на общата правителствена стратегия за постигане на равноправно третиране на лицата от ромски произход в България. Програмата предлага нова държавна политика в сферите на: защита срещу дискриминация, заетост, социално подпомагане, оземляване, здравеопазване, жилищни условия, образование, култура, медии и равенство на половете.

Рамковата програма за интегриране на ромите в българското общество за периода 2010-2020 г., приета от Министерския съвет на 12 май 2010 г., доразвива стратегическите области и насоки, заложили в Програмата от 1999 г., и очертава рамката за следващите стъпки на България в тази насока в новия контекст на членство ѝ в Европейския съюз.

Стратегическата цел на Рамковата програма от 2010 г. се състои в създаването на условия за равнопоставена интеграция на ромите в социалния, икономическия и политическия живот посредством осигуряване на равни възможности и равен достъп до права, блага, стоки и услуги, участие във всички сфери на обществения живот и повишаване качеството на живот при спазване на принципите на равнопоставеност и недискриминация.

Предвижда се основната стратегическа цел да бъде реализирана посредством редица стратегически задачи, насочени към:

- преодоляване на неравнопоставеността и осигуряване на ефективно равенство в достъпа до основни социални сфери (образование, заетост, жилищни условия, здравеопазване, социални услуги, култура);
- постигане на пълноценно участие на ромите в икономическия и политическия живот, в изпълнителната власт, както и в неправителствените структури;
- преодоляване на негативното отношение и утвърждаване на позитивни обществени нагласи към ромската общност.

Планира се оперативното изпълнение на Рамковата програма да бъде реализирано посредством Националния план за действие (НПД) по инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.”¹, който интегрира секторните стратегически и оперативни документи на отговорните институции.

¹ Международната инициатива “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.” е първият опит за съвместни действия на държави – членки на Европейския съюз, и други европейски страни за подобряване живота на ромите в Европа. Инициативата стартира през 2005 г. в София с подписване на Учредителна декларация, с която девет държави поемат политически ангажимент да работят за премахване на дискриминацията и отстраняване на неприемливата пропаст между ромите и останалата част на обществото. Понастоящем страните участнички в инициативата са дванадесет. Според Процедурните правила на инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.” всяка страна участничка изготвя

Основните секторни стратегически документи, регламентирани политики за интеграцията на ромите в българското общество в сферите на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия са, както следва:

- Национални програми, включени в Националния план за действие по заетостта (НПДЗ), изготвян ежегодно от Министерство на труда и социалната политика (МТСП);
- Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства – приета през 2004 г., актуализирана през 2010 г.;
- Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства – приета през 2005 г.;
- Национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите за периода 2005-2015 г. – приета през 2006 г.

По-долу са изложени основните моменти в стратегиите, плановете за действие, мерките и дейностите, насочени към интеграция на ромите, заложи в НПД по Десетилетието, и съответните плановете за действие в сферите на заетостта, здравеопазването, образованието и жилищните условия. От гореупоменатите четири ключови области, заетостта е единственият приоритет, за който няма разработен отделен план за действие във връзка с интеграцията на ромите. Мерките в сферата на трудовия пазар, насочени към ромското население се залагат ежегодно в НПДЗ, приеман от МТСП.

3.1. Заетост

Стратегическата цел в сектор заетост, формулирана в НПД по Десетилетието, се състои в създаването на условия за осигуряване на заетост и подобряване на общата ситуация на пазара на труда сред ромите. Предвижда се постигането на този приоритет да се осъществи чрез изпълнението на няколко **оперативни цели**, а именно:

- Повишаване на конкурентоспособността на ромите на пазара на труда, включително в съвременните области на трудова активност;
- Насърчаване на предприемачеството, стартиране и управление на собствен бизнес;
- Изграждане на капацитет за насърчаване на трудовата заетост на ромите;
- Насърчаване на социалния и гражданския диалог в подкрепа на трудовата реализация на ромите.

Във връзка с прилагането на мерките и с изпълнението на дейности за повишаване на квалификационното равнище и пригодността за заетост на безработните роми, регистрирани в бюрата п труда, Агенцията по заетостта (АЗ) към МТСП има следните функции:

- Мотивация за активно поведение на пазара на труда и търсене на платена заетост;

Национален план за действие по инициативата, като за България такъв е приет на 14 април 2005 г. с протоколно решение на Министерския съвет.

- Професионално ориентиране;
- Обучение за придобиване на нова или повишаване на съществуващата квалификация;
- Провеждане на курсове за ограмотяване;
- Изпълнение на програми за заетост.

И през 2010 г. Национална програма “От социални помощи към осигуряване на заетост” (НП ОСПОЗ) продължава да бъде най-мощната инициатива на пазара на труда, насочена към социална интеграция на безработни лица в трудоспособна възраст (вкл. роми), които са бенефициенти на системата за социално подпомагане. НП ОСПОЗ осигурява заетост на субсидирани работни места, разкрити основно в общополезни дейности, както и дейности в областта на селското стопанство или преработката на земеделска продукция.

Друго направление на дейностите за интеграцията на ромите на трудовия пазар е свързано с повишаване на предприемаческата култура сред ромското население и подкрепа на лицата с ромски произход за започване на собствен семеен бизнес. АЗ провежда мотивационни курсове за насърчаване и стартиране, както и обучения по управление на собствен бизнес.

С цел подобряване на административните услуги, предоставяни на търсещите работа роми и техните потенциални работодатели, АЗ обучава и впоследствие наема представители на ромското етническо малцинство в бюрата по труда, които са разположени в райони с компактно ромско население. Тази инициатива се извършва в рамките на Национална програма “Активиране на неактивни лица”, която е насочена към насърчаване на активната позиция на пазара на труда на икономически неактивни или обезкуражени лица чрез предоставянето на индивидуално или групово консултиране. По-конкретно, програмата предвижда обучение на безработни роми с цел назначаването им в бюрата по труда като посредници на трудовата борса – ромски медиатори. В съответствие с регламентите на програмата техните задължения включват работа с неактивни и обезкуражени лица от ромското етническо малцинство с цел повишаване на мотивацията им за регистрация в бюрата по труда и използването на посреднически услуги за заетост и обучение.

Финансовите средства за изпълнение на горепосочените инициативи се осигуряват от бюджета на АЗ за провеждане на активна политика на пазара на труда.

Друга инициатива, реализирана със средства от бюджета на МТСП, е Проект “Красива България”, който също обхваща ромите като една от основните целеви групи. Проектът е насочен към обучение за професионална квалификация на безработни лица с цел придобиване на строителни и туристически умения, както и към осигуряване на временна заетост в сферата на строителството и устойчива заетост в сферата на туризма и занаятите.

Проект “Заетост чрез подкрепа на бизнеса” – JOBS също се изпълнява директно от МТСП с подкрепата на Програмата на ООН за развитие (ПРООН). Проектът JOBS е насочен към създаване на устойчива среда за разкриване на нови работни места чрез подпомагане на микро- и малки предприятия, както и земеделски производители в райони с висока безработица – предоставяне на обучения и консултантски услуги в изградените по проекта бизнес центрове и бизнес инкубатори в цялата

страна. Ромите, в качеството си на една от най-неравнопоставените групи на пазара на труда, са сред целевите бенефициенти на проект JOBS.

През последните две години са инициирани шест процедури по Оперативна програма “Развитие на човешките ресурси” (ОП РЧР) за подобряване на положението на пазара на труда на широк кръг бенефициенти, включително представители на ромското етническо малцинство, с период на действие 2011/2012 г. Управляващ орган за изпълнение на процедурите е МТСП, а общият им бюджет възлиза на 243 млн. евро. Специфичните дейности по въпросните процедури са в следните основни направления:

- Обучение на безработни лица, включително такива, загубили работата си в резултат на икономическата криза;
- Осигуряване на алтернативни възможности за заетост;
- Обучение на лица, прехвърлени на съкратено работно време, като пряка последица от икономическия спад;
- Идентифициране и мотивиране на обезкуражените и неактивни лица, въз основа на което следва да се проведе професионално обучение и обучение за придобиване на ключови компетенции.

Средствата от Структурните и Кохезионния фонд, с които България разполага за програмния период 2007-2013 г., предоставят значителна възможност за осигуряване на целеви средства на проектен принцип за широк кръг потенциални бенефициенти, включително представители на етническите малцинства, както и за стимулиране на икономическия растеж в страната. За противодействие на негативните последици от световната финансова криза на пазара на труда Комитетът за наблюдение на ОП РЧР одобрява следните операции, които имат пряко отношение към интеграцията на ромите на пазара на труда:

- Операция BG051PO001-1.1.04 “Квалификационни услуги и насърчаване на заетостта” отговаря на необходимостта от развитие на професионални умения и знания в лицата, регистрирани в бюрата по труда, имайки предвид ограничения финансов ресурс за квалификация на безработни в ежегодния НПДЗ. Приоритетно ще бъдат насочвани лица от целевите групи, а именно младежи до 29 г., жени, отсъствали дълго време от работа, лица с увреждания, неактивни лица, като ромите са сериозно представени в редица от тези целеви групи.

- Операция BG051PO001-1.1.03 “Развитие” има преди всичко антикризисен характер. Схемата също е насочена към безработни лица, но с известна разлика в целевата група – обхванати са безработни лица над 50 годишна възраст, продължително безработни, както и безработни лица, освободени от работа вследствие на финансовата криза, реструктуриране или закриване на предприятието, намаляване обема на работа. Целта е да се проведат курсове за квалификация или преквалификация за лицата, които са освободени след 1 ноември 2008 г., след което да бъдат субсидирани работодатели, които ги наемат на работа за период между 9 и 12 месеца. Операцията се реализира чрез предоставяне на ваучери за обучение по ключови компетенции и по професионална квалификация на целевата група в избран от тях обучителен център (от изготвен от АЗ списък). От страна на ОП РЧР и националния бюджет ще бъдат предоставени средства в размер на минималната работна заплата

за страната. Въпреки, че операция “Развитие” не е насочена пряко към интегриране на лицата от ромски произход, постигнатите резултати показват положителна тенденция за усилията, които се полагат от страна на МТСП и АЗ за равнопоставено включване на ромите във всички изпълнявани по оперативната програма мерки.

– Операция “Вземи живота си в свои ръце” е насочена към крайни бенефициенти, които са безработни лица без образование, с ниска степен на образование и без специалност и професия, трайно безработни лица и неактивни лица, както и представители на уязвими етнически групи. Тъй като при най-уязвимите групи много по-често се налага прилагането на индивидуални програми, които са с по-голяма продължителност от обичайните и изискват по-интензивна подкрепа, в рамките на операцията е предвидено да бъде извършено идентифициране и мотивиране на обезкуражените и неактивни лица, на базата на което следва да се проведе професионално обучение и обучение за придобиване на ключови компетенции. Освен това ще бъдат предоставени посреднически услуги за осигуряване на възможност за стажуване при работодател, а на успешно завършилите обучение ще бъде осигурено включване в стажуване.

3.2. Образование

Стратегическата цел в сферата на образователната интеграция на ромското етническо малцинство, залегнала в НПД по Десетилетието и съответната секторна стратегия, е насочена към инвестиране на човешки и финансови ресурси за осигуряване на равен достъп и висококачествено образование на децата и учениците от ромски произход. Планира се нейната реализацията да се осъществи посредством изпълнението на няколко **оперативни цели**, а именно:

- Гарантиране правото на равен достъп до качествено образование на децата и учениците от ромското етническо малцинство;
- Съхраняване и развиване на културната идентичност на децата и учениците от ромското етническо малцинство;
- Създаване на предпоставки за успешна социализация на ромските деца, ученици и младежи;
- Превръщане на културното многообразие в източник и фактор за взаимно опознаване и духовно развитие на подрастващите и създаване атмосфера на взаимно уважение, толерантност и разбирателство;
- Формиране на подходящ социално-психологически климат, който да благоприятства реализацията на образователната интеграция на децата и учениците от ромското малцинство.

Центърът за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (ЦОИДУЕМ), създаден през 2005 г. в рамките на НПД по Десетилетието, е една от основните правителствени институции, участващи в инициативите, насочени към осигуряване на равен достъп и висококачествено образование на ромските деца. За периода 2008-2010 г. Центърът осъществява няколко тръжни процедури за образователна интеграция на деца и ученици от ромското етническо малцинство, а именно:

– Конкурсна процедура 33.2-2008: “Образователна интеграция на деца и ученици от ромската общност” с два компонента:

- Създаване на условия за извеждане на деца и ученици от ромската общност от обособени детски градини и училища и социализацията им в приемни детски градини и училища;
- Подпомагане развитието на образователната среда в детските градини и училища, които успешно интегрират деца и ученици от ромската общност.

(Общата стойност на финансовите ресурси по горната конкурсна процедура е 350 000 евро, в това число 100 000 евро от държавния бюджет и 250 000 евро от Ромския образователен фонд.¹)

– Конкурсна процедура 33.4-2008: Схема за съфинансиране на общински проекти, насочени към общински училища и детски градини, целящи постигане на комплексен и устойчив резултат, свързан с образователната интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. (Общата сума за изпълнението на тази конкурсна процедура е 580 325 евро, в т.ч. 432 309 евро, осигурени от ЦОИДУЕМ и 148 016 евро – от общинските бюджети.)

– Конкурсна процедура 33.5-2009 – по нея са финансирани общо 79 проектни предложения по четирите приоритетни програми:

- Програма 1 “Гарантиране на равен достъп до качествено образование на децата и учениците от етническите малцинства”;
- Програма 2 “Съхраняване и развиване на културната идентичност на децата и учениците от етническите малцинства”;
- Програма 3 “Създаване на предпоставки за успешна социализация на децата и младите хора от етническите малцинства”;
- Програма 4 “Подпомагане на процеса за превръщане на културното многообразие в източник и фактор за взаимно опознаване и духовно развитие на подрастващите и създаване на атмосфера за взаимно уважение, толерантност и разбирателство”.

(Общата стойност на проектите е 490 967 евро. През октомври 2010 г. е отпуснат първи транш, който представлява 60 % от общата стойност на проектите.)

– Конкурсна процедура 33.7-2010 – главната цел на конкурсната процедура е насърчаване на партньорствата между местните власти и неправителствените организации (НПО) за подпомагане на общините в осъществяване на интеграционни инициативи за създаване на условия за равен достъп до качествено образование на ромските деца и ученици.

(Процедурата се реализира отново с финансовата подкрепа на Ромския образователен фонд. По проект на ЦОИДУЕМ на тема: “Подпомагане на институционализи-

¹ Ромският образователен фонд е международна организация, създадена през 2005 г. в рамките на Десетилетието на ромското включване. Основната цел на фонда е да спомага за заличаването на огромната разлика в образованието на ромите и останалите етнически групи чрез политики и програми, които подпомагат качествено образование на ромите, включително десегрегацията на образователната система. Основен приоритет на Ромския образователен фонд е да подпомага изработването и осъществяването на образователни политики, които допринасят за включването на ромите в образователната система.

рането на процеса на десегрегация в България” от донора са получени 200 000 евро, към които през 2011 г. ще бъдат добавени още 100 000 евро. От републиканския бюджет проектът се съфинансира с допълнителни 100 000 евро, които са част от бюджета на ЦОИДУЕМ.)

Национален център “Европейски младежки програми и инициативи” (НЦЕМПИ) е друга правителствена структура, чиято дейност е свързана с проблемите на етническите малцинства в сферата на образованието. Центърът администрира Програма “Младежта в действие 2007-2013 г.” на Европейската комисия, а от ноември 2009 г. – Програма за младежки дейности 2008-2010 г. и Национална програма “Младежки информационно-консултантски центрове 2007-2010 г.”

(През 2009 г. пет проекта са финансирани по Програма “Младежта в действие”, насочени към младежи от етнически малцинства, на обща стойност 46 151 евро.)

В изпълнение на мерките за образователна интеграция на децата и учениците от етнически малцинства, заложи в ОП РЧР, са стартирали следните две процедури, съдържащи конкретни интеграционни мерки:

– Създаване на благоприятна мултикултурна среда за практическо прилагане на интеркултурно образование и възпитание – общият бюджет на процедурата е 2 722 131 евро, като нейните основни цели са, както следва:

- Включване на деца и ученици от етнически малцинства в образователния процес;
- Подпомагане процеса на интеграция на децата и учениците от етническите малцинства;
- Намаляване на броя на отпадналите от училище деца, на застрашените от отпадане, както и на тези, останали извън обхвата на образователната система.

– Интеграция на децата и учениците от етническите малцинства в образователната система – общият бюджет на процедурата е 6 135 500 евро. Целта на тази операция е да създаде условия за по-успешната социална и трудова реализация на децата и учениците от етническите малцинства, които са попаднали или са застрашени да изпаднат в състояние на изключеност, чрез подобряване на условията за равен достъп до образование, както и чрез обучение и засилване на мотивацията за включване в образователния процес.

3.3. Здравеопазване

Стратегическата цел в направление здравеопазване, формулирана в НПД по Десетилетието и съответната секторна стратегия, се изразява в намаляване на смъртността и заболяемостта и преустановяване на негативните тенденции в здравния статус на ромското население. Предвижда се постигането на този приоритет да се реализира чрез изпълнението на следните **оперативни цели**:

- Намаляване на детската смъртност;
- Подобряване здравната помощ за новородените и децата в предучилищна възраст;
- Подобряване на профилактичните дейности сред ромското население;

- Повишаване на здравните знания и информираността на ромското население;
- Подобряване достъпа до здравни услуги;
- Оценяване и наблюдение на здравното състояние на ромското население.

Когато става дума за подобряване на здравното състояние на ромското население в България, една от най-успешните инициативи без съмнение е моделът на здравния медиатор. Длъжността на здравния медиатор е мостът между ромските общности, от една страна, и здравните и социалните служби – от друга. Мярката е иновативна за България, но до момента се прилага успешно и е доказала своята ефективност в много европейски страни за подобряване на достъпа на ромите до здравни и социални услуги и за преодоляване на дискриминационните настроения срещу тях.

В нашата страна, моделът на здравния медиатор е въведен за първи път през 2001 г. от екипа на Фондация “Здравни проблеми на малцинствата”. Основните цели на иниципираната програма са в следните направления:

- Преодоляване на културните бариери в общуването между ромските общности и медицинския персонал по места;
- Преодоляване на съществуващи дискриминационни нагласи в здравното обслужване на ромите по места;
- Оптимизиране провеждането на профилактични програми сред ромското население;
- Здравно образование на ромите и активна социална работа в общността;
- Активна социална работа с уязвими ромски групи.

С приемането на Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, през 2005 г. новата професия – здравен медиатор, намира значимо място в стратегическите приоритети на българското правителство за подобряване на общото здравословно състояние на ромското етническо малцинство. През 2007 г., благодарение на усилията на Министерството на здравеопазването, Министерството на труда и социалната политика, Дирекцията по етнически и демографски въпроси към Министерския съвет и, не на последно място, на неправителствените организации, работещи в тази сфера, петдесет и седем здравни медиатори са назначени на работа в тридесет общини чрез делегиран бюджет. Намерението за институционализирането на новата професия “здравен медиатор” е ясно деклариран приоритет в националната политика. Тя е включена в Националния класификатор на професиите, като е приета и длъжностна характеристика на професията “здравен медиатор”.

През април 2007 г. е учредена Националната мрежа на здравните медиатори в рамките на проект “Подготовка за въвеждане професията на здравния медиатор: повишаване квалификацията и изграждане на мрежа на здравните медиатори в България” с подкрепата на програма МАТРА КАП¹ на Външно министерство на Крал-

¹ МАТРА КАП е програма на правителството на Кралство Холандия, чиято цел е подпомагане подготовката на страните – кандидатки за членство в Европейския съюз, чрез разработване на проекти за възприемане и прилагане на общностното законодателство и укреп-

ство Холандия. Членове на мрежата са над сто и двадесет души – здравни медиатори, лекари-специалисти, общопрактикуващи лекари и медицински сестри, обучители на здравните медиатори, експерти по етнически и демографски въпроси, експерти и специалисти в областта на общественото здравеопазване, съмишленици и граждани, които подкрепят въвеждането на фигурата на здравния медиатор като част от системата на общественото здравеопазване у нас.

През 2010 г. 105 здравни медиатори са назначени в райони с висок дял на ромско население чрез делегирани бюджети на общините на обща стойност 213 873 евро.

Редица здравно-профилактични програми с фокус върху уязвимите групи, вкл. ромите, са инициирани от българското правителство от 2005 г. насам и са финансирани от бюджета на Министерство на здравеопазването и/или донорски програми. По-долу са изброени някои от най-значимите дейности във връзка със здравната профилактика на ромското етническо малцинство у нас:

- Програма “Превенция и контрол на ХИВ/СПИН” и Програма “Подобряване на контрола на туберкулозата в България” – ромите са включени като целева група и в двете програми, съответно в Компонент 5: Превенция на ХИВ/СПИН в ромската общност и Оперативна цел 5: Подобряване откриването на случаи и успеха от лечението на туберкулозата в ромската общност. И двете инициативи се реализират от Министерство на здравеопазването с безвъзмездна помощ от Глобалния фонд за борба срещу СПИН, туберкулоза и малария¹.

- За периода 2008-2009 г. са изпълнени два проекта по програма ФАР, насочени към неравнопоставени групи, принадлежащи към етнически малцинства:

- “Здравна промоция и здравна превенция на майчино и детско здравеопазване”, EuropeAid/122909/D/SER/BG, изпълняван от консорциум с водещ партньор Институт “Отворено общество”, София;
- Подобряване на състоянието и интеграция на малцинствени групи в неравнотойно положение със специален фокус върху ромите – Компонент “Здравеопазване”, EuropeAid/122904/D/SER/BG, изпълняван от консорциум с водещ партньор Бернар Брунс Интернешънъл (Франция). Бенефициенти на Компонент “Здравеопазване” са Националният съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси, както и Министерство на здравеопазването.

- Провеждане на профилактични прегледи с мобилно оборудване – по последните два проекта са проведени профилактични прегледи със закупените 23 мобилни медицински единици по многогодишни проекти на програма ФАР BG 2004/016-711.01.03 (Фаза 1) и BG 2005/017-353.01.03 (Фаза 2).

ването на сътрудничеството между държавните институции на Кралство Холандия и страните кандидатки.

¹ Глобалният фонд за борба срещу СПИН, туберкулоза и малария е създаден с цел значително увеличаване на финансовите средства, отделяни за борба срещу трите най-унищожителни болести в света, както и за насочване на тези средства към области с най-голяма нужда. Глобалният фонд действа като публично-частна партньорска структура между правителства, гражданското общество, частния сектор и засегнатите общности, и представлява един новаторски подход към международното финансиране в сферата на здравеопазването.

3.4. Жилищни условия

Стратегическата цел в сферата на жилищните условия, заложена в НПД по Десетилетието и съответната секторна стратегия, е ориентирана към устойчиво подобряване на жилищните условия за ромите в Република България. Планира се нейната реализацията да се осъществи чрез изпълнението на няколко **оперативни цели и задачи**, а именно:

- Осигуряване на условия за достъп до жилища, отговарящи на стандартите в страната за райони с преобладаващо ромско население;
- Съвместяване на задачите на НПД по Десетилетието с целите и приоритетите на Националната жилищна стратегия, Националната стратегия за регионално развитие и Националния план за развитие;
- Включване на мерки за решаване на жилищните потребности и подобряване на жилищните условия на ромското население по населени места и общини – като неразделна част от общинските планове за развитие;
- Подобряване на съществуващата и изграждане на нова техническа и социална инфраструктура.

Министерство на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ), в отговор на поетите ангажименти по международната инициатива “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.”, изпълнява Национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите в Република България. Програмата предвижда изпълнение на седем инвестиционни мерки и осем мерки за подкрепа за периода 2005-2015 г. на обща стойност 644 млн. евро и се реализира посредством годишни планове за действие. През 2009 г. изпълнението на Програмата се финансира от държавния бюджет и общата заделена за това сума е 5 955 255 евро, от които като целеви трансфер към общините са преведени 5 767 377 евро.

През 2009 г. продължават дейностите по създаване на кадастрални карти и кадастрални регистри като основа за изработване на устройствените планове и последващото инвестиционното проектиране и строителство. Агенцията по геодезия, картография и кадастръ към МРРБ продължава действията си в изпълнение на инициативи за регулиране на териториите на съществуващите квартали с преобладаващо ромско население. Наред с това се извършват преки инвестиционни дейности със средства от републиканския бюджет – чрез МРРБ, за подобряване на съществуващата и изграждане на нова техническа инфраструктура (водопроводна, канализационна и улична мрежа) в ромски квартали.

МРРБ е управляващ орган на Оперативна програма “Регионално развитие” (ОПРР), по която се реализират инициативи, в които фигурира и ромското население като група в неравностойно положение. Изпълняват се проекти по следните схеми за безвъзмездна финансова помощ:

- “Подкрепа за осигуряване на подходяща и рентабилна образователна, социална и културна инфраструктура, допринасяща за развитието на устойчиви градски ареали” с бенефициенти 86 общини от градските агломерационни ареали. По схе-

мата са сключени и се изпълняват 63 договора за ремонт и модернизация на образователни, социални и културни сгради в тези общини на обща стойност 122 248 014 евро. Като резултат от проектите се очаква от обновената инфраструктура да бъдат облагодетелствани над 60 000 ученици, лица в неравностойно положение, включително и роми като част от тази група;

– “Подкрепа за осигуряване на подходяща и рентабилна образователна инфраструктура, допринасяща за устойчиво местно развитие” с бенефициенти 178 общини извън обхвата на градските агломерационни ареали. По схемата са сключени и се изпълняват 58 договора за ремонт и модернизация на сгради от образователната инфраструктура на обща стойност 27 758 692 евро. Като резултат се очаква от обновената образователна инфраструктура да бъдат облагодетелствани над 5000 ученици, лица в неравностойно положение, включително роми.

Сключените договори, които облагодетелстват групите в неравностойно положение, включително и представители на ромската общност, са 121 на обща стойност 150 006 706 евро. От общият брой ученици (около 65 000), които ще бъдат засегнати от дейностите по двете схеми, представителите на ромската общност наброяват около 15 000. Това представлява приблизително 23% от всички облагодетелствани от инвестициите за подобряване на образователната, социална и културна инфраструктура.

Напредъкът по изпълнението на заложените дейности по приоритетите на Националния план за действие по инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.” се отчита в ежегоден административен мониторингов доклад. МТСП координира предоставянето на информация по компетентност от ангажираните институции, обобщава получената информация в годишния доклад и го съгласува. В създадения в МТСП координационен механизъм функционира Междуведомствена работна група за мониторинг на НПД по Десетилетието, в която участват експерти от ангажираните институции, както и Съвет по интеграция на ромите към министъра на труда и социалната политика с участието на представители на ромски неправителствени организации и ромски активисти.

4. ИНСТИТУЦИОНАЛНА РАМКА ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ПОЛИТИКИТЕ ПО ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ

Основният стратегически документ за подпомагане на социалното включване на ромите у нас, а именно Рамковата програма за интегриране на ромите в българското общество (2010-2020 г.), е изготвен в съответствие с политическата рамка на Европейския съюз за защита на правата на човека, за съблюдаване на принципа за гарантиране на равни възможности за всички граждани и недопускане на дискриминация въз основа на различни признаци, включително етнически произход. Програмата се вписва в контекста на развитието на европейските политики в областта на интеграцията на ромската общност, като се съобразява и с Общите основ-

ни принципи за включване на ромите¹, приети от Съвета на ЕС, с отчетената необходимост от нарастване на усилията на правителствата за постигане на видими резултати от интеграционните действия спрямо ромската общност², със съответните европейски политически инструменти и институционални механизми, програми и инициативи. Рамковата програма е в съответствие и с препоръката на Комитета на министрите на Съвета на Европа³ за възприемане на подход за инициране на позитивни действия спрямо ромската общност, като особено важно е това да става в условията на прозрачност при осъществяването им, при наличие на обществено съгласие и при стриктно спазване на демократичните принципи в страната.

Предвижда се през 2015 г. да бъде направен междинен анализ на изпълнението на Рамковата програма с цел актуализиране на приоритетните области, насоките на действие, използваните механизми, което ще съвпадне и с приключването на инициативата по Десетилетието на ромското включване. Резултатите от анализа ще послужат за оценка на необходимостта от разработване и одобряване на приемствен оперативен документ за по-нататъшното изпълнение на Програмата. След 2020 г. Рамковата програма може да бъде продължена, допълнена или изменена, в зависимост от постигнатите резултати, съществуващите политически, социални и икономически реалности и нови предизвикателства.

Рамковата програма дефинира следните основни принципи, залегнали в процеса на изготвяне на националните стратегии, планове за действие и инициативи, а именно:

- Оптимизиране на модела за разпределение на управленски отговорности между органите на изпълнителната власт посредством изграждане на механизъм за междуинституционална координация, както и създаване и поддържане на необходимия административен капацитет в министерствата, областните администрации и местните власти за разработването, изпълнението и оценката на интеграционните политики, адресирани към ромите – съответно на национално, регионално и местно равнище;

- Подобряване на механизмите за координация със структурите на гражданското общество чрез ефективното функциониране на Националния съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси (НССЕДВ)⁴ към Министерския съвет, Съвета по интеграция на ромите в българското общество към МТСП, както и

¹ Council of the European Union, Council Conclusions on Inclusion of the Roma, Luxembourg, 2009.

² European Parliament, Resolution on a European Strategy on the Roma, Brussels, 2008.

³ Council of Europe, Recommendation CM/Rec (2008) 5 of the Committee of Ministers to Member States on Policies for Roma and/or Travellers in Europe, 2008.

⁴ Министерският съвет, в разработването и провеждането на държавната политика по етническите и демографските въпроси, вкл. тези, които засягат ромското етническо малцинство, се подпомага от Националния съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси (НССЕДВ). Съветът е консултативен и координиращ орган, който осъществява сътрудничество между държавните органи и неправителствени организации на български граждани, принадлежащи към етническите малцинства, както и НПО, които работят в областта на междуетническите отношения.

консултативните структури и механизми с активното участие на гражданското общество, функциониращи в рамките на ресорните министерства, областните управи и местните власти.

Оперативното изпълнение на Рамковата програма е обезпечено с изготвянето на Национален план за действие по инициативата „Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.“, който интегрира секторните стратегически и оперативни документи на отговорните институции. Ангажирани с изпълнението са 21 държавни институции, измежду които:

– **По приоритет „Заетост“:**

- Министерство на труда и социалната политика;
- Агенцията по заетостта;
- Министерство на икономиката, енергетиката и туризма;
- Министерство на земеделието и храните.

– **По приоритет „Образование“:**

- Министерството на образованието, младежта и науката – Дирекция „Достъп до образование и подкрепа на развитието“, Главна дирекция „Структурни фондове и международни образователни програми“, Дирекция „Младеж“, Център за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (ЦОИДУЕМ)
- Национален център „Европейски младежки програми и инициативи“ (НЦЕМПИ);
- Държавната агенция за закрила на детето.

– **По приоритет „Здравеопазване“:**

- Министерството на здравеопазването;
- Държавната агенция за закрила на детето.

– **По приоритет „Жилищни условия“:**

- Министерството на регионалното развитие и благоустройството;
- Министерството на околната среда и водите.

Министерството на труда и социалната политика (МТСП) координира изпълнението на приоритетите на държавната политика за създаване на условия за равни възможности и равен достъп до обществените ресурси за всички граждани, което допринася за насърчаване на интеграцията на рискови групи в обществото и за постигане на социална кохезия. МТСП отговаря за развитието на интегрирана политика и обединяване на административния капацитет за работа по проблемите на демографското развитие и на равните възможности по признаците пол, възраст, сексуална ориентация, етническа принадлежност, религия, увреждания и антидискриминация. Министерството полага последователни усилия за ускоряване на интеграцията и за подобряването на икономическото и социалното положение на ромите, като се ръководи от принципа на равнопоставеност на всички български граждани, независимо от тяхната етническа принадлежност.

На МТСП са възложени функции по координиране на изпълнението и мониторинг на НПД по Десетилетието на ромското включване. В МТСП е ситуиран Националният координатор по Десетилетието и са осигурени необходимите условия за

изпълнение на определените му функции. Дирекция “Демографско развитие, етнически въпроси и равни възможности” в специализираната администрация подпомага административно и технически дейността на координатора. През 2010 г. чрез вътрешно реструктуриране на дирекцията е обособен отдел “Интеграция на етнически малцинства” с цел подобряване на оперативната функционалност на дирекцията по отношение на интеграционните политики.

Вече функционира и създаденият координационен механизъм, който включва: Междуведомствена експертна работна група за извършване на мониторинг на НПД по Десетилетието и дейности по въпросите на интеграцията на ромите, както и Съвет по интеграция на ромите в българското общество към министъра на труда и социалната политика.

5. ФИНАНСИРАНЕ НА ДЕЙНОСТИТЕ ПО ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

Едва за част от дейностите, заложи в Националния план за действие по инициативата „Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.”, е разпределен финансов ресурс с източник държавния бюджет, програма ФАР и др. С актуализирането на съществуващите секторни програми за интеграция на ромите у нас – в съответствие с новата Рамкова програма от 2010 г., и с приемането на съответните планове за действие за тяхното изпълнение, се очаква българското правителство да определи ресурсите за реализация на общата политика в сферата на интеграция на ромското етническо малцинство в българското общество.

Да се направи точна оценка на размера на финансовите ресурси, заделени и изразходвани за интеграция на ромите у нас, е много сложна задача. Според институционалните доклади за последните пет години в това направление са изразходвани около 65 млн. евро или средно по около 13 млн. евро годишно¹. Тези суми включват средства по линия на програма ФАР, Структурните и Кохезионния фонд на ЕС, финансови ресурси на Институт “Отворено общество”, субсидии от Европейската банка за възстановяване и развитие, както и средства от държавния бюджет.

НПО също имат принос в процеса на интеграция на ромите в България. Разбира се, едва малка част от съществуващите у нас над шест хиляди НПО функционират за продължителен период от време. Останалите получават финансиране по конкретни проекти и след тяхното приключване престават да съществуват. Това е причината начинът на усвояване на средствата да не може да бъде контролиран. Основна НПО с прозрачен бюджет е Институт “Отворено общество”. От централизирания бюджет на Института – за интеграция на ромите в страната, се заделят около 3%, което за последните 5 години възлиза на близо 500 000 евро.

Финансовото обезпечаване на интеграционните политики и програми чрез средства от държавния бюджет, от европейските фондове и други източници се извършва на базата на следните принципи:

- Включване в бюджетите на ключовите министерства и институции на финан-

¹ Филева, Л., Колко все пак струва интеграцията на ромите, С., 2007.

сови средства, вкл. цели за изпълнение на политиките за интеграция, съгласно предвидените мерки в оперативните планове за изпълнение на секторните интеграционни политики и други програми, и съгласно предвидените мерки в общите правителствени и секторни политики.

- Финансово обезпечаване чрез държавния бюджет – на годишна база, на междусекторна национална програма за изпълнение на дейностите, заложи в НПД по Десетилетието на ромското включване.

- Заделяне на средства в разходната част на държавния бюджет за цели субсидии за общините за разработване и изпълнение на общински програми, съобразени с националните приоритети за социално включване на ромското етническо малцинство и съответстващи на конкретните нужди на ромите в съответната община. Финансиране на държавно делегирани дейности на местно ниво, насочени към интеграцията на ромското население.

- Насърчаване на общините да финансират изпълнението на мерки и инициативи чрез общинските бюджети, публично-частни партньорства и в партньорство с НПО.

- Финансиране на тематични проекти по оперативните програми със средства от Структурните и Кохезионния фонд.

- Финансиране на тематични проекти по други програми на Европейската комисия, Световната банка, ООН, Съвета на Европа и други.

- Адекватно интегриране на потребностите и проблемите на ромите в новата Стратегическа референтна рамка (2014-2020 г.) и съответните приоритети на оперативните програми с оглед финансова подкрепа чрез инструментите на ЕС.

Мониторингът и оценката на изпълнението на Рамковата програма за интегриране на ромите в българското общество (2010-2020 г.) се осъществява чрез мониторинг и оценка на изпълнението на НПД по Десетилетието на ромското включване. За целта се разработва методология за наблюдение и оценка от МТСП в тясно сътрудничество с НССЕДВ към МС, ресорните ведомства и гражданските организации. Целта на мониторинга е да следи за постигането на измерими резултати от дейността по изпълнението на мерките по плановия документ, както и активно да включи заинтересованите страни в осъществяването на оценката и наблюдението.

Основните източници на информация за постиженията на Рамковата програма са годишните отчети по изпълнението на НПД по Десетилетието, изготвяни и внасяни за разглеждане в Министерски съвет от МТСП, и разработени въз основа на получената информация от ресорните министерства, други структури и организации, осъществили проекти и програми на национално, регионално и местно ниво, събрани статистически данни при спазване на принципите на конфиденциалност, информирано съгласие и доброволна самоидентификация, и др.

Резултатите от предвидения междинен анализ на изпълнението на Рамковата програма, който ще съвпадне и с приключване на инициативата по Десетилетието, ще послужат при изготвяне на съответни механизми за мониторинг и оценка по прилагането при по-нататъшното изпълнение на Програмата.

6. ОЦЕНКА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Основен принцип при формирането на институционалната рамка за интеграцията на ромското етническо малцинство в България е по-скоро използването на съществуващите административни структури и добавянето на нови компетенции към техните задължения, отколкото създаването на нови органи, ангажирани изцяло с интегрирането на етническите малцинства. Двете изключения от гореупоменатия принцип са, както следва:

- Създаване на структури на средно равнище в държавната административна йерархия без управленски функции, които изпълняват ролята на координиращо звено между съществуващите министерства – пример за подобна институция е НССЕДВ;

- Обособяване на малки отдели на най-ниските нива в административната йерархия в отделните министерства – като правило интеграцията на ромите (и останалите малцинства) формира значителна част от задълженията на тези отдели, като за специфичните дейности в тази сфера не се заделя какъвто и да е допълнителен бюджет.

Регионалното равнище е най-слабото място в институционалната рамка за интеграцията на ромите у нас, като основната причина за това е, че регионалното ниво като правило е най-неефективното звено в административната система в страната. Единствените регионални административни структури, участващи в процеса на интеграция на ромите, са Областните съвети за сътрудничество по етническите и демографските въпроси. Също както НССЕДВ, те са консултативни и координационни органи без управленски компетенции. Техните основни функции се състоят в координиране изпълнението на областни стратегии по етническите и демографските въпроси (ако такива изобщо съществуват).

На местно ниво институционалната рамка за интегриране на ромите в българското общество пряко включва представители на ромската общност, които участват в следните структури на местното самоуправление:

- *общинска администрация:*

- експерти по етническите и демографските въпроси – основния проблем във връзка с ефективността им е липсата за ясна визия относно техните функции и длъжностни характеристики;
- отдели в рамките на общинската администрация, ангажирани с интеграцията на малцинствата – някои от проблемите тук са свързани с погрешното разбиране, че въпросите, свързани с интеграцията на ромите, трябва да бъдат разрешавано само и единствено от роми;
- участие на политическо ниво в качеството на кметове и зам. кметове (вкл. по етническите и демографските въпроси) – представителството на ромите в местните политически структури все още е значително по-ниско от дела на ромите в общото население на страната, но все пак е далеч по-високо от това на регионално и национално равнище. Това обстоятелство е показателно за сравнително доброто ниво на организираност на ромите на местно ниво и тяхното желание да участват в процеса на вземане на решения, което, от своя страна, увеличава шансовете за осъществяването на диалог с ромската общност чрез нейните представители в местните власти;

– *общински съвети* – съществуват модели за включване на малцинствената проблематика в работата на общинските съвети, като в някои от тях са съставени постоянни комисии, насочени именно към проблемите на етническите малцинства;

– *обществени съвети по етническите и демографските въпроси* – те са практика (в много от случаите положителна) за изграждането на един широк граждански форум и включване на обществеността в местното самоуправление. Проблем при тяхното функциониране е, че често работата им не е регламентирана и не е подкрепена с финансови ресурси. Въпреки това, те представляват успешен опит за ангажиране на широката общественост и отговорните институции с проблемите на интеграцията;

– *общински съвети по етническите и демографските въпроси* – това са структури, действащи към общинската администрация, чийто председател е заместник-мета на съответната община. Членове са представители на различните отдели в общинската администрация, експертите, отговарящи за малцинствените проблеми (ако има такива), представители на бюрата по труда, полиция, образователни институции и представители на НПО на малцинствата. До известна степен, общинските съвети по етническите и демографските въпроси повтарят структурата на областните съвети за сътрудничество по етническите и демографските въпроси, като целта на първите е да дефинират местните проблеми, свързани с малцинствата, както и да координират действията на различните институции, насочени към тяхното разрешаване. Самите съвети могат да предлагат решения, както и да определят последващи действия. Между съветите в различните общини липсва унификация, тъй като не съществува и национално законодателство в тази сфера (докато структурата и дейността на областните съвети по етническите и демографските въпроси е малко или много последователна). Поради тази причина всеки съвет е индивидуално организиран в зависимост от активността на дадената община. Това обуславя и разликата между общински и обществени съвети. Нерядко се наблюдават и хибридни органи, които обединяват елементи от двете структури.

Качеството на нормативната и стратегическата рамка за интеграция на ромското етническо малцинство в България, а именно закони, стратегии и планове за действие, като цяло е добро. Независимо от това обаче, съществуват определени проблеми, свързани с основните документи, които регламентират политиката по отношение на социалното включване на ромите:

– *Нисък нормативен статус* – почти всички секторни стратегии за интеграция на ромите са приети с решения на Министерския съвет (Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства е приета дори с решение на Министъра на образованието). Това на практика означава, че всяко следващо правителство може да отмени тяхното осъществяване. Единствено Националният план за действие по инициативата „Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.” е одобрен с решение на Народното събрание.

– *Липса на финансов ангажимент от държавния бюджет* – въпреки че планове за действие за изпълнението на всички секторни стратегии за определени периоди са приети и съдържат бюджети, почти всички суми в тях са предвидени като „принос на чужди донори” или са суми за обичайни дейности, предприемани без връзка с

изпълнението на стратегиите. На практика до този момент не са заделени целеви средства от републиканския бюджет за реализацията на ромските стратегии.

– *Липса на подходяща административна инфраструктура за осъществяване на приетите ромски стратегии* – проблем, особено сериозен на национално и регионално ниво, както е описано по-горе.

Следователно е трудно да се каже, че ромските стратегии са направлявали процеса на ромска интеграция до сега. От една страна изглежда, че повечето от мерките със сериозно влияние върху социалното включване на ромите са предприемани без връзка с ромските стратегии. Те са определени от общата нормативна рамка в съответните области (заетост, социално подпомагане и т. н.). От друга страна, основните мерки, предвидени в стратегиите за интеграция на ромите, все още не са осъществени. Това подчертава необходимостта от създаване на подходящи финансови и административни условия за осъществяването на ромските стратегии, както и необходимостта от включване на най-важните пунктове от тези стратегии в общата нормативна рамка за съответните области.

На местно ниво законодателната политика за интеграция на ромите е много по-конкретна и целенасочена. Това се обуславя от близостта на проблемите и непосредствената нужда от решаването им. И докато в началото подходът към малцинствените въпроси е често непоследователен, разпокъсан, а нерядко и в резултат на външно влияние (обща тенденция на национално ниво, изисквания на европейските институции и т.н.), сега той е все по-систематизиран, воден от осъзната необходимост, като често формира устойчиви модели. В местното самоуправление все по-трайно се налага схващането, че интеграцията на малцинствените групи трябва да протича на всички нива, включително и в институциите, с активното участие на представители на самото малцинство. За целта обаче е необходимо идентифициране на проблемите и предначертаване на евентуални решения посредством законодателната дейност на местния парламент. Това може да стане по няколко начина:

изработване на специална стратегия или програма, насочена към интеграция на малцинствата (или само на ромите, там където ромската общност преобладава);

разработване на стратегия (програма) за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства;

включване на проблемните въпроси, засягащи съответното малцинство, в общинския план за развитието на дадената община или включване проблемите на образователната интеграция в общата образователна стратегия на общината.

В своите усилия за изпълнение на програмата за интеграция на ромите в българското общество правителството често се натъква на обществената враждебност към ромското етническо малцинство, докато в същото време България трябва да изпълнява определени задължения по отношение на социалното включване на ромското население в качеството си на страна – членка на ЕС. В резултат на това, правителството формално изпълнява изискванията на Общността и разработва редица нормативни документи, стратегии, планове за действие и рамкови програми, в които се заявява готовност за борба с дискриминацията и се представят политиките за интеграция на ромите у нас. На практика обаче се наблюдава значително разминаване

между декларираните намерения и фактическото им изпълнение. Българските политици са наясно, че активното изпълнение на програмата за интеграция на ромите в страната ще срещне сериозна съпротива от страна на огромен брой хора в българското общество.

Реализирането на интеграционните политики, адресирани към ромите, допълнително е възпрепятствано от недостатъчните по размер финансови ресурси, предвидени за целта в държавния бюджет. Българското правителство продължава да разчита предимно на външно финансиране, което често не се подкрепя в достатъчна степен от бюджета. В резултат на това редица добре планирани инициативи и проекти се изпълняват частично или въобще не намират реализация.

Участието на самите роми в процеса на изпълнение на засягащите ги проекти и програми все още е само едно добро намерение. Въвличането на ромски НПО в определени етапи на реализация на проектите често ги дискредитира като представители на ромската общност в очите на останалите роми. Мониторингът и контролът върху функционирането на институциите, ангажирани с интеграцията на ромите, който се осъществява от ромски активисти, практически е формалност дори в рамките на НССЕДВ.

Много е трудно да се даде точна оценка на постигнатите и очакваните резултати от прилагането на стратегиите, програмите и политиките за социалното включване на ромите в българското общество, основно поради неясното и половинчато формулиране на задачите, неадекватните мерки, недостатъчното финансиране и липсата на измерими индикатори за мониторинг и контрол. В редица случаи, заявените цели и задачи се възлагат на хора, които нямат необходимите умения и мотивация за успешната им реализация или не намират подкрепа сред по-голямата част от населението. Годишните доклади на правителството за изпълнението на Националния план за действие по инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.” представят информация за формалните постижения по отделните показатели, без да дават оценка на това, по какъв начин представените дейности са се отразили върху качеството на живот сред ромското етническо малцинство в областта на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия.

6.1. Заетост

Институциите, ангажирани с изпълнението на програмите и мерките, насочени към преодоляване на неравнопоставеността на ромите на трудовия пазар в България, включват МТСП, АЗ (отговорни за изпълнението на НПД по Десетилетието на ромското включване, както и ОП РЧР), Министерство на земеделието и храните в качеството му на управляващ орган на Програмата за развитието на селските райони и Министерство на икономиката, енергетиката и туризма, отговорно за изпълнението на Оперативна програма “Конкурентоспособност”. Основният проблем по отношение на съгласуването на различните програми за интегриране на ромите в сферата на заетостта е липсата на координираща институция с управленски функции, която да насочва в правилната посока политиките за постигане на стратегическата цел за подобряване на цялостната ситуация на ромите на пазара на труда.

Въпреки че дългосрочно безработните роми се споменават като целева група във всички стратегически документи на МТСП, НПД по Десетилетието не е включен в нито един от тях. Това поставя под въпрос степента, в която програмите за интеграция на ромите са съвместими с цялостната политика в сферата на трудовия пазар и буди сериозни съмнения относно това, дали ромското етническо малцинство изобщо представлява приоритет за МТСП. В същото време почти не съществува връзка между различните стратегии и планове за интеграция на ромите и цялостната политика по заетостта.

За разлика от сферите на образованието, здравеопазването и жилищните условия, заетостта е единственият ключов приоритет, заложен в НПД по Десетилетието, за който няма разработен отделен план за действие, като мерките, насочени към ромското население, са инкорпорирани в общите НПДЗ, приемани ежегодно от МТСП. Това предизвиква сериозни опасения относно реалното изпълнение на правителствената политика за създаване на условия за осигуряване на заетост и подобряване на общата ситуация на ромите на трудовия пазар.

Индикаторите за постигнати резултати, заложи в НПД по Десетилетието в приоритет "заетост", визират 80 000 роми, обхванати от инициативите за подобряване на квалификацията и пригодността за заетост, осигуряване на възможности за заетост, повишаване на предприемаческата култура и подкрепа за стартиране на собствен бизнес за периода 2005-2015. Тези количествени цели са крайно недостатъчни, съпоставени с общия брой роми, които се нуждаят от подкрепа на трудовия пазар, и тяхното изпълнение едва ли ще има сериозен ефект върху общностите в изолираните ромски квартали.

Въпреки това, към настоящия момент резултатите, постигнати по компонент "заетост", в голямата си част превишават задачите, заложи в националните планове, което, само по себе си, е показателно за усилията, полагани от МТСП и АЗ в областта на интеграцията на ромите на трудовия пазар. Така в Мониторинговия доклад за 2009 и 2010 г. за изпълнение на НПД по Десетилетието, АЗ отчита, че задачите относно дейностите за повишаване пригодността за заетост, обучение и предоставяне на възможности за заетост на ромите са преизпълнени неколkokратно. В същото време относно дейностите за насърчаване на предприемаческата култура и кариерното развитие на представителите на ромския етнос има неизпълнение на плана, като последното се дължи най-вече на недостатъчна мотивация и инициативност от страна на безработните лица, както и на липса на желание от страна на работодателите.

Независимо от факта, че голяма част от планираните мерки в сферата на трудовия пазар са изпълнени, все още е много трудно да се оцени степента, в която ромите, включени в различните инициативи наистина са интегрирани на пазара на труда. Участието в активни мерки по заетостта несъмнено осигурява някакво основно равнище на доходи на тези, които включени в тях, но липсата на данни за реализацията на тези хора на пазара на труда след приключването на съответните програми не позволява да се правят заключения относно включването на ромите в сферата на заетостта и решаването на техните социални проблеми.

6.2. Образование

За изпълнение на петте приоритета, заложи в компонент „образование” в НПД по Десетилетието на ромското включване, са предвидени 10 задачи и 41 инициативи, като основните институции, отговорни за тяхната реализация, са Министерският съвет, Министерството на образованието, младежта и науката, общините, висшите учебни заведения и НССЕДВ. Едва за четири от инициативите е предвидено финансиране от държавния бюджет, докато други четири разчитат на съфинансиране от бюджета и програма ФАР. Средствата за мнозинството от останалите дейности се осигуряват в рамките на обичайните бюджети на съответните институции. Този факт не може да не подложи на съмнение цялостната административна и финансова обезпеченост на изпълнението на НПД по Десетилетието – в частта му, която засяга политиката в сферата на образованието.

Нормативната рамка в сферата на образованието не е в състояние да осигури ефективна защита срещу нарушаване правата на децата от етнически малцинства, вкл. и ромите. Причината за това е, че българското законодателство в областта на образованието все още не е напълно синхронизирано с международните стандарти и механизми за защита на образователните права на тези деца.

Голяма част от ангажиментите на българското правителство в сферата на образователната интеграция на децата и учениците от ромското етническо малцинство са дългосрочни, което, от една страна, е оправдано, тъй като е обхванат целият десетгодишен период на инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005 – 2015 г.” От друга страна, обаче липсват по-подробни едно- или двугодишни планове за действие по различните образователни приоритети с ясни времеви хоризонти и крайни срокове, с предвидено финансиране от бюджета, с конкретни количествени и качествени индикатори, подлежащи на непрекъснат мониторинг.

Въпреки че са много широко и неясно формулирани, очакваните ефекти от прилагането на мерките в рамките на приоритет “образование” от НПД по Десетилетието едва ли ще бъдат постигнати без налагането на тесни връзки между минималните стандарти за качество на образованието, прилагани към всички деца, от една страна, и нормативната база, държавните образователни изисквания, учебните програми и обучителните материали и методите за обучение – от друга.

Един от основните фактори, които не позволяват положителните ефекти от изпълнението на мерките, насочени към образователната интеграция на ромските деца и ученици, да достигнат до значителна част от тях, е липсата на умения сред преобладаващата част от учителите да работят ефективно с тези деца, да комуникират с техните родители и да хармонизират етно-културните различия в класната стая. Това се дължи основно на съществуващата езикова, културна и психологическа дистанция, както и на липсата на подготовка и непознаване на добрите практики в останалите страни – членки на ЕС.

Начинът, темповете и неефективността на изпълнението на мерките в сферата на образованието в рамките на Десетилетието до този момент много еднозначно сочат, че без съществуването на законови механизми, предвидените инициативи за образователна интеграция, вкл. тези, които съответстват на нуждите на ромските деца, са или неуспешни, или изобщо не се реализират.

6.3. Здравеопазване

Оценката на модела и на работата на здравните медиатори в България е много висока, а в чужбина се определя като “уникален модел” и “добра практика”. Основната причина за това е, че въвеждането на фигурата на здравния медиатор започва като дейност на НПО и се превръща в държавна политика. За периода 2008-2010 г. назначаването на здравните медиатори се одобрява посредством съвместно решение на три институции – Министерството на здравеопазването (МЗ), Дирекция “Етнически и демографски въпроси” към Министерски съвет и Министерството на финансите. Всяка година длъжностите и заплатите на здравните медиатори, а оттам и самото съществуване на професията им, се поставя под въпрос. Въпреки доказаната ефективност на работата на здравните медиатори, всяка година Националната мрежа на здравните медиатори се бори за запазване на Програмата за осигуряване на заплати за здравните медиатори. Ежегодно поради административни причини и неуредици и най-вече поради липса на координация между министерства и институции здравните медиатори се назначават със закъснение, излага се на риск тяхното бъдеще, което заплашва да превърне доказалия своята ефективност модел в неустойчив.

Важно е да се отчете и фактът, че през последните седем години са вложени значителни средства в подготовката и работата на здравните медиатори. В тази връзка е очевидна икономическата неефективност от преустановяването на реализацията на един добре работещ модел, в чието оформяне и стабилизиране са вложени средства както от предприсъединителни програми, така и от държавния бюджет. Ползата от работата на здравните медиатори може да се изчисли и тя значително би надвишила вече направените инвестиции, ако държавата гарантира устойчивост и надграждане в действащия модел на здравните медиатори.

В края на 2007 г. изтече крайният срок за изпълнение на плана за действие на Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства. Министерство на здравеопазването е отговорно за подготовката на план за действие за следващия тригодишен период (2008-2010) – нещо, което все още не е направено.

Независимо от факта, че са добре формулирани, очакваните ефекти от реализацията на Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, могат да бъдат компрометирани от голямата ангажираност на общопрактикуващите лекари и тяхната физическа невъзможност да осигурят висококачествена медицинска услуга на толкова голям брой пациенти. Друга пречка в това отношение са инфраструктурните проблеми и трудностите, пред които са изправени общопрактикуващите лекари в опитите си да достигнат до онези представители на ромското етническо малцинство, които се нуждаят от медицински прегледи и лечение.

Основен проблем при постигането на количествените цели, заложили в скрининговите програми в рамките на здравната политика, насочена към ромите, е неспо-

способността на правителството да осигури финансовите средства за заплащане труда на медицинските специалисти и за покриване на транспортните разходи, необходими за функционирането на мобилните клиники и лаборатории, закупени от НССЕДВ по Програма ФАР. Според председателя на Фондация “Здравни проблеми на малцинствата” са извършени не повече от 20% от планираните прегледи, докато някои от скрининговите програми изобщо не са стартирали¹.

През 2010 г. (както и в предходните години) не е изготвен мониторингов доклад за изпълнението на Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, както и оценка на постигнатите резултати, въпреки че и двете дейности са заложили в самата стратегия.

6.4. Жилищни условия

През март 2006 г. българското правителство приема Националната програма за подобряване на жилищните условия на ромите за периода 2005-2015 г. като част от Националната жилищна стратегия на Република България. Програмата е резултат от обединените усилия и добрата координация на Дирекция “Етнически и демографски въпроси” към Министерския съвет, Министерството на регионалното развитие и благоустройството, Министерството на финансите, Министерството на труда и социалната политика, представители на Националното сдружение на общините, Програмата на ООН за развитие, общински експерти и ромски неправителствени организации.

През 2007 г. са приети изменения в Закона за устройство на територията, които създават възможност за по-гъвкава регулация на жилищните зони с преобладаващо ромско население и узаконяване на голям брой постройки в ромските квартали. Със Закона се дефинира понятието “социално жилище” – това е жилище, предназначено за лица с установени жилищни нужди, чието изграждане е финансирано или осъществено с помощта на държавата или общината.

Въпреки значителната сума от 644 млн. евро, предвидена за изпълнение на Националната програма за подобряване на жилищните условия на ромите, годишните бюджети, заложили в националните планове за изпълнение на програмата са несъразмерно ниски, което разкрива липсата на необходимата политическа воля за отговорно заемане с такава задача от изключителна обществена значимост, каквато е подобряването на жилищните условия сред ромите.

Планирането по Програмата и осигуряването на бюджетни средства за нейното изпълнение е структурирано едностранчиво. Средства се заделят само за инвестиционни проекти (главно за техническа инфраструктура). В същото време напълно е пренебрегнато финансовото обезпечаване на изработването на подробни устройствени планове, като така е нарушена логическата последователност на необходимите мерки. Това се явява сериозна пречка за разбиване на порочния кръг: липса на регулация – стихийно

¹ Фамилия граждански организации „Права на човека”, Граждански доклад за изпълнението на мерките на правителството в областта на защита правата на човека и интеграцията на малцинства и уязвими групи, произтичащи от политическите критерии за членство в ЕС за периода януари 2008 г. – ноември 2009 г., С., 2010

незаконно строителство – липса на подходяща техническа и социална инфраструктура. Нещо повече, гореупоменатите възможности за узаконяване на голям брой постройки в квартали с компактно ромско население, предоставени от измененията в Закона за устройство на територията от 2007 г., все още остават неизползвани поради небалансираното изпълнение на Програмата.

Четиригодишната дейност по изпълнение на Националната програма за подобряването на жилищните условия на ромите в Република България е демонстрация на двойственост в поведението на българското правителство. Въпреки, че Министерският съвет приема през пролетта на 2006 г. внушителна разгърната десетгодишна програма със заложен в нея немалка сума от 644 млн. евро, което само по себе си е индикатор, че са налице сериозни намерения за подобряване на жилищните условия на ромите, настоящите ефекти от прилагането на Програмата за решаване на сложния комплекс от проблеми, свързани със съществуващите гета в България, е незначителен.

6.5. Координация между политиките за интеграция на ромите в различните сфери от социално-икономическия живот

През последните години българското правителство непрекъснато работи върху редица документи, проекти и програми, насочени към намаляване на степента на социално изключване на ромското етническо малцинство. Въпреки че целта е да се “постигне синергичен ефект”, липсва координация между дейностите на различните държавни институции, докато участието на органите на местното самоуправление и местните общности в процеса е недостатъчно и недобре подготвено.

Друг фактор, който спъва процеса на координация на политиките за интеграция на ромите в различните области от социално-икономическия живот е неефективното функциониране на основната координираща институция в тази сфера, а именно НССЕДВ. В резултат на това значителна част от неговите отговорности са прехвърлени на МТСП, което разработва, координира и упражнява контрол върху голяма част дейностите, изпълнявани в рамките на инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005 – 2015 г.” МТСП обаче не е оторизирано да осъществява контрол върху дейността на останалите министерства и институции, което буди сериозни опасения относно способността на българското правителство да разработи и реализира последователна стратегия за интегриране на ромското население в българското общество.

6.6. Осигуряване на статистическа информация за мониторинг на напредъка на мерките в сферата на социалното включване на ромите

Сериозен проблем във връзка с процеса на интеграция на ромите в България е остраната необходимост от осигуряване на навременна, надеждна и представителна статистическа информация, която да се използва за анализ и оценка на основните социално-икономически и демографски показатели по етнически признак. Разрешаването на този проблем ще позволи осъществяването на непрекъснат мониторинг на тенденциите в социално-икономическото състояние на уязвимите групи и в частност на ромите, както и извършване на периодични оценки на ефективността на социалните програми, насо-

чени към тяхната интеграция в обществото. Сега подобни данни се събират единствено по време на преброяванията на населението, които се провеждат едва веднъж на всеки десет години. Националният статистически институт рядко публикува данни за здравния статус, образователното равнище и тенденциите на трудовия пазар за основните етнически малцинствени групи в страната. Статистическата информация, набира на посредством периодичните изследвания на домакинските бюджети и работната сила не предоставя данни съответно за социалната структура на населението или за етническия състав на заетите, безработните и лицата, които напускат пазара на труда. Без подобна информация правителството и структурите на гражданското общество не са в състояние нито да следят съответните тенденции в периода между две преброявания, нито да правят периодични оценки на въздействието на прилаганите мерки, насочени към намаляване степента на социално изключване сред ромите.

7. ОЦЕНКА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – SWOT АНАЛИЗ

СФЕРА НА ДЕЙСТВИЕ	СИЛНИ СТРАНИ (причини за успех на политиките)	СЛАБИ СТРАНИ (причини за неуспех на политиките)
1	2	3
1. ОБЩА СТРАТЕГИЯ	<ul style="list-style-type: none"> – Задоволителна степен на институционално участие на ромите на местно равнище; – Добро покритие и приемливо качество на нормативната рамка на национално ниво; – Конкретна и целенасочена нормативна рамка на местно равнище. 	<ul style="list-style-type: none"> – Недостатъчен институционален капацитет както на национално, така и на регионално ниво; – Нисък нормативен статус на стратегиите, насочени към ромите – Недостатъчен финансов; ангажимент в държавния бюджет – Докладите на правителството не оценяват ефективността на реализираните политики.
2. ЗАЕТОСТ	<ul style="list-style-type: none"> – Добра интеринституционална ангажираност с изпълнението на адресираните към ромите политики; – Към настоящия момент резултатите, постигнати по компонент “заетост”, в голямата си част превишават задачите, заложи в националните планове. 	<ul style="list-style-type: none"> – Липсва координираща институция с управленски функции; – Националният план за действие по инициативата “Десетилетие на ромското включване” не присъства в нито един от стратегическите документи на МТСП.
3. ОБРАЗОВАНИЕ	<ul style="list-style-type: none"> – НПД по Десетилетието предвижда пряко участие на местните власти при изпълнението на мерките от сектор “образование”; – Нормативната рамка в сферата на образованието не е в състояние да осигури ефективна защита срещу нарушаване правата на децата от етнически малцинства, вкл. ромите. 	<ul style="list-style-type: none"> – Средствата за болшинството от дейностите по приоритет “образование” се осигуряват в рамките на редовните бюджети на съответните институции; – Липса на умения сред преобладаващата част от учителите да работят ефективно с ромските деца и да комуникират с техните родители и да преодоляват етно-културните различия.
4. ЗДРАВЕО-ПАЗВАНЕ	<ul style="list-style-type: none"> – Моделът и ефективността на работата на здравните медиатори в България могат да бъдат определени като “добра практика”; – Закупени от НССЕДВ по програма ФАР мобилни клиники и лаборатории за скрининг на здравното състояние на ромите. 	<ul style="list-style-type: none"> – Едва 20% от планираните прегледи по скрининговите програми са извършени; – До момента МЗ не е изготвило нито мониторингов доклад, нито оценка на постигнатите резултати по изпълнението на Здравната стратегия, насочена към ромите.
5. ЖИЛИЩНИ УСЛОВИЯ	<ul style="list-style-type: none"> – Широко участие на различните институции, вкл. общини и ромски НПО, в изготвяне на Националната програма за подобряване на жилищните условия на ромите; – Измененията в Закона за устройство на територията от 2007 г. създават възможност за узаконяване на голям брой постройки в квартали с компактно ромско население. 	<ul style="list-style-type: none"> – Годишните бюджети, заложи в националните планове за изпълнение на Програмата за подобряване на жилищните условия на ромите са неоправдано ниски, съпоставени с нейния общ бюджет; – Планирането по Програмата и осигуряването на бюджетни средства за нейното изпълнение е структурирано едностранчиво.

Продължение

1	2	3
СФЕРА НА ДЕЙСТВИЕ	ВЪЗМОЖНОСТИ (потенциални области за бъдещо развитие на политиките)	ЗАПЛАХИ (потенциални пречки пред бъдещо развитие на политиките)
1. ОБЩА СТРАТЕГИЯ	<ul style="list-style-type: none"> – Заделяне на достатъчно финансови средства от държавния бюджет за реализация на политиките за интеграция на ромите; – Ефективно усвояване на средствата от финансовите инструменти на ЕС за изпълнение на интеграционните стратегии. 	<ul style="list-style-type: none"> – Подчертана враждебност в обществото към ромското етническо малцинство; – Само формално изпълнение от страна на правителството на изискванията, наложени от ЕС за интеграция на ромското население в българското общество.
2. ЗАЕТОСТ	<ul style="list-style-type: none"> – Изготвяне на обособен план за действие за изпълнението на политиките, насочени към интеграция на ромите на трудовия пазар; – Осигуряване на статистическа информация за трудовия статус на различните етнически групи. 	<ul style="list-style-type: none"> – Поставените количествени цели са недостатъчни, съпоставени с общия брой роми, които се нуждаят от подкрепа на трудовия пазар; – Реализацията на политиките може да не окаже сериозен ефект върху ромската общност.
3. ОБРАЗОВАНИЕ	<ul style="list-style-type: none"> – Синхронизиране на българското законодателство в сферата на образованието с международните стандарти; – Изготвяне на подробни краткосрочни планове за действие за изпълнение на приоритетите в сектор „образование“. 	<ul style="list-style-type: none"> – Без наличието на съответните законови механизми, предвидените интеграционни мерки в сферата на образованието или няма да имат нужния успех, или изобщо няма да бъдат реализирани; – Трайна липса на подготовка на учителите за работа с ромски деца.
4. ЗДРАВЕО-ПАЗВАНЕ	<ul style="list-style-type: none"> – Изготвяне от страна на Министерство на здравеопазването на краткосрочни планове за действие за годините до 2015-та за реализация на Здравната стратегия за интеграция на ромите; – Създаване на нормативна рамка за устойчивото функциониране на мобилните скринингови единици. 	<ul style="list-style-type: none"> – Компрометирана устойчивост и неясно бъдеще на модела на здравните медиатори в България; – Физическа невъзможност на общопрактикуващите лекари да осигурят висококачествена услуга на такъв голям брой пациенти в недостъпни райони.
5. ЖИЛИЩНИ УСЛОВИЯ	<ul style="list-style-type: none"> – В краткосрочен план трябва да се даде предимство на срочното изготвяне на кадастрални карти и регистри, както и на подробни устройствени планове; – Ежегодното планиране и финансиране на дейностите, насочени към заличаване на ромските гета в България, трябва ефективно да използва механизмите на ОПРР. 	<ul style="list-style-type: none"> – Липса на политическа воля за справяне с проблема за подобряването на жилищните условия сред ромите; – Неизползвани възможности за узаконяване на голям брой постройки в квартали с компактно ромско население, предоставени от измененията в Закона за устройство на територията от 2007 годишно

8. ПРЕПОРЪКИ КЪМ ПОЛИТИКИТЕ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМСКОТО ЕТНИЧЕСКО МАЛЦИНСТВО В БЪЛГАРИЯ

Въз основа на изложените дотук структура, съдържание, анализ и оценка на политиките, насочени към интегриране на ромите в българското общество, по-долу са изведени практически препоръки към съответните стратегически приоритети на инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005 – 2015 г.”, а именно зае-
тост, образование, здравеопазване и жилищни условия.

8.1. Препоръки от общ характер

Повишаване на нормативния статус на основните стратегически документи за интеграция на ромите в страната и приемането им от Народното събрание.

Инкорпориране на въпросите, свързани със социалното включване на ромското етническо малцинство в стратегическите документи и програми за развитието на цялото общество, които са насочени към всички български граждани.

Осигуряване на достатъчно средства от държавния бюджет и финансовите инструменти на ЕС за дейностите, свързани с интеграцията на ромите и изпълнение на съответните стратегии и програми.

Създаване на ефективна административна структура на национално и особено на регионално равнище за изпълнение на мерките, насочени към социално включване на ромите, след осъществяването на широк публичен дебат с активното участие на представители на ромската общност.

Изготвяне и публикуване на редовни доклади за мониторинг и оценка на изпълнението на стратегиите и планове за действие, насочени към интеграцията на ромското население в сферите на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия.

Разработване на нормативни и административни инструменти за подобряване на периодичното събиране на представителна и надеждна информация, дезагрегирана по етническа принадлежност, пол, образование, възраст, здравен статус и др., в тясно сътрудничество със съответните институции на ЕС.

Инициране на мащабни кампании по убеждаване на ромите в необходимостта да съдействат на НСИ и социологическите агенции при събирането на достоверна информация по време на преброяването и изследванията на социално-икономическото положение на техните семейства.

8.2. Заетост

Систематизиране на информацията за ромите като целева група на мерките, свързани с тяхната интеграция на пазара на труда, и установяване на броя на дългосрочно безработните, живеещи в изолирани квартали с компактно ромско население, както и тяхното образователно-квалификационно равнище.

Планиране на целевите задачи по приоритет “заетост” в краткосрочен и дългосрочен план въз основа на действителния брой лица, които се нуждаят от подкрепа на пазара на труда, както и залагането на резултати, чието изпълнение да окаже сериозен ефект върху общностите в изолираните ромски квартали.

Въвеждане на система за оценка на ефективността на реализираните програми, базирана на промяната в трудовия статус на лицата от целевата група и възможностите им за развитие.

Подобряване на дизайна на съществуващите програми за интеграция на ромите на трудовия пазар въз основа на експертните оценки на служители на АЗ, неправителствени организации и тези, към които са адресирани самите инициативи.

Повишаване на броя на участниците в курсове за професионална квалификация с цел улесняване на тяхното навлизане на свободния пазар на труда.

8.3. Образование

Пълна синхронизация на нормативната рамка в сферата на образованието с международните стандарти и механизми за защита на образователните права на ромските деца.

Налагането на връзка между минималните стандарти за качество на образованието, прилагани към всички деца, от една страна, и нормативната база, държавните образователни изисквания, учебните програми, обучителните материали и методите за обучение – от друга.

Всички висши учебни заведения трябва да бъдат задължени да адаптират съществуващите си академични програми за подготовка на педагогически кадри по начин, който да включва елементи, необходими за изграждане на умения у бъдещите учители за ефективна комуникация с ромските деца и техните родители, както и за хармонизиране на етно-културните различия в класната стая.

Освен образователните, материалните и психологическите аспекти на равния достъп на ромските деца и ученици до качествено образование, ревизираната нормативна база трябва да акцентира върху финансовата страна на интеграцията на ромите. Това може да бъде постигнато чрез заделяне на част от средствата за образователния сектор от държавния бюджет, изрично за прилагане на политиките за насърчаване в максимална степен участието на децата и младите хора от ромското етническо малцинство в образователната система.

Необходимо е регламентиране и въвеждане на механизми за наблюдение и контрол върху интеграционните политики в образователната сфера с цел анализ и текущ контрол както на съдържателните, така и на финансовите им аспекти.

8.4. Здравеопазване

Изготвяне и приемане от страна на Министерство на здравеопазването на краткосрочни и средносрочни планове за действие за реализацията на Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства с детайлни мерки, достатъчни по размер финансови ресурси и ясни, измерими индикатори.

НССЕДВ, МЗ и общините следва да продължат да оказват подкрепа за развитието на модела на здравните медиатори в България, активно да сътрудничат за повишаване на професионалния им капацитет и да инвестират в увеличаване на ролята им за реализацията на политиките за равен достъп на ромското население до медицински услуги.

Националните и местните здравни институции трябва да бъдат включени в дългосрочен план в процеса на подобряване на достъпа на ромската общност до здравни услуги.

Трябва да бъдат създадени устойчиви връзки и механизми за съвместни усилия между МЗ и НПО, работещи върху изпълнението на Здравната стратегия за етническите малцинства.

МЗ трябва да утвърди на национално равнище, както и да създаде нормативна рамка за устойчивото функциониране на модела за изпълнение на профилактични програми с мобилни медицински единици сред ромските общности в отдалечени и труднодостъпни райони.

С оглед реализиране на редовен мониторинг и оценка на ефектите от прилагането на Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към

етническите малцинства, България трябва да бъде включена в основните европейски и международни информационни системи в сферата на здравеопазването.

8.5. Жилищни условия

Националната програма за подобряване на жилищните условия на ромите трябва да се актуализира за периода до 2015 г. на основата на навременен и задълбочен количествен и качествен експертен анализ (включително на състоянието на жилищния фонд в кварталите с компактно ромско население).

Актуализираният вариант на Програмата трябва да съдържа мерки по легализиране на незаконното строителство, където това е целесъобразно и възможно, включително мерки за финансово подпомагане по определени критерии на социално слаби семейства във връзка с действията по узаконяване на техните жилища.

При ежегодното планиране и финансиране на дейностите, насочени към ликвидиране на гетата на България и подобряване на жилищните условия на ромите, трябва да се включи ефективен механизъм на Оперативна програма “Регионално развитие”.

При планирането, финансирането и организирането на дейностите за подобряване на жилищните условия сред ромите трябва да се спазва логичната последователност на мерките, като особено в краткосрочен план се обърне специално внимание на необходимостта от ускорено изготвяне на кадастрални карти и регистри, както и на подробни устройствени планове, без които всички следващи стъпки не биха били възможни.

Преодоляване на едностранчивостта при осъществяването на мерки по Програмата, като от нейното въздействие не се изключват големите гета.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ

Усилията за преодоляване на социалното изключване на ромското етническо малцинство, полагани от страна на държавните институции в България, често срещат нескрита обществена враждебност. Същевременно България е поела определени ангажименти за интеграция на ромите, които са обект на строг мониторинг от страна на Европейския съюз. Това налага своеобразна двойственост в поведението на органите на изпълнителната власт. От една страна, те изпълняват исканията на ЕС и разработват серия от нормативни документи, стратегии, планове за действие и рамкови програми, в които формално се декларира готовност за противодействие на социалното изключване и се формулират политики за интеграцията на ромите. От друга страна, изпълнението на една по-активна програма за интеграция на ромите ще срещне неодобрение и съпротива в лицето на преобладаващата част от българското общество. Това неминуемо води след себе си значително разминаване между декларативните намерения за социално включване на ромите и тяхното реално изпълнение.

Ефективното прилагане на социалните програми за интеграция на ромите е допълнително възпрепятствано от недобрата работа на НССЕДВ и неспособността на Съвета да координира всички политики, свързани със социалното включване на

малцинствата. Постепенно се наложи изместване на властовите позиции и съдържателните действия към МТСП, което разработва, координира и контролира провеждането на значителна част от дейностите по инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.”, но не е оторизирано да контролира дейността на другите министерства и ведомства. В резултат на това, въпреки донякъде успешната работа през последните три години по серия нормативни документи, проекти и програми, насочени към намаляване на социалното изключване на ромите, постигането на “синергичен ефект” бе осуетено от това, че работата продължи да бъде тясно ведомствена, а ангажираността на местните органи на властта и на местната общност – недостатъчна и недобре подготвена.

Размерът на фондовете от държавния бюджет, предназначени за осъществяването на политиките за интеграция на ромското етническо малцинство, е недостатъчен. Българското правителство продължава да разчита главно на външни фондове, които често не са подкрепени достатъчно със средства от бюджета. В резултат се компрометира ефективността, а в редица случаи – самата реализация на немалко добре планирани инициативи и проекти от предходни години.

Включването на ромите в осъществяването на проектите и програмите на всички етапи от тяхното осъществяване е все още само добро пожелание. Дейността на ромските активисти по контрол и мониторинг на реализираните мерки от страна на институциите за интеграция на ромите е формална дори в НССЕДВ. Практика е отделните министерства да отчитат постигнатото през годината на заседания на Съвета, но организацията на заседанията изключва възможността представителите на ромските НПО да участват в решенията, планирането на дейностите, работата с местните общности, оценката на постигнатите резултати.

Не се осъществява редовен преглед, усъвършенстване и прилагане на политиките и програмите, насочени към социално включване на ромското етническо малцинство. Въпреки приемането на различни стратегии, програми и политики, насочени към интеграцията на ромите в българското общество, много от тези програми са обезсилени от неясно или непълно формулиране на задачите, от липсата на план за действие, от предвидени неадекватни мерки, от недостатъчно финансиране или от липса на механизми за мониторинг и контрол.

С оглед на сериозните проблеми на социалното включване на ромското население в България следва да се обърне по-специално внимание на въпроса, свързан с пълноценната интеграция на ромите в социално-икономическата сфера с цел осигуряване и реализация на по-последователна и ефективна стратегия, както и по-добра координация между институциите, ангажирани с изпълнението на мерките в тази сфера. Успехът на една интегрирана стратегия за подкрепа на социалното включване на ромското население зависи както от съдържанието, така и от административния капацитет, нормативната рамка и финансовата обезпеченост на осъществяваните политики.

Литература

1. Институт „Отворено общество”, Равен достъп на ромите до качествено образование, С., 2007.
2. Институт „Отворено общество”, Ромите в България, Информационен справочник, С., 2008.
3. Колев, Д., Крумова, Т., Методиева, М., Богданов, Г., Захариев, Б., Годишен доклад за реализация на политиките, насочени към ромска интеграция в България 2006, Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе”, ВТ, 2007.
4. Министерски съвет, Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, С., 2005.
5. Министерски съвет, Национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите за периода 2005-2015 г., С., 2006.
6. Министерски съвет, Рамкова програма за интегриране на ромите в българското общество (2010-2020 г.), С., 2010.
7. Министерски съвет, Рамкова програма за равноправното интегриране на ромите в българското общество, С., 1999.
8. Министерски съвет, Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, С., 2010.
9. Министерски съвет, Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, С., 2004.
10. Министерство на труда и социалната политика, Мониторингов доклад за 2010 г. за изпълнение на Националния план за действие по инициативата „Десетилетие на ромското включване 2005 – 2015 г.”, С., 2011.
11. Министерство на труда и социалната политика, Мониторингов доклад за 2009 г. за изпълнение на Националния план за действие по инициативата „Десетилетие на ромското включване 2005 – 2015 г.”, С., 2010.
12. Министерство на труда и социалната политика, Национален план за действие по заетостта през 2011 г., С., 2011.
13. Министерство на труда и социалната политика, Национален план за действие по заетостта през 2010 г., С., 2010.
14. Народно събрание на Република България, Закон за насърчаване на заетостта, Обн., ДВ, бр. 112 от 29 декември 2001 г., в сила от 01.01.2002 г., посл. изм. ДВ, бр. 9 от 28 януари 2011 г.
15. Народно събрание на Република България, Закон за собствеността и ползването на земеделските земи, Обн., ДВ, бр. 17 от 1 март 1991 г., посл. изм., ДВ, бр. 8 от 25 януари 2011 г.
16. Народно събрание на Република България, Кодекс на труда, Обн., ДВ, бр. 26 от 1 април 1986 г., в сила от 01.01.1987 г., посл. изм., ДВ, бр. 18 от 1 март 2011 г.
17. Народно събрание на Република България, Конституция на Република България, Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г., посл. изм., бр. 12 от 6.02.2007 г.

18. Народно събрание на Република България, Национален план за действие по инициативата “Десетилетие на ромското включване 2005-2015 г.”, С., 2005.
19. Национален статистически институт, Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства в Република България през 2001 г., С., 2002.
20. Пампоров, А., Ефекти от кризата върху заетостта при българи, турци и роми, Институт “Отворено общество”, С., 2010.
21. Пампоров, А., Заетостта при българи, турци и роми през септември 2010 г., Институт “Отворено общество”, С., 2010.
22. Световна банка и Институт “Отворено общество”, София, “Българските домакинства и икономическата криза – представително изследване”, 2010-2011 г.
23. Симеонова, М., Кориджиева, Д., Петров, Л. Ромите в България – новите предизвикателства, Фондация “Фридрих Еберт, С., 2007.
24. Тилкиджиев, Н., Миленкова, В., Петкова, К., Милева, Н., Отпадащите роми, Институт „Отворено общество”, С., 2009.
25. Томова, И., А. Пампоров, В. Миленкова, Социално-икономическото положение на уязвими етнически малцинства в България, Институт по социология при БАН, С., 2008.
26. Фамилия граждански организации “Права на човека”, Граждански доклад за изпълнението на мерките на правителството в областта на защита правата на човека и интеграцията на малцинства и уязвими групи, произтичащи от политическите критерии за членство в ЕС за периода януари 2008 г. – ноември 2009 г., С., 2010.
27. Филева, Л., Колко все пак струва интеграцията на ромите, С., 2007.
28. Council of Europe, Recommendation CM/Rec (2008) 5 of the Committee of Ministers to Member States on policies for Roma and/or Travellers in Europe, 2008.
29. Council of the European Union, Council Conclusions on Inclusion of the Roma, Luxembourg, 2009.
30. Decade Watch, Roma Activists Assess the Progress of the Decade of Roma Inclusion, 2007.
31. European Commission, The Social and Economic Integration of the Roma in Europe, COM (2010) 133, Brussels, 2010.
32. European Parliament, Resolution on a European Strategy on the Roma, Brussels, 2008.
33. Health of Romany People Foundation, Health and the Roma Community, Analysis of the Situation in Europe, Madrid, 2009.
34. Ringold, D., Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges, Washington, D. C., The World Bank, 2000.
35. Zoon, I., On the Margins: Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia, New York, Open Society Institute, 2001.

ОЦЕНКА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – ЗАЕТОСТ, ОБРАЗОВАНИЕ, ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ И ЖИЛИЩНИ УСЛОВИЯ

Резюме:

Настоящата студия има като водеща цел да направи характеристика на политиките, насочени към интеграция на ромското етническо малцинство в социално-икономическия живот на България. Фокусът на разработката е обусловен от обстоятелството, че интеграцията на ромското население в Европейския съюз, от който нашата страна вече е неразделна част, е важен елемент от социално-икономическата програма на Европа с оглед на високата степен на социално изключване, на което са подложени ромите в Общността. Анализът е съсредоточен върху сферите на заетостта, образованието, здравеопазването и жилищните условия.

Отделено е специално внимание както на стратегическата и институционалната рамка на инициативите за преодоляване на социалната изолацията на ромите в българското общество – на национално, регионално и местно равнище, така и на постигнатите до момента резултати в това направление.

Подложени са на критична оценка и са формулирани препоръки за усъвършенстване на различни аспекти на държавната политика, включително на нейната структура, изпълнение и въздействие върху социалното включване на ромското население в страната.

POLICY ASSESSMENT OF ROMA INTEGRATION IN THE BULGARIAN SOCIETY – EMPLOYMENT, EDUCATION, HEALTHCARE AND HOUSING

Abstract:

The present study's objective is to make a characterisation of the policies, aimed at integration of Roma ethnic minority in the social and economic life in Bulgaria. The focus of the study is conditioned by the fact that the integration of Roma population in the European Union, of which our country is already an inseparable part, is a significant element of the European socio-economic programme with respect to the high degree of Roma social exclusion in the Community.

The analysis is focused on the areas of employment, education, healthcare and housing. The strategic and institutional framework of the initiatives directed at overcoming the social isolation of Roma in the Bulgarian society at national, regional and local level, as well as the respective results achieved until the present moment are addressed.

Critical assessment is made and recommendations formulated with respect to the improvement of various aspects of the government policy, including its structure, implementation and impact on the social inclusion of Roma population in the country.

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА СРЕДАТА ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Георги Чанков¹

УВОД

Европейският съюз (ЕС) е сложна социална система, чиято достигната степен на зрялост (интегрираност) периодически е подлагана на проверка от промените в средата. Ключова е промяната след 1989 година. При устойчивата двуполюсна схема на международните отношения Европейската общност (ЕО) се развива в състояние на устойчиво равновесие. Колебанията при увеличаването на броя на членовете (6, 9, 12) или при кризите от 1973 и 1981 г. не водят до структурни промени. Промяната, започнала през 1989 г. (засегнала и България), е много по-рязка и налага преосмисляне на целите и средства на обединението. Разпадането на Варшавския договор, СИВ и СССР, изчезването на някои от съществуващите в периода след Втората световна война граници има сериозни политически, културни и стопански последици. Отпадат съществени пречки пред процеса на глобализация.

Покрай стопанските облаги обаче се увеличават и рисковете пред сигурността. Замяната на устойчивата двуполюсна система на международните отношения с нова система, чиито характеристики още не са ясни (еднополюсна, многополюсна с/без хегемон?) прави средата на ЕС динамична, непредсказуема, трудна за анализ и за управление. ЕС като отворена система е подложен на нов тип външно въздействие, реакцията на което не може да следва схемите от времето преди 1989 година. **Задачата на настоящата студия е чрез анализ на взаимодействието между Съюза и неговата среда да улесни очертаването на краткосрочна прогноза за бъдещото му развитие.**

1. ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ КЪМ ПРОБЛЕМИТЕ НА ИНТЕГРАЦИЯТА

В “Краят на историята и последният човек” Фр. Фукуяма опитва да избегне едностранчивото обяснение на историческото развитие, обяснявайки поведението както на отделните индивиди, така и на човешките общности² освен с чисто стопански подбуди и с ирационалния по своята същност стремеж за признание. Такъв подход е в съзвучие с обичайния за края на XX век отлив от строго рационалните модели за обяснение на общественото развитие. Спрямо ЕС такъв подход изисква

¹ Георги Чанков е доктор по икономика, главен асистент в катедра “Международни отношения” на УНСС; тел.: 81-95-336, e-mail: chankov_g@yahoo.com.

² В случая “човешка общност” се употребява в общ философски смисъл. Когато се използва понятието “общност”, се има предвид Европейската общност (за удобство възприемана като едно цяло, особено след договора за сливане на трите общности от 1967 г.), предшественика на Европейския съюз. В някои случаи понятието “обединение” замества и ЕО и ЕС.

интеграцията да се разглежда като резултат на стопанското развитие с отчитане на ирационалните елементи в поведението на общностите – в зависимост от културните традиции, с отчитане и на достъпа на различните прослойки до властта (изследван от Дж. К. Гълбрайт).

Замисълът за обединена Европа е издържан в присъщия за епохата на серийното промишлено производство рационализъм. Рационализмът като философия се проявява не само в замисъла на Моне, а и в избора на неофункционализма, разработен от Ернст Хаас и Леон Линдберг като теория, обясняваща същността и механизмите на интеграцията и позволяваща най-общи предвиждания за бъдещото развитие. Нейното предимство спрямо класическите “реалполитически” схеми е, че взема предвид и други участници в тях освен държавата (напр. транснационалните корпорации), които взаимодействуват помежду си без санкцията на съответните външни министерства. От гледна точка на неофункционализма държавата не изразява единна и последователна политическа воля в същата степен, както през отминаващата промишлена епоха.

След 1965 г. ходът на интеграцията преминава през кризи, които поставят под съмнение верността на горната теория. Повишаването на материалното благосъстояние не отнема почвата на идеологии с ирационални елементи (национализъм), на религиите или дори на отделни ирационални каузи (борба срещу “глобалното затопляне”) за сметка на прагматичния материализъм. Самото потребителско отношение към европейското обединение се обръща срещу него по време на стопански трудности (последният добър пример е кризата от 2008 г.). Не само общите кризи, но и неравномерното разпределение на изгодите от интеграцията по отделни страни усложнява положението. Критиците изтъкват, че за разлика от стопанската област, във външната политика и отбраната моделът на преливане (“spill-over”) почти не действа и отричат поставянето на високи цели в последните две области поради твърде силната им връзка с националната идентичност.

Тази критика се дължи отчасти на присъщото за либерализма изкуствено разделение между политика и икономика. Четиридесетгодишната практика на активна държавна намеса в икономиката не може лесно да се преодолее. Отстъплението на кейнсианството след кризите от 70-те години затвърждава предубежденията спрямо стопанската активност на правителствата, от които се очаква дейност, свързана с отбраната, вътрешната сигурност и правораздаването, но не и намеса в “природните хармонични закони” на стопанската дейност. В този смисъл дори безспорни признаци за функционално “преливане” от стопанската към другите обществени сфери могат да останат незабелязани от наблюдатели с либерално светоусещане.

Неофункционализмът предполага и заместване на териториалната идентификация с функционална. По неговата логика понятието “европеец” ще се превърне по-скоро в израз на ценностна система (подобно на “американец”), отколкото на териториална предопределеност. Въпросът е важен, защото в развитието на ЕС има наслагване на функции. Не всяка страна от съюза участва в Шенгенското споразумение, но Норвегия, Швейцария и Исландия са асоциирани страни членки. Швейцария се съобразява с повечето норми на ЕС, а в същото време някои страни членки

се въздържат от участие във валутния съюз. Тази схема предсказва една бъдеща гъвкава функционална структура на Съюза, съставен от равноправни, но ангажирани в различна степен в отделните интеграционни области участници, обединени около обща ценностна система и самоидентификация.

Въздействието на средата често остава пренебрегнато, като се забравя, че обединението имаше за цел освен всичко друго и да се противопостави на съветското настъпление на Запад, като ценностната система и самоидентификацията се определят и в контекста на това противопоставяне. (Неутралитетът на Австрия и Финландия през Студената война предполага не само неучастие в НАТО, но и в ЕО.) В този смисъл срастването на стопанствата в Западна Европа идва и като резултат от преследването на обща военнополитическа цел. Спадът на политическото напрежение след края на Студената война извежда на преден план стопанските противоречия – конкуренцията със САЩ, Япония, Китай – и подчертава връзката им с политическите решения. Въпросът е доколко този външен натиск продължава да действа консолидиращо.

Отговорът на този и други въпроси може да бъде намерен с прилагането на системния подход, който разглежда ЕС като отворена система и под интеграция разбира системообразуващ процес. В случая използваме понятието “отворена система”, въведено от Лудвиг фон Берталанфи в неговата “Обща теория на системите”¹ и което най-общо описва множество от обекти и връзките между тях, разглеждани като едно цяло, което може да се влияе от външни фактори (фактори извън определената за системата граница)²

Системният подход поставя особено ударение върху взаимодействието със средата. Изследвайки взаимодействието в различните области на обществения живот, може да се очертае кръг на участниците в съюза около едно интеграционно ядро с висока плътност, чието поведение в близко бъдеще може да се предвиди съгласно законите, описващи отворената система. Следва да се има предвид, че ЕС като социална система се отличава с голяма сложност, т.е. тя е нелинейна система, чиято реакция на външни импулси не може да бъде надеждно описана чрез математически модели³ и затова вся-

¹ Karl Ludwig von Bertalanffy, “General System theory: Foundations, Development, Applications”, New York: George Braziller, revised edition 1976.

² В този смисъл отворените системи свободно обменят енергия, вещество и информация с околната среда и в тях могат да се наблюдават явленията самоорганизация, усложнение или спонтанно възникване на ред. “Open system .. a system that transfers both matter and energy can cross its boundary to the surrounding environment”, Pidwirny, M. (2006) *Definitions of Systems and Models. Fundamentals of Physical Geography*, 2nd Edition, <http://www.physicalgeography.net/fundamentals/4b.html>

³ Линеините системи се описват с удобен математически апарат, позволяващ анализ и синтез, но този метод е неприложим при нелинейните системи. При тях не се прилага принципът на суперпозицията; сред тях могат да бъдат намерени точките на (вътрешносистемно) равновесие; могат да се наблюдават свойства като бифуркация или хаос; ако на входа на нелинейната система се подаде синусоиден сигнала, на изхода ще се получи сигнал с широк спектър, включващ множество хармонични с различна амплитуда и фазов преход (с други думи поведението е непредсказуемо). (Повече в “Линеини инвариантни системи”, [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5wemfi60nF8J:mladtechnik.com](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5wemfi60nF8J:mladtechnik.com;); (вж. също Н. Винер, “Кибернетика”, София, Наука и изкуство, 1964).

какви предвиждания относно поведението ѝ (особено над определен прага на материално благосъстояние) са до голяма степен условни.

2. ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪЮЗ КАТО ОТВОРЕНА СИСТЕМА

Системата най-често се определя като множество от обекти, притежаващо свойства, каквито не притежава нито една от неговите съставляващи и което не може да се изведе от свойствата на същите. Елемент на системата е обект с еднозначно определени известни свойства. В зависимост от равнището на изследване всяка система е съставена от системи от по-нисък порядък или е елемент на система от по-висок такъв.

Отворената система се стреми да намали ентропията в състояние на растеж или да я задържи на определено ниско равнище в състояние на достигане на равновесие. Системообразуващите фактори следва да се търсят сред високоенергетичните импулси, излъчени от околната среда, както и сред импулсите с вътрешен характер за участващите в натрупването образувания.

Частен случай на системообразуване е моделът на В. Волтера¹. При него системи, захранвани от един и същи източник заменят отношенията си на съперничество с такива на сътрудничество – до отказ от пълна самостоятелност при падането на ресурсите в споменатия източник под определена критична граница. Ето защо сред най-често споменаваните основания за създаването на ЕС (ЕО) е желанието да се сложи край на трайното съперничество между Франция и Германия, което изтощава ресурсите на континента.

2.1. Системна организация

Организацията на една система описва две нейни важни характеристики. От една страна, това е устойчивата относно определени изменения структура (източник на статиката в системата), а – от друга, е променливата подреденост на системата, нейната програма. Това е такова въздействие върху цялото, което съдържа указания за характера на измененията в него. В някои случаи измененията в системата (в структурата) се определят не толкова от вътрешните връзки и взаимодействия, колкото от външни импулси. Възможно е една система да възникне и да се оформи цялостно, следвайки външни указания, които да се окажат ненужни след изграждането на структурата, и – съответно, системата да стане самостоятелна, да премине във фаза на “зрелост”. След този момент тя не може да бъде заставена да се развива или да функционира по външна програма и тогава се наблюдава изследваната от Дж. К. Гълбрайт “бимодална” симетрия, според която “силата и надеждността на външната ѝ власт зависят от дълбочината и сигурността на вътрешното подчинение.”²

Ако европейската интеграция навлиза във фаза “зрелост” (повече стопанска и по-малко политическа) в началото на 70-те години на XX в., то след първата вълна

¹ Volterra, Vito, *The Theory of Permutable Functions*, Princeton University Press, 1912, p. 222.

² Гълбрайт, Джон К., *Анатомия на властта*, София, Хр. Ботев, 1993, с. 56-57.

на разширяване от 1973 г. постоянен проблем пред ЕО (ЕС) е заздравяването на вътрешносистемните връзки (“развитие на интеграцията в дълбочина”), които да задържат системата в равновесие при опита ѝ за “развитие в ширина”.

2.2. Системни граници

При растеж на отворената система размерите ѝ се определят от търсенето на оптимален енергиен баланс и на ефективно управление. Енергийният баланс на една система се подобрява с увеличаване на размерите и съответното намаляване на повърхността (границата). Изискванията за термодинамично равновесие поставят както долна, така и горна граница на растежа на всяка система. И горната, и долната “термодинамични” граници на системата са зависими пряко от нейната сложност, а това налага въпросът да се разгледа и от гледна точка на информацията. Сложността може да се разглежда като частен случай на растежа, тъй като свързването на повече разнородни елементи удължава на пътя, който информацията изминава, и затруднява движението ѝ, отслабвайки вътрешните връзки. В този смисъл всяка система има своята критична маса и се разширява дотам, докдето се осъществява ефективен пренос на информация.¹ Включването на нов елемент в системата става на основата на еднородна или близка информационна среда.

Разширяванията на ЕО (ЕС) винаги поставят въпроса за ефективните граници. Всяко от тях прави обединението по-разнородно и по-трудно управляемо. Кръговете от 1973 г. и 1994 г. включват в обединението страни със сходни стопански, политически и културни характеристики, но и с някои особени виждания по възлови въпроси на интеграцията (Великобритания, Ирландия, Дания, Швеция, Австрия). Нито страните кандидатки, нито самото обединение имат нужда от продължително взаимно приспособяване и все пак към 1995 г. управленската схема вече е достатъчно затормозена. За сметка на това разширяването “на Юг” (1981-86 г.) и “на Изток” (2005-07 г.) включват страни, които имат нужда от около десетгодишни периоди на приспособяване към стопанските, политическите и културните характеристики на Общността (Съюза).

Взетото през 1993 г. политическо решение за разширяване на Изток дава началото на постоянно търсене на по-ефективна управленска формула, приключваща засега с договора от Лисабон. Има признаци, че границите на ЕС като отворена система засега са достигнати. Съображенията против включването на Турция в ЕС – географска принадлежност, големина, мюсюлманска култура, политическа система – освен всичко друго изразяват опасения, че с Турция в състава си ЕС би се отдалечил от оптималните си размери и от ефективното управление. Когато движението на управленската информация вътре в системата е съпроводено с минимални загуби, това благоприятства изграждането на всеобхватна, устойчива структура.

При сравнително статичните системи преобладават вертикалните връзки между центъра на управление, помощните центрове на по-ниски равнища и сетивните и работните органи. Когато информацията, с която центърът захранва подсистемите,

¹ Н. Винер, Общността се разпростира само дотам, докдето се простира действителното предаване на информацията, Кибернетика, София, Наука и изкуство, 1964, с. 488.

задържа или намалява ентропията в тях, тогава централизираният управленският модел работи добре. Това е моделът на класическите централизирани империи (Персия, Китай, Русия), оцелели дълго време при благоприятни външни обстоятелства.

При подвижните системи преобладават хоризонтални връзки на сътрудничество и съгласуване между центрове на управление, разположени на едно и също равнище. Центровете на управление от по-ниско равнище са оперативно самостоятелни, разполагат със значителни собствени информационни запаси и изграждат собствени информационни мрежи. В случая действа закон, според който връзките в една система от по-низш порядък (подсистема) са по-здрави, отколкото в системата от по-висш порядък, в чийто състав първата е включена. Съществуването на системи с управленски структури от единия или другия модел в чистия им вид е изключение. В действителност се наблюдава приближение към единия или другия вариант в зависимост от промените във външните и вътрешните условия. В развитието на ЕС се наблюдават колебания между централизация (формална и неформална) и децентрализация на управлението: засилване и отслабване на наднационалните институции, на националните парламенти и правителства, но и на неформалните структури (Европейският съвет до институционализирането му, т.нар. Директорат на големите и пр.)

Оптималните размери на системата зависят и от средата: те са по-големи при статична среда с постоянни по интензивност и направление въздействия. Обратното важи за динамична среда, която може да бъде източник на неустойчивост и неравновесие. Чести и разнообразни по произход, форма и интензивност въздействия изискват от управлението повече, повишават необходимостта от надеждност, гъвкавост, бързодействие.

Малките по обем системи са относително лесно управляеми. При неизменни други условия динамизирането на средата неизбежно води след себе си намаляване на критичната маса на системите в нея. В случая с ЕС (ЕО) стопанската конкуренция от страна на САЩ и Югоизточна Азия е постоянен външен системообразуващ фактор, с който управлението на разширяващия се съюз може да се справи. Но резките конюнктурни колебания в цените на енергоносители и суровини, екологичните промени или внезапното преселение на големи маси хора са примери за външни въздействия, които претоварват схемата.

2.3. Системна среда

Средата, в която се развива дадена човешка общност, има две главни съставки: първична или природна среда и вторична среда, образувана от останалите общности. Когато **естествената среда** предоставя достатъчно ресурси за равнището на обществено развитие и материално потребление (енергоизточници, суровини, условия за производство на храни), дадената човешка общност показва поведение, присъщо на една отворена система в състояние на равновесие (самодостатъчност): тя ограничава общуването си с останалите общности до случайни връзки и приема стратегия на защита на наличните ресурси. Има множество исторически примери за подобна самоизолация: древен Египет, средновековни Китай и Япония, САЩ през XIX век. Понастоящем броят на населението на Земята и материалното потребление правят подобна самодостатъчност невъзможна, израз на което е глобализацията.

Степента на външна зависимост е различна за различните общности, като показателят обем на външната търговия, отнесен към БВП, често е подвеждащ, какъвто е случаят с ЕС: през външната стокова търговия преминават само 10,7% от БВП (2007)¹, но тук влизат ключови за развитието суровини и най-вече енергоносители.

Естествената среда в Европа е формирана от продължителна експлоатация: изчерпани рудни находища, замърсени води и въздух, намалели и увредени гори и почви. Основните източници на невъзстановими запаси от суровини и енергоносители още през XIX век се търсят вън от континента. Големите сблъсъци между Германия и Франция през XIX и XIX век са за граничните области Елзас, Лотарингия и Саар с находищата им от желязна руда и въглища. Точно според теорията на Волтера общият контрол върху въглищата и стоманата дават началото на обединителните процеси след 1945 г. Пренасочването към нефт и газ в началото на 60-те години на миналия век върви заедно с всички рискове (кризите от 1973 и 1981 г.). Зависимостта на ЕС от внос е силно изразена, независимо от находищата в Северно море.

Понастоящем в ЕС потреблението на енергия е средно 3,5 т суров нефт на човек годишно, а вносът вече покрива 56% от енергийните нужди. Новост след 1990 г. при вноса на горива и енергия е нарастващата зависимост от Русия (покриваща 57% от целия внос). Очаква се до 2030 г. вносът на енергоносители от Русия да достигне 60% от общият внос, който ще покрива 80% от нуждите. Традиционна е зависимостта и от доставките от Близкия изток (45% то целия внос на нефт), с очакване през 2030 г. вносът на нефт да покрива 90% от потреблението му. При вноса на газ ЕС разчита освен на Русия и на внос от Алжир и от Норвегия (до 50% от общите доставки). При въглищата делът на вноса се смята, че ще достигне 66%. заради високата себестойност на собствения добив.²

Уязвимостта на съюза в енергийно отношение проличава особено силно при конюнктурни колебания като например ценовата криза от 2008 г. или при временните прекъсвания в доставките на газ през 2009 г. Разнообразяването на източниците изисква огромни средства за построяване на нови нефтопроводи и газопроводи до политически рискови доставчици като Иран, Ирак, Либия, Египет, Алжир и Нигерия.

Зависимостта на страните от обединението от вноса на енергоносители и суровини на теория трябва да бъде един от главните системообразуващи фактори. На практика обаче точно енергийните кризи (1973 г., 1981 г., 2008 г.) връщат назад обединителните процеси, като принуждават всяка страна да търси поотделно начини за справяне с проблемите. След 1974 г. Франция залага главно на ядрената енергетика (с дял от 75 % в производството) и продължава да я развива, докато други страни членки се отказват от нея или поне се стремят да я ограничават (напоследъшните опити в Германия).

Общата енергийна политика е в зачатък, независимо от предписанията на теорията за функционалното преливане. Все още няма единен пазар за електричество, за ядрено гориво и оборудване, нито е налице очакваната връзка с други енергийни

¹ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-07-001-08/EN/KS-CD-07-001-08-EN.PDF

² Всички данни са от <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateralrelations/countries/russia/>

сектори. Докато едни страни членки търсят сътрудничеството на Русия за гарантиране на енергийните доставки, други търсят алтернативи, дори и на цени, доста по-високи от пазарните. Кризата през 1973 г. предизвиква опити за съгласуване на политическите позиции по важни външнополитически въпроси, в т.ч. по Близкоизточния въпрос. 37 години по-късно влиянието на ЕС в Близкия изток остава много по-слабо от това на САЩ. Втората война в Персийския залив – с пряко отношение към контрола върху доставките на нефт от района, предизвиква силни вътрешни разногласия сред страните от съюза.

Екологичната криза е друга особеност на средата, която тепърва ще налага вземане на решения на наднационално равнище. Екологични проблеми има по цялата територия на ЕС, но на първо време общата екологическа политика играе повече ролята на пакет нетарифни ограничения срещу стопанската конкуренция на САЩ, Япония и Източна Азия, отколкото като реакция на сериозното въздействие на средата. Тече бавна промяна в общественото съзнание в Съюза относно сложните връзки и зависимости вътре в природата, между човека и природата, относно последиците от човешката дейност за околната среда. Появилите се през 70-те години екологичните партии и движения понастоящем присъстват трайно в обществения живот на страните от ЕС, а традиционните партии задължително включват в своите програми ключови въпроси по опазването на околната среда в отговор на повишената чувствителност на общественото мнение. През 1991 г. в Нидерландия (Холандия) е отбелязан и първият случай на оставка на правителство заради несправяне с екологични проблеми.

Доколкото европейското обединение дава по-добри възможности за ефективно използване на ограничените суровинни и енергийни запаси и за опазването на околната среда, идеята за интеграцията може да разчита на значителна обществена подкрепа. В случая с увлечението по възобновяемите енергоизточници (ВЕИ) общественото мнение е успешно манипулирано в подкрепа на съмнителни от стопанска и дори от екологична гледна точка мероприятия и политики. За отбелязване е единната позиция на ЕС по въпроса с “парниковите газове” при подписването на протокола от Киото и срещата в Копенхаген (2010 г.). При всички съмнения увреждането на природната среда действа консолидиращо на ЕС, както личи от нормативните документи, които са в основата на екологичната политика на съюза.

Взаимодействието с други общности отново поставя въпроса за движението на информацията, но вече през границите на отворената система. **Духовната култура** образува среда от символи, съдържащи в себе си целия информационен запас, необходим за съществуването на общността. Връзката на количеството и качеството на информацията с проявлението ѝ като символ може да бъде напълно произволна. Тук влизат всички емпирични и научни познания и представи, както и ценности, около които се групира всяка човешка общност и които в хода на историческото развитие приемат все по-опосредстван символен израз. Дори при тълкуването на т.нар. общочовешки ценности се очертават граници между големи човешки общности, обособени на основата най-вече на световните религии. Водещите познания, представи и ценности, оформени като идеологии, често са невъзприемчиви към други техни тълкувания (претенции за монопол върху истината) и подхранват неустой-

чивостта на общностите, в които се конкурират. Движението на информацията в такава символна среда неизбежно се съпровожда с големи изкривявания. Неизбежната в такива случаи употреба на средства за преобразуване, “тълкуване” на информацията внася “шум” (в кибернетичен смисъл), който може да бъде значителен. (Иначе техническите съобщителните средства вече не създават проблеми в това отношение.)

Теорията на Фукуяма за “края на историята” стъпва на предположението, че наличните културни граници в условията на глобализацията не могат да изкривят тълкуването на “общочовешките ценности” и да възпрепятстват движението към либералната демокрация. Т.е. развитието трябва в един момент на практика да заличи границите между дадена човешка общност и нейната вторична среда. Потвърждение на теорията на Фукуяма за ЕС означава благоприятна среда за развитие и е от полза например за присъединяването на Турция към ЕС. Песимистичният възглед на Хънтингтън очертава непреодолими културни граници, като прави опит да очертае и “естествените граници на ЕС”. Разглеждан от неговата гледна гледна точка, Съюзът по-скоро показва отворена система в състояние на равновесие, възприела защитна стратегия в обмена със средата си.

3. РАЗВИТИЕ НА ЕС В УСТОЙЧИВА СРЕДА ДО 1989 Г.

3.1. Стопанско развитие и управление

ЕС възниква като отрицание на националната държава, основана на идеологията на национализма, която достига предела на възможностите си (материални и управленски) по време на промишления капитализъм от XIX-XX век. Според Карл Дойч тя “...съчетава в себе си най-голямата сила и еластичност с най-голямата приспособимост към конкурентния свят”¹. Втората световна война в Европа предизвиква убеждението, че класическата национална държава вече е изчерпала тези възможности. В противовес на Дойч Сирил Паркинсън смята, че национални държави с размера на Великобритания, Франция, Германия, Италия, от една страна, са твърде големи, за да бъдат управлявани ефективно, а, от друга страна – твърде малки за съвременните стопански мащаби. Отрицанието на националната държава в много отношения всъщност е връщане към универсалната държава (империя), анализирана от Арнолд Тойнби, с присъщите ѝ вътрешно разнообразие и големи размери.

Рационалният модел на промишления капитализъм от XIX-XX в. благоприятства образуването и управлението на големи държави. Определящ при едросерийното производство, насочено към задоволяване на нарастващи материални потребности, е количественият анализ. С негова помощ еднородната и слабо подвижна среда може да бъде описана с достатъчна за нуждите на промишленото общество точност, а всяка система се приема по принцип за предсказуема. Смята се, че е възможно да се уловят и да се опишат количествено всички нейни величини и да се изведат математическите зависимости между тях. Тези нагласи са в основата на

¹ Deutsch, Karl, “Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality”, Cambridge: MIT Press, 1966.

бюрократичното управление и организация, която включва хората в количествения анализ наравно с останалите променливи. На относително устойчивата и слабо подвижна среда отговаря йерархична управленска схема (“пирамида”), която описва точно всеки отделен служител и всяко отделно звено. В система, която обработва големи потоци от еднородна, слабо изменчива информация, такава управленска схема носи успех. “Бюрократията процъфтява в крайно диференцирана и стабилна обстановка, каквато е била обстановката в младостта ѝ, през индустриалната революция. Пирамидалната структура на властта с право на разпореждане, съсредоточено в ръцете на малцина..., е изключително подходящо устройство за рутинна работа.”¹ Бюрократичният модел позволява да бъдат организирани едни от най-големите в историята човешки общности като британската и руската империи от XIX и XX век.

Създадената през 50-те години на XX в. – в разцвета на промишления капитализъм, ЕО също се опира на добре развита бюрократична организация, която управлява успешно общността в сравнително статичната среда на международните отношения в условията на “Студената война”, особено преди кризата от 1973 година. Идеята за бързо и действено обществено преустройство с научни методи благодарение на всеобхватния бюрократичен контрол изглежда привлекателна в сравнение с бавната еволюция. През 50-те и 60-те години на XX в. гражданите на Общността все още са преди всичко предсказуем обект на политическото действие от страна на политическите елити. Замисълът за федерално устройство предполага населението безрезервно да приема доводите за предимствата на стопански, политически, отбранителен и културен съюз – за сметка на отказа от национална принадлежност, от стопанска и политическа самостоятелност. Съпротивата срещу придвижването на федералния проект (референдумите в Дания, Ирландия, Франция, Нидерландия) се обезсилват чрез процедурни политически техники заедно с внушението, че гражданите не са достатъчно компетентни, за да се произнасят по такива важни въпроси като промени в договорните основи на интеграцията.

Последният довод е присъщ за социалното инженерство, в смисъла, който му придава Карл Попър². До постигането на определено равнище на материално благополучие моделът работи успешно. Кейнсианското управление на стопанската дейност дава на системата вътрешна социална устойчивост и я прави конкурентоспособна на световните пазари.

3.2. Въздействие на геополитическата среда

До 1989 г. и системата на международните отношения функционира по рационалния модел на реалната политика. Международните отношения са определени от противопоставянето между САЩ и СССР. Почти всеки местен възел на противоречия е подчинен на центросиловите отношения между двете свръхдържави. В продължение на няколко десетилетия тези отношения са слабо подвижни, съотноше-

¹ Тофлер, Алвин, “Шок от бъдещето”, София, Народна култура, 1992, с. 46.

² Виж: Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies, volume I, The Spell of Plato*, New Jersey: Princeton University Press 1971.

нието на силите се измерва предимно количествено и се променя бавно. Действа моделът на играта с нулева сума (заедно с модела на Волтера за съперниещите си двойки), която е податлива на бюрократичен контрол и придава на средата предвидимост и устойчивост. Международните отношения изглеждат сравнително лесно управляеми, а страните от Западна Европа са в подчинено положение във военно-политически съюз, ръководен от САЩ и насочен против СССР и неговите съюзници. Според Пол-Анри Спаак, истински баща на западноевропейското обединение не е някой от политиците, замесени в учредяването на ЕОВС, а Сталин.¹ Затварянето на Източна Европа за западни стоки и инвестиции, както и разпадът на колониалната система и свързаната с това загуба на гарантирани пазари действително подтихват търсенето на алтернативен пазар с голяма поглъщателна способност в самата Западна Европа.

Възстановяването и стопанското развитие на ЕО до края на 60-те години на XX в. протича в границите на една по-голяма общност с параметри, зададени от САЩ, чието стопанство играе ролята на локомотив за останалите. Американците имат решаващо участие в управлението на главните институции на тази общност, МВФ, МБВР, ГАТТ, а свободно обмененият в злато американски долар е в основата на паричната система. До 1990 г. ЕО постига максималното за тогавашните условия териториално разширение и целта на договореностите е да се засили интеграцията “в дълбочина”, с включване на нови области на сътрудничество и увеличаване на ефективността в областите, където то вече е започнало.

В този първи период Общността е лесно управляема: решенията с единодушие или квалифицирано мнозинство сред шест страни членки не отнемат много технологично време, а при управленската криза около “политиката на празния стол”, водена от Франция при управлението на де Гол, бързо е намерен неформален механизъм (т.нар. “Люксембургски компромис”), който допълнително гарантира националните интереси. Този вид сделки стават обичайни при развитието на интеграцията. При благоприятната стопанска конюнктура на 50-те и 60-те години вътрешно-системните връзки на ръководената от “френско-германския мотор” Общност укрепват. Степента на взаимно стопанско обвързване е много висока: през 1973 г. Франция осъществява средно 59% от обема на външната си търговия в ЕО, Германия – 52,8%, Италия – 53%, Нидерландия – 68%, Белгия и Люксембург – 73,5%².

Започналата през 1973 г. икономическа криза разрушава част от новосъздадените връзки, допълнително отслабени и от двата кръга на разширяване на ЕО, които включват и страни (Великобритания, Дания и Ирландия), чиито представи за целите и инструментите на интеграцията на моменти се различават от тези на страните основателки. Политическите промени в Испания, Португалия и Гърция (1974-75 г.) налагат ново разширяване на Общността, за което тя не е готова: за да не допусне засилване на съветското влияние в Средиземноморието, ЕО трябва да предостави икономически гаранции за сигурността на споменатите държави, които доста се отличават от страните от ЕО що се отнася до степента на стопанско развитие и

¹ George, Stephen, *Politics and policy in the European Community*, Oxford, 1991, p. 84.

² ОИСР, http://www.oecd.org/topicstatsportal/0,2647,en_2825_495663

структура, политическата традиция и култура. Налага се продължителен преходен период за изграждане на стопанска, политическа и управленска съвместимост у страните кандидатки.

През 80-те и 90-те години на XX в. финансираните от общия бюджет политики успяват да изпълнят ролята си на компенсаторни връзки и да удържат системата в равновесие, но още тогава се усещат и ограниченията пред тази схема: националните интереси не позволяват натрупването на голям общ бюджет, който винаги е значително по-малък от бюджета дори само на една отделно взета голяма страна членка¹.

Опит да се запази целостта на все по-трудно управляваната (заради нарасналия брой страни членки) система в условията на влошената стопанска конюнктура на 80-те години и засилената конкуренция от страна на Япония представлява Единният Европейски акт. Съществен при него е преходът от политиката на свободна търговия, облекчени правила и свободно сътрудничество между независими национални държави към повече етатизъм и централизъм.

4. РАЗВИТИЕ НА ЕС В НЕУСТОЙЧИВА СРЕДА СЛЕД 1989 г.

4.1. Криза на бюрократичния модел

Предизвикателствата пред бюрократичното управление на обединението започват още след структурната криза от 1973 г., която показва че материалното производство престава да бъде главен двигател на стопанското развитие, а контролът върху стопанската дейност от страна на бюрократичните схеми (държавни и наддържавни) става по-труден. Информацията нараства като количество и сложност и става главна социалноикономическа величина, но не се поддава напълно на количествен и още по-малко на качествен анализ. Освен това тя може да бъде умножена без да загуби стойността си и без да бъде контролирана. Потвърждава се убеждението на Тофлер, изказано през 70-те години (“Шок от бъдещето”), че стопанското развитие вече не може да се планира чрез величини, податливи на математическо описание и контрол. Други явления също изискват скъсване с обичайните представи, за да бъдат обяснени. Екологичната криза налага съобразяването с величини, които са твърде многобройни и твърде разнородни, за да бъдат обхванати в система от уравнения. Не действат правилата от “играта с нулева сума” и рационалният модел се оказва недостатъчен.

В същото време в поведението на възприемания като “homo economicus” среден гражданин на ЕС започват да надделяват ирационални елементи². Поведение, движено от желание за себеутвърждаване, социална отговорност, естетическо съвър-

¹ Само бюджетният дефицит на Франция за 2010 г. се очертава да достигне 1,50 млрд. €, при общ бюджет на ЕС за същата година 139 млрд. €!

² През 70-те години например в Германия започва масовото увлечение по хуманитарното образование, в резултат на което страната започва да изпитва хроничен недостиг на инженери.

шенство, хедонизъм и пр., не може да се управлява отвън чрез количествено измерими материални стимули. В САЩ и Западна Европа интересите на отделната личност започват натежават над интересите на общността в новото “издание” на либерализма през 80-те и 90-те години на XX век.

Кризата на бюрократичния модел налага пренасочване към т.нар. “органичен модел”, описван от Т. Питърс и Р. Уотърман през 80-те години¹. Новата философия съобразява управленските решения с околната среда като основна величина. Случайността, непредсказуемостта в действията вече се възприемат като средство за оцеляване в динамична среда. Поставя се за преразглеждане въпросът за съотношението между устойчивост и изменчивост в структурата на една система, което трябва осигури едновременно запазването на нейната същност и оцеляването ѝ в новите динамични условия. Подходящият за подобни условия вид организация предполага повече децентрализация. Според рационалните представи уголемяването на една организация (в границите на ефективния пренос на информация) повишава не само енергийната, но и управленската ѝ ефективност. В новите условия пропускателните възможности на информационните мрежи на бюрократичната организация вече са недостатъчни и предполагат наличието на помощни, в т.ч. неформални управленски центрове.

Наблюденията на С. Н. Паркинсън и на Дж. К. Гълбрайт извеждат големия брой управленски равнища като недостатък на слабоподвижните бюрократични системи, който в силноподвижна среда застрашава равновесието им. Бюрократичната организация съдържа в себе си склонност да самонараства без връзка с нуждите на системата, която обслужва, и вследствие на това от една критична точка нататък се стига до недопустимо изкривяване на информацията.

Определянето на критичната точка обикновено е трудно и става по косвени признаци. Усложненият бюрократичен управленски модел за ЕО през 70-те години води дотам неформалният (тогава) Европейски съвет да изझे най-важните функции на официалните наднационални институции. Още тогава управленската схема на Общността изглежда претоварена и бавноподвижна. В случая от значение е по-голямата оперативност на съвета. Последното обяснява и почти постоянното наличие на неформални “директорати” от представителите на големите страни при вземането на важни решения, засягащи хода на интеграцията.

Като друг признак за разрыв между бюрократичната организация и нуждите на системата може да се посочи отхвърлянето на договора от Маастрихт в Дания през 1992 г. и наложената от това необходимост от оптимизирането на управлението чрез включването на принципа за “субсидиарност”, т.е. вземане на решение на най-ниското възможно управленско равнище. Настроенията против “еврократите в Брюксел” са постоянна величина, а участието на гражданите в изборите за Европейски парламент непрекъснато спада. Всеки пореден опит за промяна в учредителните договори (в управленската схема) задължително е представян като опит за демократизация и приближаване на Съюза до гражданите. Това също са косвени

¹ Виж подробно Питърс, Томас; Уотърман, Роберт, “Към съвършенството във фирменото управление”, София, Народна култура, 1985 г.

доказателства в полза на допускането, че критичната точка е премината и че търсенето на по-удачни схеми, отколкото класическата бюрокрация, продължава.

4.2. Геополитическа промяна

Геополитическата промяна след 1989 г. е видимо проявление на развитие, което не може да бъде почувствувано преди края на “Студената война”. Става въпрос за това, че в условията на “третата вълна” запасите от суровини и енергоносители на една страна намаляват относителното си значение за сметка на научното знание; расте зависимостта на военната сила от технологическия напредък. Поражението на непригодния за развитие в условията на слединдустриалното общество силно идеологизиран социалистически блок провокира ново териториално разширение на ЕС, което нарушава равновесието на постигналата известна степен на завършеност към 1989 г. система. След безболезненото присъединяване към съюза през 1995 г. на нови три страни (Австрия, Финландия и Швеция), съвместими стопански, политически и културно с дотогавашните страни членки, следва продължителен процес на включване на 10 нови страни членки от Централна и Източна Европа. Тяхното равнище на стопанско и политическо развитие (с малки изключения) е доста под средното за съюза, а либералнодемократичните ценности тепърва се изграждат.

Изборът между интеграция “в дълбочина” (т.е. заздравяване на вътрешносистемните връзки) и “в широчина”, (т.е. териториално разширяване) е решен в полза и на двете тенденции. Затова и преходният период в този процес е дълъг: заздравяването на вътрешносистемните връзки, което да позволи уголемената система да остане в равновесие, е по-трудна от очакваното задача. Дори само механичното увеличаване на страните – участнички в Съюза, от 12 на 27 предполага сериозни управленски трудности. Опитите да бъдат решени тези проблеми налага неколкостранна промяна в нормативната основа – договорите от Маастрихт (1992 г.), Амстердам (1997 г.), Ница (2001 г.) и Лисабонския договор (2009 г.), заедно с провалия проект за Конституционен договор (2005 г.).

Разпадът на Варшавския договор и на СССР има за последица нова система на международните отношения с няколко различни полюса на силата, намиращи се в сложни отношения на съперничество (вече не толкова остро и непримиримо) и сътрудничество. В този модел “играта с нулева сума” вече не е напълно приложима. Все още е трудно да прецени доколко вярно популярните модели на Фр. Фукуяма и С. Хънтингтън описват действителността, но и двете теории подчертават общата ценностна система на ЕС и САЩ, която позволява стратегически съюз с глобален обхват и общи глобални цели, стига самият ЕС да успее да формулира и да следва своя собствена стратегия в новите условия. За да се прецени въздействието на геополитическата среда върху развитието на ЕС, трябва да се отчете въздействието на САЩ, Югоизточна Азия, Русия и прилежащите региони.

4.2.1. Въздействие на партньори и конкуренти

САЩ

След края на Студената война влиянието на САЩ на континента намалява – отчасти, защото за Западна Европа вече не съществува предишната заплаха от Изток, а освен това стопанският възход на Китай и Югоизточна Азия като цяло пренасочва вниманието на САЩ към Тихоокеанския регион. В последните 20 години политическият център на тежестта се премества все повече от Североизток на Юг и Югозапад, от политически елити, за които Европа е част от собствения житейски опит, към такива, за които чуждите страни, включително европейските, са доста далечни (Дж. Буш, Б. Обама).

Няколко обстоятелства обаче запазват силното влияние на САЩ върху европейските обединителни процеси. Първо, в културно отношение е невъзможно да се постави рязка граница между САЩ и Западна Европа. Общностите от двете страни на океана имат една и съща ценностна система в рамките на една и съща цивилизация, а различията могат опростено да се сведат до различията между едно по-либерално и едно по-консервативно разбиране и тълкуване на същите тези ценности. Тези различия не са толкова големи, че да попречат на свободното – без изкривяване, движение на информацията в символната среда, обхващаща Северна Америка и Западна Европа. Обичайно явление в последните десетилетия е всяка нова вълна в музиката, изобразителното изкуство или философията да се зароди в САЩ (съвременната “каталитична държава” – по Бжежински), да премине оттам на Стария континент и да се върне в първоизточника си обогатена и по-жизнеспособна.

След това идва глобализацията на световното стопанство. Очертаването и консолидирането на три големи стопански блока (Северноамерикански, Източноазиатски и Европейски) не предполага нито относително, нито абсолютно намаляване на стокообмена между тях. Стопанските възможности на САЩ остават най-големи, а преднината пред Европа в областта на високите технологии (производствени и управленски) не се скъсява, както показва провалът на т.нар. “Лисабонска стратегия”. САЩ и ЕС са ключови търговски партньори. За 2010 г. обемът на изтъргуваните стоки достига 364 млрд. €, а при услугите – 247 млрд. €. Общият обем на натрупаните от двете страни на Атлантическия океан ПЧИ достига 2,1 трил. € и далеч надхвърля инвестициите в трети страни, дори и такива като Китай и Индия.¹

Проблемите във взаимната търговия (често надценявани, тъй като засягат не повече от 2% от целия обем) са главно в традиционните отрасли, които страдат не само от стагнация в търсенето, но и от конкуренцията на трети страни. Традиционни са “търговските войни” в особено чувствителния за европейците селскостопански сектор например и те от време на време предизвикват общ фронт в защита на стопанските интереси на страните от ЕС. Стопанското съперничество налага обединяване на усилията на европейците и при начинания, които изискват големи, бавновъзвръщаеми инвестиции (напр. Европейската космическа програма или съвместното производство на граждански и военни самолети).

¹ <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateral-relations/countries/usa/>

Във военнополитическо отношение САЩ остават единствената свръхсила, при все че физическото им присъствие в Европа намалява. (От 300 000 американските войници на континента остават 70 000.) САЩ демонстрират и след 1989 г. съчетание от военнополитически потенциал и воля за неговото използване, което е непосилно за възможните конкуренти. След края на Студената война американското присъствие на континента е по-малко желано за някои страни, най-вече за Франция. Противно на някои очаквания обаче, доста страни от ЕС, в т.ч. сред новите страни членки, предпочитат американски гаранции за сигурността си. Въпреки опитите, западноевропейската военнополитическа интеграция не може да излезе от рамките на големия стратегически съюз със задоеанския си партньор.

И още едно важно обстоятелство, което обяснява волята за действие: и след края на Студената война в американското отношение към света присъстват мисионерските нагласи. В сравнение със съперниците си в стопанската област американците изглеждат най-малко склонни да се откажат от чистия престиж, който им носи ролята на световен водач, макар и с цената на някои загубени стопански възможности. Хенри Кисинджър е изследвал в голяма дълбочина колебанията между идеализъм и прагматизъм в американската външна политика. Както и преобладаващата част от американския политически елит, той смята, че влиянието на САЩ в света почти напълно зависи от вътрешнополитическите им постижения. Същото мнение застъпва и Зб. Бжежински в „Извън контрол“¹. Това обяснява склонността външната политика на страната да превръща темите от геополитиката в морален проблем, какъвто е случаят с човешките права. Разминаването с външната политика на водещи страни в ЕС (Германия, Франция) може да бъде на моменти съществено (напр. войната в Ирак от 2004 г.). Ако изобщо може да бъде формулирана обща външна политика на ЕС по отделни въпроси, тя по-скоро е традиционно прагматична, с универсални амбиции – повече като формулировка, отколкото като съдържание.

Ако се проследят взаимоотношенията между страните, влизащи сега в състава на ЕС и САЩ, за времето от края на политиката на изолационизъм от американска страна, ще се установи, че движението на капитали или идеи никога не е оставало дълго време еднопосочно. Може да се заключи, че дори и при по-отчетливо обособяване на ЕС като отворена система, независимо от конкретната организационна форма, нейната граница (в най-общ смисъл) със САЩ ще остане размита. В обозримо бъдеще се очертава връзките между САЩ и отделни страни на ЕС (не само Великобритания) в някои области на общественния живот да останат почти толкова здрави, колкото и самите вътрешносистемни връзки.

Според привържениците на цивилизационния модел на А. Тойнби през XX век „западната цивилизация“ се преобразува в „атлантическа“, такава – и благодарение на динамизма и радикализма на американската си съставка, тя успява да се наложи над конкурентите си. Времето, изминало от края на Студената война, не показва тенденция към разпад на тази „цивилизация“ на съставните ѝ части.

¹ Бжежински, Збигнев, „Извън контрол“, Обсидиан, София, 1994 г.

Япония

След 1990 г. Япония не привлича много вниманието, тъй като тогава завършва цикълът от нейното развитие, насочен към достигане на САЩ в стопанско отношение. Но тя все още е “икономическа” велика сила, с трета по големина икономика в света, въпреки малобройното население, малката територия и липсата на природни ресурси. За изминалите 50 години японското въздействие върху ЕС съдейства за интеграцията единствено в стопанската сфера.

Превръщането на Япония в световна стопанска сила разстройва свободната търговия, в т.ч. поради културно обусловеното нежелание на японците да купуват вносни стоки. Този проблем има много измерения. Разликите в ценностните системи на японското и на западноевропейските общества все още не са изчезнали – от “ерата Мейджи” насам. Бидейки цикличен и повърхностен, културният обмен между двете общности не може да се сравни с този между САЩ и Европа. Европоцентризмът сериозно пречи да бъде разбрана японската ценностна система. Своеобразно “културно високомерие” се наблюдава и у японците. В резултат на това представата, която хората от едната общност си изграждат за другата, продължава да е непълна и неточна. Европоцентризмът напр. очаква японците да приемат европейския (американския) начин на живот със съпътстващото му потребление, в т.ч. на европейски храни, облекло и др. (“Защо японците са чернокоси? Ние искаме те да са русокоси.”, Риутаро Комия¹). Предпочитанието към традиционния вкус на храната например спъва вноса на иначе четири пъти по-евтиния американски ориз; подобно е положението и с останалите вносни храни, независимо, че ЕС успява да пласира на японския пазар храни и напитки за около 1 млрд. \$ годишно (към 1992 г.). По-важно е непознатото за европейските условия изграждане на вертикални стопански връзки (производни на традиционните за японското общество отношения между феодал-крепостни, собственик-арендатори, родители-деца, а днес – работодател-работник), т.нар. *кейрецу*. Сложните връзки между отделните конгломерати създават мрежи, непроницаеми към външни доставчици и правят неформалната защита на домашния пазар за собственото производство много ефективна.²

Към това трябва да се добави и настъпателната и меркантилистична японска търговска политика, която чрез използването на всички тарифни и преди всичко нетарифни ограничения, е сред съществени външни фактори, които влияят върху развитието на ЕС. Усилията да бъдат стеснени пазарите на европейците в самата Европа, в Япония или в трети страни, поставят страните от ЕС в едно и също положение на отбрана от 70-те години на XX в. насам. В търговията с Япония ЕС постоянно бележи отрицателен баланс, който се движи между 35 и 45 млрд. € в последните 10 години³. Обединяването на усилията е естествена реакция, оттам и стреме-

¹ Ryutaro Komiya, “Some Thoughts on the Future Development of Japan-Europe Economic Relations”, 1993.

² Подробности виж в Kai Kaufman, Senior Sophister, “An Examination of the Japanese Trade Surplus with the European Union”, <http://www.tcd.ie/Economics/SER/sql/download.php?key=219>

³ <http://www.eubusiness.com/regions/japan/eu-japan-trade.07/>

жът на Япония да си осигури един или повече “троянски коне” в бъдещата поплътно затворена общност¹.

Във военнополитическата област взаимното обвързване между Западна Европа и Япония поради геостратегическото им положение дори през време на студената война е слабо и косвено (чрез САЩ), а след края на голямото противопоставяне то практически не съществува. Съществува само възможността Русия да се превърне в поле на остро стопанско съперничество между ЕС и Япония, когато (ако) големият руски пазар стане достатъчно платежоспособен. Във всяка друга област връзките между Япония и страните от Западна Европа са предимно случайни и не могат да попречат на обособяването на ЕС като отворена система с ясно очертана граница.

Китай и “новите промишлени държави”

Наблюденията за въздействието на Япония върху стопанската интеграция в Европа се отнасят вече и до Китай и т.нар. “тигри” (Южна Корея, Тайван, Сингапур, Малайзия, Тайланд), които също осъществяват големи търговски излишъци в търговията с ЕС. През 90-те години на XX в. те успешно овладяват промишлените технологии на средно и високо равнище и благодарение на ниските разходи за работна сила успешно пробиват на световния пазар, изземвайки пазарни дялове от европейските производители.

В последните години вниманието е насочено към Китай като към възходяща глобална сила, която някои разглеждат вече като следващия световен хегемон. Обемът на стокообмена между ЕС и Китай (от 2010 г. вече втората по големина икономика в света) е сред най-големите в световната търговия, с трайни големи дефицити (около 296 млрд. € за 2009 г.²) за Съюза. Същественото е, че – за разлика от ЕС, Китай излиза със засилени позиции от глобалната стопанска криза от 2008 г. и съответно отношенията САЩ-Китай стават определящи за развитието на международните отношения, докато ЕС отстъпва (временно?) на заден план, зает със сериозните си вътрешни проблеми.

От гледна точка на партньорите Китай се възприема като агресивна търговска сила, която по примера на Япония води меркантилистична търговска политика и постепенно заема все по-големи ниши на световния пазар, докато износьт на стоки за Китай понякога се натъква на множество ограничения: вносни мита, ценови контрол, санитарни норми, изисквания за произход, лицензионни и забранителни режими и пр. нетарифни пречки. Членството в СТО принуждава Китай да изоставя тези протекционистични практики, но това не уравновесява двустранната търговия.

Съсредоточаването на вниманието върху нискотехнологичните стоки в китайския износ дълго време скрива обстоятелството, че доста китайски предприятия вече разполагат с достатъчно финансов ресурс и успешно повишават технологично си равнище при запазване на ниски цени на крайния продукт. В съответствие с tradi-

¹ Великобритания например от началото на 80-те години води политика на “особени отношения” с Япония. Те се изразяват във високия дял на японските инвестиции на островите (30% от общата сума, инвестирана в ЕС), антипротекционистическите становища на Великобритания в Съвета на ЕС, общите външнополитически интереси в отношенията с Китай и др.

² <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateral-relations/countries/china/>

циите в Китай усилено се влагат средства в образованието и се търсят пробиви на по-взискателни пазари. Всяка година 1,2 млн. инженери и учени завършват в Китай (и Индия), толкова, колкото в САЩ, ЕС и Япония, взети заедно, и три пъти повече, отколкото преди 10 години. В резултат на това, според доклад на ОИСР, през 2004 г. Китай е изпреварил САЩ като световен износител на информационни продукти. Впечатляващо през 2005 г. е изкупуването на цялото компютърно производство на IBM от китайския производител Lenovo, който по този начин става трети в света производител на персонални компютри, докато TCL вече е най-големият производител на телевизори в света. В Германия се опасяват от очакваното настъпление на китайските производители на леки и товарни коли, особено след придобиването на Volvo от китайския производител Geely през март 2010 година.

С огромния си резерв от евтина и дисциплинирана работна сила, прибавена към бързо подобряващата се стопанска инфраструктура в условията на “просветена диктатура”, Китай предлага изгодни условия за ТНК, които разполагат там звената от производствените си вериги с голям разход на “жив труд”. Навлизането на Китай (заедно с Индия и страните от бившия СССР) в световното пазарно стопанство удвоява броя на работниците от 1,5 млрд. на 3 млрд., но добавя малко капитал, така че глобалното съотношение капитал - труд рязко се променя, като намалява относителната цена на труда и повишава печалбите, главно на ТНК. Натискът върху заетостта и заплатите в развитите страни, в т.ч. ЕС, продължава, тъй като в Китай все още има 200 млн. незаети работници в западните провинции и това създава проблеми във всички нискотехнологични производства, изискващи голям разход на работна сила.

Благодарение на развитието на технологиите все повече услуги и дейности могат да се изнасят в Китай и др. развиващи се страни, в т.ч. програмиране, медицинска диагностика, инженерен дизайн, право, счетоводство, финанси, което оказва натиск и върху “високите етажи” на трудовия пазар. С натиска си върху заетостта и заплатите Китай се налага в ролята си на “световна социална котва” и се превръща в главно предизвикателство пред европейския социален модел. Свободното преразпределение на ресурси и оптимизирането на производството създават допълнителни печалби: показателни са например печалбите на германски машиностроителни фирми на китайския пазар, както и опитът на EADS да оцелее в конкурентната борба с Boeing чрез възлагане на поръчки на китайски доставчици. Проблемът е, че печалбите в последните години не се разпределят съразмерно.

За разлика от Япония обаче, Китай е не само стопански конкурент, но и геополитическо предизвикателство за ЕС. Преди всичко управляващите в Китай (подобно на Русия) не споделят либерално-демократичните ценности на европейското Просвещение, а залагат на централизирания подход като средство за постигане на ред и стабилност. До момента Китай не прави опити за “износ на революция”, но предизвиква европейските демократи с демонстрацията, че благоденствието не се постига задължително чрез либерално-демократично обществено устройство. Заедно с това политическото му влияние се разширява заедно с икономическата и военната му сила. Притеснителното е, че Китай е най-големият потребител на суровини (от горива до дървесина и метали), който конкурира търговците на ЕС на световни-

те пазари, но за разлика от тях не обвързва идеологически търговските си отношения. Стимулиращото обединение предизвикателство за ЕС е да докаже, че с възгледите си за постмодерно устройство на света и с постмодерни средства на външната политика може да надделее не само в търговското, но и в геополитическото съперничество със страна, изповядваща възгледите на класическия реализъм.

Русия

Същото геополитическо предизвикателство пред ЕС отправя и Русия, чието съчетание от икономическа, военна и дипломатическа сила също я поставя на челните места в света. Русия няма стопанската динамика на Китай, но притежава най-голямата територия с най-големи залежи от минерални ресурси, включително най-големите нефтени запаси в света и почти половината от световните запаси от въглища.

За времето до 1989 г. (под формата на СССР) Русия е основен системообразуващ фактор. Западна Европа е обединена до голяма степен пред опасността от разширяване на съветското влияние на Запад. Противопоставянето, при което страните от Източна Европа играят ролята на буфер, вече е част от културната традиция както на Русия, така и на историческите ѝ европейски противници. Загубата в Студената война и трудностите при последвалите опити за намиране на успешен модел за обществено развитие слагат край на 300-годишната успешна руска политика в това отношение, а дискредитирането на комунистическата идея премахва основата за универсалните претенции на руския национализъм. Но независимо от последиците, свързани със загубата на Студената война, Русия запазва положението си на континентална военнополитическа свръхсила.

Ролята на Русия като системообразуващ фактор намалява, но остава значителна, поради следните съображения:

- Страните от ЕС се опитват да водят идеалистична (поне официално) външна политика, основана на принципите на либералната демокрация и предпочитат системата на международните отношения, описана в теорията на Ф. Фукуяма.
- През 90-те години на 20. в. ЕС се стреми да подпомага прехода към либерална демокрация в Русия, съществуват дори очаквания за интегрирането на Русия към обединението под някаква форма.
- От друга страна в Русия, която се колебае между Европа и Азия, стремежът към европейската култура, към скъсяване на разстоянието до нея, периодично се редува с отричането ѝ за сметка на месиански настроения. За целия период след 1990 г. руските националисти са сред най-последователните противници на промените, които за тях се изразяват в неприемливото разпадане на империята.
- С края на управлението на Борис Елцин Русия се връща към по-скоро авторитарна форма на управление – заедно с национализма на велика сила, с присъщите ѝ сметки и амбиции.
- От гледна точка на либералните наблюдатели в Русия пазарните отношения все още са силно изкривени, демокрацията е по-скоро фасадна и отсъства силно гражданско общество, като новото обществено устройство не е легитимно за една значителна част от населението.

➤ Опасенията от имперските стремежи на Русия продължават да са силни, преди всичко в страните от Източна Европа. Начинът, по който Русия упражнява влиянието си в Кавказ или Средна Азия, създава безпокойства сред останалите съседи. С оглед на това развитие влизането в ЕС на страни от бившия Варшавски договор и балтийските държави привнася в ЕС проблема на дългогодишното съперничество между Русия и близките ѝ съседи.

Главният проблем в отношенията ЕС - Русия е, че управленските системи не са достатъчно съвместими. В момента развитието в Русия напомня донякъде китайския модел: държавно-монополистически капитализъм в условията на "просветена диктатура", предполагаща политическа и финансова стабилност и контрол върху производството и доставките на стратегически суровини. Тази несъвместимост усложнява управлението на традиционните търговски връзки, основани на географската и културна близост.

Русия е сред най-големите търговски партньори на ЕС заедно със САЩ, Китай и Япония, а на ЕС се падат 53% от руската външна търговия. Докато износът на ЕС за Русия покрива почти всички стокови групи с превес на високотехнологичните, основната част от вноса се пада на енергоносители (до 65%). Известно време съществуват предположения, че големите приходи от износа на горива ще дадат на Русия възможности за обновяване на руската промишленост и за засилване на износа на евтини промишлени стоки, които да окажат допълнителен ценовия натиск върху промишления сектор на ЕС, поддържан досега от Китай и другите страни от ЮИА. Развитието опровергава тези очаквания. В близко бъдеще не изглежда възможно Русия да се превърне в стопански конкурент на ЕС, дори и в случай, че сегашната стопанска криза бъде преодоляна бързо. Наблюденията от XIX-ти, XX-ти и XXI в. показват, че и при най-благоприятната конюнктура производителността на труда в руските предприятия е в пъти по-ниска, отколкото в западноевропейските такива, работещи при сходни условия. Специалистите намират обяснение за тази особеност в културните традиции на руската нация.¹ Твърдението изглежда спорно, безспорно е обаче, че технологичната изостаналост на Русия е такава, че страната в обозримо бъдеще ще остане голям нетен вносител на високотехнологична продукция, независимо от отделните добри постижения – на руската оръжейна промишленост например.

Прегледът на структурата на обмена показва в голяма степен взаимно допълване между двата големи съседни пазара, които обаче не се подчиняват на общите правила на СТО. (Членството на Русия в организацията е проблем, чието решаване се забавя твърде дълго.) Руската външна политика е реалистична без да предявява предишните универсални претенции и при защитата на руските национални интереси може да бъде по-активна и настъпателна от тази на страните от ЕС. Руската стратегия прилага двустранен подход в отношенията с отделните страни в ЕС и в случай на нужда използва разногласията сред партньорите от ЕС, особено когато са

¹ Виж подробности в Vitali A. Meliantsev, "Russia's Comparative Economic Development in the Long Run", Moscow Lomonossov University, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:itZW6MkheIUJ:www.iaas.msu.ru/pub_on/vamel/comparative.htm+russia+productivity+1900&cd=9&hl=bg&ct=clnk&gl=bg&source=www.google.bg

засегнати търговските интереси на стари страни членки с по-голяма политическа тежест. Според признание на еврокомисаря по търговията Питър Манделсон: „Няма страна, която да разкрива така нашите различия, както го прави Русия.”¹ Особено силно личат разногласията що се отнася до вноса на енергоносители. Зависимостта на ЕС от руския внос е голяма, доста политици и изследователи я разглеждат дори като уязвимост. Опасенията са, че Русия е склонна да използва енергийните доставки като средство за постигане на мащабни геополитически цели по силата на гореспоменатата реалполитическа логика. Разнообразяването на енергоизточниците обаче изисква разходи и решения, при които надделяват интересите на националните държави. Продължаващата невъзможност да се формулира и да се води обща енергийна политика на ЕС насочва към системообразуващата граница, която интеграцията засега не успява да премине.

Източна Европа

Тази част от средата на ЕС също влияе съществено върху хода и посоката на обединението на Запад, но по различен начин. Големите стопански и военнополитически възможности на САЩ подтикват търсене на най-подходящата организация на ресурсите на ЕС, която да осигури успех в конкуренцията. Подобно консолидиращо въздействие в стопанската област има Югоизточна Азия. Източна Европа, напротив, след 1989 г. е район с висока степен на ентропия, която, ако бъде пренесена на Запад, заплашва да спре и да върне назад системообразуващите процеси, в центъра на които стои ЕС. От системна гледна точка взаимодействието между високо организираната система и нейната по-слабо организирана среда има за естествена последица повишаването на равнището на ентропията в последната, която – обратно, се стреми да се разпространи вътре в системата. Защитата на системата изисква границата ѝ да се направи непрониклива за тази ентропия или системата да обхване тази слабо организирана част от средата си и благодарение на големите си възможности да повиши равнището на организация. Съчетанието на двете възможности и съотношението между тях се определят от правилото за постигане на най-добър резултат с най-малко усилия. Премереният износ на организация към непосредствената среда при запазването на границата на системата води до образуването на нещо като “буферна зона”, процесите в която се управляват от системата в степен, достатъчна, за да пресече неблагоприятните въздействия.

Тези теоретични постановки са в основата на споровете – в периода между 1990 и 1993 г., по въпроса дали западноевропейската интеграция следва да обхване и новите демократични страни в Източна Европа или постиженията на Общността могат да се опазят само при заздравяване на връзките вътре в нея и затваряне към останалата част на континента. Алтернативите са “разширяване на Изток” или “задълбочаване на интеграцията”. Спорът се поражда главно от противоречието между частните интереси на производителите в отраслите от втората и първата вълна, от една страна, и потребителите и заетите във високотехнологичните отрасли (които в действителност не са заплашени от източноевропейска конкуренция), от друга.

¹ „The EU and Russia: Our Joint Political Challenge” Bologna, Italy, April 20, 2007.

Провалът на ЕС в опитите да спре войните в бивша Югославия подсказва правилното решение: разширяването на Изток е успешно осъществена мащабна стратегия по овладяването на хаоса по границите на обединението. Този стратегически успех, от една страна, заздравява вътрешните връзки в системата, като “разширяването на Изток” всъщност се осъществява успоредно със “задълбочаването на интеграцията”.

От друга страна, това разширяване като че ли очертава границите, отвъд които ЕС е заплашен от стратегическо “свръхразпространение”. Завършването на целия процес на разширяване с включването на останалите държавите от т.нар. “Западни Балкани” върви много бавно и се създава впечатление, че липсва не само финансов, но и управленски, и идеен ресурс, за да бъде доведено разширяването докрай. Заедно с това е ясно, че успешното интегриране на такава голяма и различна като култура държава със сериозна геополитическа тежест като Турция не е по силите на ЕС в настоящото му състояние.

С разширяването на Изток ЕС става по-разнороден във всяко отношение. Още от самото приемане на Гърция в ЕО през 1981 г. периодично се изказват съмнения в пригодността ѝ за членство в общност, основана върху културните традиции на западното християнство. В хода на разширяването на Изток също има сигнали, че западноевропейските политически елити са склонни да приемат като естествени за съюза границите между православие и католицизъм, които смятат за непреодолими, за разлика от границите между католицизъм и протестантство¹. Трудностите около преориентацията към западноевропейската ценностна система на Румъния и България, както и станалата през 2009 г. очевидна неспособност на Гърция да спазва финансовата дисциплина, задължителна за успешна икономическа интеграция, отново създават впечатление за културен разлом (вътрешен и външен), който ЕС има задачата да преодолее. От тази (но само от тази) гледна точка хипотетичните кандидатури на Украйна и/или Молдова, както и дългогодишната и реална кандидатура на Турция, изглеждат еднакво отдалечени във времето.

Северна Африка и Близкият Изток²

Особеното в района на Близкия Изток и Северна Африка е, че той обхваща слабо и средно развити страни, стопански ориентирани към Европа, а в културно отношение районът е поле за сблъсък (и съжителство) между западноевропейски демократически и ислямски ценности. Този район е важен за ЕС с оглед на историческите връзки и стопанските интереси от времето на колониализма. Проблемът

¹ Виж Hans Arnold, “Europa am Ende? Die Auflösung von EG und NATO”, München/Zürich, 1993, S.30, Самуел Хънтингтън, “Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред”, “Обсидиан”, София 2009, Peter Glotz, “Europa am Scheideweg”, “Europa-Archiv - Zeitschrift für Internationale Politik. 47. Jahrgang. Heft 18, 1992.

² Заб.: Този текст е писан преди политическите събития от зимата на 2011 г. Развоят на политическите промени още е неясен, последиците са непредвидими и коректният анализ няма да бъде възможен в близко бъдеще. Събитията обаче потвърждават вече изтъкнатото по-горе значение на региона като непосредствена среда на ЕС и налагат извода, че страните от ЕС тепърва ще трябва да заделят много сериозни ресурси в опит да моделират тази част от средата си по начин, който отговаря на интересите им.

тук е донякъде подобен на този с Източна Европа. Страните от ЕС се стремят да не допуснат политическото развитие да потвърди тезите на Хънтингтън за сблъсък на цивилизациите. От друга страна, пропагандираните либерални практики не намаляват рисковете след засилването на ислямския фундаментализъм, особено след 2001 година. Сдържаният до 1989 г. от глобалното противопоставяне фундаментализъм излиза от естествените си граници и успешно запълва незаетите идейни празнини. Той е преди всичко реакция на потърпевшите от сложилото се неблагоприятно международно разделение на труда мюсюлмански общности. Засилването му в Магреба и Близкия Изток заплашва Европа така, както и национализмът. Големият брой емигранти от тези страни в Европа, чието екстрадиране изглежда трудно осъществимо, пренася културния сблъсък вътре в системата. Затварянето в “крепостта Европа” е безполезно, защото е закъсняло. При трайни стопански затруднения фундаментализмът превръща ислямските страни от басейна на Средиземно море във враждебна на ЕС среда.

Единствено възможно решение изглежда активното въздействие на обединението върху тази среда. ЕС опитва да изгради трайни стопански връзки, чрез които да следи отблизо и в някаква степен да направлява развитието в региона. Достигнатата степен на стопанско сътрудничество в Съюза позволява най-малкото целенасоченото ориентиране и прикрепване на средиземноморските съседи към определени участъци от големия западноевропейски пазар, а в по-далечно бъдеще и трайна специализация. Неизбежните проявления на ентропията в този случай, породени от разликата в жизнения стандарт (например изтичане на работни места или закриване на нерентабилни отрасли) са за предпочитане пред масова политическа емиграция в допълнение към досегашната стопанска емиграция, ако демократичният модел на обществено устройство не бъде подкрепен от стопански успехи.

Организационните форми на това обвързване вероятно тепърва ще се развиват и нови идеи в това отношение се очакват най-вече от Франция. “Средиземноморското сътрудничество” обаче е програма, която не успява да ангажира както всички страни от басейна на Средиземно море, така и всички страни – членки на Съюза. И в случая със страните от Магреба, и в случая с Източна Европа главните затруднения на ЕС са свързани с недостига на ресурси. Съюзът не може да мобилизира такива, за да запълни в необходимата степен стопанския и военнополитическия вакуум в тези райони преди да преодолее дългосрочните последици от кризата от 2008-2011 г.

4.2.2. Международна институционална макрорамка

В стопанската област, която определя до голяма степен и развитието в областта на външната политика и политиката на сигурност, ЕС работи в една организирана среда, образуваща международна институционална макрорамка на международните икономически отношения. Тази макрорамка, състояща се, на първо място, от МВФ, Световната банка и Световната търговска организация (СТО), носи отговорност за изграждането на световен стопански ред, основан на либералния стопански модел.

В началото макрорамката се оглавява от САЩ дотолкова, че критиците говорят за “американизация” на световната търговия. С нарастване на стопанските и политическите възможности на страните от ЕС (ЕО), както и на Япония, Бразилия, Ко-

рея, Китай и др., споменатите институции все повече се управляват с консенсус. Правилата стават по-строги, правят се опити да се ограничат ТНК, които стават твърде влиятелни и неподатливи на национално управление.

Общото споразумение за митата и търговията (ГАТТ) е принципната основа, върху която се изгражда Общият пазар на ЕО (първообраз на Вътрешния пазар). Поради заложената в него гъвкавост споразумението действително успява да либерализира световната стокова търговия чрез значително снижаване на митата, а броят на участниците в него достига 117 през 1993 г. В хода на осем кръга преговори чрез договаряне на постепенни отстъпки и увеличаване на броя участници равнището на митническо облагане при страните – членки на ОИСР, пада от 40-50% до 3-4% към 1993 година. 96% от всички стоки са обхванати от споразумението, а 43% са с нулеви ставки, като последните големи изключения са селскостопанските стоки и текстилът¹. На практика външнотърговската политика на ЕО е съобразена с институционалната (относително широка) рамка на това споразумение.

Институционалната рамка на пазара на ЕО е относително широка, доколкото в ГАТТ не са подробно описани практиките, позволяващи протекционизъм (напр. споразуменията за доброволно ограничаване на износа), а освен това има и договорени изключения относно ограниченията за селскостопански стоки (чл. XI:2). Важно е изключението относно статута “най-облагодетелствана нация” при регионалните преференциални споразумения (чл. XXIV). То е съществен външен фактор, благоприятстващ възникването и изграждането на Общия пазар. Независимо, че ГАТТ не разполага със сериозен механизъм за налагане на санкции, придържането към правилата на споразумението сериозно влияе върху развитието на интеграционния процес в ЕО. Общността губи протекционистичния си характер постепенно – в рамките на преговорите в ГАТТ, в които тя е активен участник².

Световната търговска организация (СТО) наследява ГАТТ като регулатор на световната търговия. Главната ѝ задача е да следи търговската политика на държави и групи държави да протича в съответствие със споразуменията, за подписването на които СТО създава условия. В нея процедурите по решаването на спорове са по-опростени и по-ефективни, а нарушаването на правилата вече не може да се обоснове с решения на национално равнище. Нейната цел е по-нататъшно премахване на бариерите (нетарифни ограничения като санитарните норми и пр.) и уеднаквяване на условията на международната търговия както в областта на информационните технологии и услугите, така и при “чувствителните стоки” (храни, текстил, стомана). Официално външнотърговската политика на ЕС преследва същата цел. Пример за въздействието на СТО като външна среда на ЕС е политиката по отношение на текстилната промишленост. Този чувствителен сектор е подложен на значително преустройство. Според споразумението за текстила ЕС поема задължение да премахне всички квоти в продължение на десет години; в т.ч. да освободи

¹ Schmüser, Hannes, “EU - Protektionismus als Globalisierungsantwort?“, Braunschweig, TU - Braunschweig, 1998, S.180.

² Виж подробно J. Michael Finger, capt.5 - „GATT’s Influence on Regional Arrangements“, “New Dimensions in Regional Integration”, Jaime De Melo, Université de Genève, 1993, http://ctrc.sice.oas.org/trc/Articles/Regionalism/dm_ch5.pdf

китайския внос от началото на 2005 г. Отправеното към Китай искане за доброволно ограничаване на износа пак се основава на разрешените от СТО до 2008 г. едностранни квотни ограничения (позволяващи максимален растеж на износа от 7,5% годишно).

Положителната тенденция, е че търговски спорове, в т.ч. между ЕС и главните им партньори, все повече се отнасят към СТО и решенията на организацията не се оспорват. Там през последните 5 години са отнесени споровете около вноса на банани, на говеждо месо и генно изменени храни в ЕС, вноса на стомана в САЩ и др. През август 2002 г. например СТО отсъжда, че данъчните облекчения за американски компании представляват скрити експортни субсидии и дава на ЕС право да наложи наказателни мита върху американски стоки в размер на \$4 млрд., ако Вашингтон не промени спорните закони.

След 1999 г. ЕС избягва подписването на двустранни търговски споразумения, както и самостоятелното предоставяне на привилегировани търговски режими. Така СТО със своите правила и решения по конкретни случаи се утвърждава като външната рамка, в която понастоящем функционира вътрешният пазар на Съюза. Участието на ЕС в уточняването на правилата на организацията е по-голямо, отколкото в ГАТТ (една трета от чиновниците в СТО са с произход от ЕС), и това донякъде компенсира намаляването на значението на търговските ограничения като външна стопанска граница на обединението. Така институционализиранят в СТО външен натиск продължава да играе съществена роля при стопанското развитие на ЕС. Като изключим селското стопанство (защитавайки интересите на фермерите си, ЕС има принос за застой на кръга преговори Доха), днес Съюзът е един сравнително отворен за външна търговия съюз, при който търговската квота (делът на външната търговия спрямо БВП) е около 11% при стоките – колкото стойността на САЩ и малко по-малка от тази на Япония – 13% към 2007 година.¹

4.2.3. Транснационални корпорации

От основаването на Съюза досега транснационалните корпорации са съществен фактор в средата на ЕС. По отношение на обединителните процеси в ЕС ТНК играят активна роля: от една страна те (особено европейските) активно съдействуват за изграждането на обединението на основата на единен пазар. Отпадането на пречките пред свободното движение на стопански активи и особено на капитал в регионален мащаб като цяло е в техен интерес. Още преди подписването на Римските договори ръководителят на банка *Societe Generale* заявява, че “Белгия е твърде малка за

¹ Производството на платове и облекла в ЕС е “социално чувствителен” сектор, произвеждащ близо 2% от БВП на Съюза. В него са заети работници със сравнително ниска квалификация и преобладават малки предприятия. След премахването на последните търговски ограничения през 2004 г. (Споразумение за текстила и облеклото в СТО) броят на предприятията пада от 235 на 218 хиляди, търговският дефицит на Съюза в сектора се увеличава от 35,9 на 44,5 млрд.€, а броят на заетите намалява от 2,810 млн. на 2,310 млн. Ключова роля за това производство играе Китай, чийто износ за ЕС се увеличава с 40% след като споразумението влиза в сила. ([http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Share_of_goods_and_services_in_GDP,_2007_\(1\)_\(%25_of_GDP\)](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Share_of_goods_and_services_in_GDP,_2007_(1)_(%25_of_GDP)))

машабите на дейността на банката”¹. ТНК обединяват европейските стопанства още преди Вътрешният пазар да бъде официално завършен. Те са главен фактор и при интеграцията на страните от ЦИЕ в ЕС далеч преди подписването на присъединителните договори.

Тежестта на ТНК в стопанската област в Западна Европа) личи примерно от обема на продажбите на Еххон за 1980 г. – над \$77 млрд., или повече от БВП на Австрия, Дания и Норвегия. В началото на 90-те години ТНК дават 40% от световното промишлено производство и 90% от световната търговия.² Сред множеството транснационалните корпорации има неколкостотин, които де факто управляват световното стопанство благодарение на големия си производствен, научно-технически и управленски потенциал.

От стопанската област въздействието закономерно се пренася във всички останали област на обществения живот – до степен, в която например символи като “Кока кола” или “Макдоналдс” сериозно се възприемат от част от френския политически елит като заплаха за френската културна идентичност. По съществено е, че тяхната дейност трудно се поддава на правителствен контрол. Независимо от дълготрайните материални активи, които притежават в различни точки на световното стопанско пространство, подвижността е главен техен белег. Първостепенна грижа на ръководствата е бързата и качествена обработка на големия обем информация – вътрешна и външна. Поради тази своя същност ТНК са естествен противник на всякакъв род ограничения от административен характер пред дейността си и са развили специален инструментариум за изплъзване от контрола на националните правителства. В сравнително малки страни ТНК могат да направляват изцяло профила на стопанството, състоянието на пазара на работна сила, технологичното равнище на производството, състоянието на обществените финанси, политическата ориентация, т.е. цялото обществено развитие.

Големите опасения както на националните правителства, така и на наднационалните институции в ЕС са, че важни икономически решения се вземат извън границите на отделните държави и на ЕС като цяло. До средата на 70-те години на XX в. потокът на преки задгранични инвестиции е ориентиран еднопосочно от САЩ към европейските пазарни икономики. От началото на 80-те години процесът е вече двустранен, но от този момент наблюдаваме и активното присъствие на арабски, японски и други източноазиатски компании в ЕС. Делът на чуждия капитал в стопанствата на Германия, Франция и Великобритания се колебае между 17 и 23%, но във високотехнологичните отрасли е значително по-висок.

ТНК не само разполагат с привилегирован достъп до ЕК, председателството на Съвета на ЕС и правителствата, но понякога и задават темите на политическите спорове, които определят хода на интеграцията – конкурентоспособност, “удължена работна маса”, т.нар. “най-добра практика”, главно в областта на стопанската ефективност. Не на последно място ТНК често влизат в конфликти с националните

¹ Wegs, Robert J., *Europe since 1945*, “St.Martins Press”, New York, 1984, p. 71.

² Маринов, Велко, *Международно разделение на труда*, София, УИ “Св. Кл. Охридски”, 1993.

държави при опитите на същите да водят например политики в защита на конкуренцията или на потребителите. Така, по отношение на обединителните процеси в ЕС, ТНК играят двойствена роля: отпадането на пречките пред свободното движение на стопански активи като цяло е в техен интерес, въпреки намалените възможности за укриване на част от печалбите. От друга страна, тези ТНК, чиято дейност не се ограничава само в границите на европейския пазар, обективно пречат на “крепостта Европа” да се затвори в себе си, тъй като са протагонисти на обединителни процеси на равнище световно стопанство.

5. ИНСТИТУЦИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ЕС КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА ДИНАМИКАТА В СРЕДАТА

В повечето разработки, посветени на интеграцията, надделява традиционното рационалистическо възприемане на ЕС като ясно определяема и по принцип податлива на управление икономизирана човешка общност. Интеграцията се представя, от една страна, като процес на нарастване на първоначалното ядро от шестте страни – съоснователки на ЕС, чрез добавяне на човешките, стопанските, културните, военните и пр. възможности на нови участници в договорите, а, от друга страна, като търсене на най-добрите управленски решения, които биха позволили оптималното използване на този потенциал за постигане на общите за участниците в договорите (предимно стопански) цели. Главната трудност в хода на това обединение идва от обратната зависимост – между нарастване на обема на обединението и възможностите за неговото управление, при положение че средата налага постоянно увеличение на броя решения, които трябва да се вземат за единица време.

Премахването на вътрешните граници между настоящите участници в ЕС се съпровожда от опити за намаляване на пропускливостта на общата външна граница, а разширението на обединението се изразява с преместването на тази граница и с периодично включване на нови страни. Идеите за обединяване на двадесет и седем (засега) самостоятелни държави се въртят около междудържавен съюз, конфедерация или федерация, при все че това са решения, познати от миналото, а не нещо принципно ново. В стопанската и непосредствено свързаните с нея области има много федерални елементи, но действителното състояние на интегрираност няма адекватен формален израз.

Промените в институциите чрез договорите от Маастрихт, Амстердам, Ница и Лисабон търсят едновременно повече демократичност и прозрачност, от една страна, и повече ефективност в управлението, от друга. Последното изискване е ключово с оглед голямото увеличаване на броя на страните членки. С всяка промяна се увеличават правомощията на Европейския парламент с очакването гражданите да добият усещането за по-пряк контрол върху процеса на интеграция. Легитимира се окончателно Европейският съвет, а броят на решенията, вземани с единодушие в Съвета на ЕС, постепенно намалява. С всяка промяна се пренарежда тежестта на гласовете при процедурата по вземане на решения с квалифицирано мнозинство. Усложняват се връзките на взаимна зависимост в триъгълника ЕК - ЕП - Съвет на ЕС с цел взаимен контрол и търсене на консенсус в законотворчеството. Така спо-

собите за вземане на решения получават демократична легитимация, но сложността им се повишава дотам, че само експерти могат да проследяват развитието в подробности.

С влизането в сила на Лисабонския договор в законотворчеството (би трябвало да) се намесват и националните парламенти, а дори и групи (над 1 млн.) граждани на съюза. Що се отнася до изпълнителната власт, с налагането на фигурите на “президент” и “външен министър” на съюза се очертава по-скоро още един властови център, отколкото преразпределение на функции и премахване на излишното им дублиране.

Доколкото схемата още не е работила продължително време, е трудно да се прецени нейната ефективност. Във всеки случай не може да се очаква бързо действие, а по-скоро обратното. Реакцията при последните извънредни събития (които придават динамиката на средата) – като природни бедствия (Хаити), прояви на тероризъм (пиратски действия край бреговете на Сомалия), политически промени в Северна Африка или стопански шокове (вследствие на финансовата криза), като цяло е забавена и изглежда така, като че сегашните процедури са повече механизъм за спиране или забавяне на неприемливи за някои страни членки решения, отколкото за обединяване и насочване на усилията към постигането на определена цел. Когато изобщо се вземе решение по въпрос, изискващ единодушие в съюз от 27 (и повече) участници, то това отнема твърде много време.

Във външната политика, където промените често са много резки (Тунис, Либия), такъв подход е неприложим. Така по-нататъшното разширение заплашва ЕС с управленска парализа и с пореден опит за “препращане” на управленската схема, като управленската гъвкавост се постига с цената на по-ниска степен на сцепление. Това впечатление обаче не е напълно вярно, тъй като продължава тенденцията при временна управленска парализа да се задействат неформални центрове на властта, съсредоточени в най-големите и влиятелни страни членки. Войната между Русия и Грузия през 2008 г. съвпадна с френското председателство на ЕС, като президентът на Франция Саркози показва бърза дипломатическа реакция, но не като председател (и с мандат) на Съюза в случая. Вземането на решение по случая с финансовите затруднения на Гърция (вътрешен проблем за съюза, но пряко свързан с глобалните финансови пазари) се забави заради колебанията на ключовата – поради ролята си на главен нетен платец, Германия.

Заключение

При опита за предвиждане на развитието следва да се отчете, че затвърдените в документи споразумения, както и отчетите за прилагането им, по-малко ще съответствуват на действителното положение на нещата. Интеграцията ще протича от една страна в рационална, до някаква степен предвидима и обяснима посока. За развитието ѝ ще може да се съди по публичните действия на политическия елит и традиционните форми на стопански и културен обмен. Другата посока, в която ще се развива интеграцията, ще се проследява по-трудно, доколкото рационалните критерии трудно биха могли да се приложат за оценка на особеностите на следин-

дустриалното, информационно общество. Управленската схема вероятно ще търси решение, което позволява мобилизирането и ефективното използване на наличните възможности при внезапно възникнали затруднения или за извличане на облаги при неочаквано благоприятно стечение на обстоятелствата. Такива резки движения ще зачестяват с оглед на процесите, които се развиват в средата, а все още отвореното като политическа възможност по-нататъшно разширяване ще натовари добавъчно и без това претоварената с информация управленска схема.

Идеите за “Европа на две скорости” или “Европа на концентрични кръгове” продължават да не се приемат добре от общественото мнение, но развитието де факто се насочва в тази посока. Центърът на управление и след договора от Лисабон продължава да клони към страните с най-големи управленски (стопански, военнополитически) възможности. Вероятно ще се наблюдава постоянно тясно взаимодействие между няколко най-високо развити страни във всички области на общественения живот, частично участие на останалите в зависимост от интересите и моментното състояние на възможностите, слабо изразено присъствие на страните от “периферията”, зависими от развитието на първите и вторите, чиито възможности обаче не позволяват пълноценно и равностойно участие в това развитие.

Към всичко това трябва да се добави и периодичното обединяване и насочване на военни, стопански или културни ресурси за овладяване на конкретни кризи (в т.ч. вътрешни – като финансовата криза в Гърция), предизвикани от резки промени в околната среда, нещо като целеви групи или “пожарни команди”, в които биха участвували общности от трите гореспоменати категории.

Разграничението между отделните категории няма да е рязко, а още по-малко вероятно изглежда то да бъде подробно разработено и кодифицирано в една единствена завършена и трайна управленска схема, Такова умозрително построение важи преди всичко за традиционните области на обществен живот, които са в голяма степен рационални. Без съмнение ще продължи да се усъвършенства схемата, по която се движи количествено измеримата информация, описваща движението на традиционни стоки и услуги с рационални цени, капитали, работна сила с квалификация в традиционните отрасли. С отдалечаване от рационалните стойности ще става все по-трудно да се проследи движението на информацията и да се влияе действено върху него.

Пълноценно, хомогенно обединение трудно може да се осъществи в границите на съюз от 27 или повече страни при наличието на резки и чести промени в обкръжаващата среда. Център на обединението с възможно най-висока плътност на информацията (в широк смисъл) биха образували Франция, Германия, страните от Бенелюкс, вероятно Австрия, Финландия, Италия (с уговорки заради честите вътрешнополитически и стопански колебания.)

По-слабо обвързани в “междинна зона”, в т.ч. по собствено желание, биха останали Великобритания (заради различната общественоекономическа философия и поради стратегическата военнополитическа обвързаност със САЩ), Швеция, Дания. Освен досегашните страни – членки на ЕС, при благоприятно стопанско и политическо развитие в тази група биха попаднали и страните от Вишеградската четворка и Словения или Кипър.

Обвързани с повече случайни връзки могат да останат останалите бивши социалистически страни. Извън съюза, но под някаква форма на контрол (асоциирано членство, привилегировано партньорство) биха останали северноафриканските страни и Турция. В действителност обаче отделни части от Италия (Северът), Швейцария (макар и формално извън ЕС), Австрия и Словения в един момент могат да се окажат обвързани помежду си с връзки, по-здрави от тези с останалите части в съответните страни. Разделението им по групи по-горе е до известна степен условно.

За степента, която е достигнало равнището на обединението, ще може в някои случаи да се съди само косвено. Като се имат пред вид особеностите и на двете линии на развитие, фактическото ядро на интеграцията ще се откроява при проследяването през достатъчно продължителен срок от време на участието на всички европейски общности в съвместните начинания във всички области и на всички равнища на общественния живот. По същия начин ще се определят и групата на пълноправните, но не пълноценни участници в интеграцията, както и общностите, образуващи “междинната зона”. Без съмнение границите и на “ядрото”, и на “периферията”, и на “буферната зона” ще бъдат по-подвижни от границите на всички досегашни социални системи. Тези граници в много по-малка степен ще се покриват с настоящите политически такива.

Вътре в ЕС в регионален мащаб могат да се развият интеграционни “острови” с нови стопански и управленски центрове, наред с традиционните столици. От друга страна връзките на тези “острови” със стопански, културни и прочее единици извън ЕС, осъществявани чрез участието в ТНК или в нетрадиционни професионални и културни общности – в смисъла, в който ги разглежда А. Тофлер, могат да се окажат по-здрави от връзките вътре в ЕС.

Интеграцията не е еднократно, макар и продължително по време действие, нито поредица от завършени такива действия, а по-скоро е процес на непрекъснато възпроизвеждане на общността на интереси (на първо място стопански) около сравнително неизменна група общи ценности, около група общи цели, видоизменяни и допълвани в бъдеще под натиска (в т.ч. външен) на трудно предсказуемото стопанско и културно развитие. Обособяването на действителен център (центрове) за стратегическо управление, работещ повече на принципа на координацията, отколкото на субординацията, който да подsigурява това възпроизвеждане, е твърде вероятно.

Литература

1. Генов, Георги, Емил Панушев, *За по-голям и по-силен Европейски съюз*, София, НЕКСТ, 2001 г.
2. Маринов, Велко, *Международното разделение на труда*, София, УИ “Св. Климент Охридски”, 1993 г.
3. Маринов, Велко, *Единният вътрешен пазар на ЕО*, УИ “Стопанство”, 1993 г.
4. Маринов, Велко, Михаил Савов, Марин Петров, Миланка Славова, Димитър Хаджиниколов, Сашо Кръстев, *Европейска икономическа интеграция*, УИ “Стопанство”, 2004 г.

5. Шикова, Ингрид, Красимир Николов, *ЕС – политики*, Институт по публична администрация и европейска интеграция, София, 2003 г.
6. Бушев, Михаил, *Синергетика*, София, УИ “Св. Климент Охридски”, 1992 г.
7. Фукуяма, Франсис, *Краят на историята и последният човек*, София, “Обсидиан”, 1993 г.
8. Джонсън, Пол, *Съвременността*, София, УИ “Св. Климент Охридски”, 1993 г.
9. Гълбrait, Джон К., *Анатомия на властта*, София, “Хр. Ботев”, 1993 г.
10. Бжежински, Збигнев, *Извън контрол*, “Обсидиан”, София, 1994 г.
11. Паркинсън, Сирил, *Луксозен капан за мишки*, Варна, “Г. Бакалов”, 1986 г.
12. Шрьодингер, Ервин *Что такое жизнь?*, Москва, “Наука”, 1972 г.
13. Хънтингтън, Самуел, *Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред*, “Обсидиан”, София, 2009 г.
14. Кейган, Робърт, *Завръщането на историята и краят на мечтите*, „Обсидиан“, София, 2008 г.
15. Питърс, Томас, Роберт Уотърман, *Към съвършенството във фирменото управление*, София, “Народна култура”, 1985 г.
16. Винер, Норберт, *Кибернетика*, София, Наука и изкуство, 1964 г.
17. David Mitrani, *A Working Peace System*, Chicago, Quadrangle Books, 1966.
18. James Dougherty, Robert Pfaltzgraff, *Contending Theories of International Relations*, Philadelphia, J. B. Lippincott & Co, 1971.
19. John Edelman Spero, *The Politics of International Economic Relations*, New York, St. Martin Press, 1985.
20. Horst Hegmann/Bernhard Neumarker, *Die Europäische Union aus politoökonomischer Perspektive*, Metropolis Verlag”, Marburg 2002.
21. Silva, M., B. Sjogren, *Europe 1992 & The New World Power Game*, New York, Wiley, 1990.
22. Frederic, C., Menz, Sarah A. Stevens, *Economic Opportunities in Freer U.S. Trade with Canada*, Albany, State University of New York Press, 1991.
23. Schlesinger, Arthur, *The Cycles of American History*, Boston, Houghton Mifflin Co, 1986.
24. Roland Freudenstein, *Europaarchiv*, No 21, 1990.
25. Takayama, Hideko, *Japan: Pushed to the Edge*, Newsweek International, Oct. 21, 2003.
26. Kimberly, A. Clausing, *Multinational Firms: the Empirical Behavior of Intrafirm Trade in a Gravity Equation Model*, CEPS Working Document No. 147.
27. Joel Cotkin, *TRIBES: How Race, Religion and Identity Determine Success in the New Global Economy*, Random House, 1993.
28. Dietmar Stutzer, *Wirtschaftsunion Europa*, Hamburg, Facta oblita, 1989.
29. Peter Hilpold, *Die EU im GATT/WTO-System: Aspekte einer Beziehung „sui generis“*, Braunschweig, TU-Braunschweig, 1998.
30. Jagdish Bhagwati, *Is Free Trade Passe After All?*, Frankfurt, Weltwirtschaftliches Archiv 1/89.
31. Hans Guggisberg, *Die Folgen der europäischen Integration für Drittstaaten*, Mono, TU Braunschweig, Braunschweig, 1998.

34. J. Robert Wegs, Europe since 1945, New York, St. Martins Perss, 1984.
35. Jean Monet, Les Etats - Units d'Europe Ont Commence: Discours et Allocations, 1952.
36. Robert Schuman, French Policy toward Germany since the War in J. Robert Wegs, "Europe since 1945", New York, St.Martins Perss, 1984.
37. Steven George, Politics and Policy in the European Community, Oxford, 1991.
38. Hudalla, Anneke, Desintegration durch Integration?: Dilema der Ostewrweiterung der Eropaischen Union und die Europapolitik der Regirung Schroders, Hamburg, 1999.
39. Wiedenfeld, W., W. Wessels, Winfried v. Urf, Europa von A – Z: Taschenbuch der europaischen Integration, Bonn, Europa Union Verlag, 1997.
40. Wiedenfeld, W., W. Wessels, Europa von A - Z:Taschenbuch der europaischen Integration, Bonn, Europa Union Verlag, 2002.
41. Schmueser, Hannes, EU – Protektionismus als Globalisierungsantwort?, Braunschweig, TU-Braunschweig, 1998.
42. Franz, P. Lang, Internationale Wirtschaftsbeziehungen, Teil 2: Integration, Kapitalverkehr und Wechselkurse, Skript.
43. Tausch, Arno, The European Union: Global Challenge or Global Governance? 14 World System Hypotheses and Two Scenarios of the Future of the Union, 1985, <http://www.uni-trier.de/zes/bd49.html>

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА СРЕДАТА ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Резюме:

Европейският съюз (ЕС) е сложна социална система, подложен на нов тип външно въздействие след 1989 г. Системният подход позволява прогноза за развитието чрез анализ на взаимодействието между съюза и средата му. Подвижната среда поставя граници пред разширяването на съюза и повишава изискванията към управлението му. По различен начин влияят върху интеграцията главните партньори и конкуренти (САЩ, Япония, Китай, Русия), зависимите региони в Източна Европа и Северна Африка, както и международната институционална рамка (СТО) и трудно контролируемите транснационални корпорации. В подвижната среда Съюзът се развива в посока гъвкава схема с център и периферия. Интеграцията не е еднократно действие, а процес на възпроизвеждане в общността на променливи интереси около неизменна група общи ценности и цели.

THE ENVIRONMENTAL IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE EU

Abstract:

The European Union is a complex open system, put to a new kind of external pressure after 1989. The system approach gives us the possibility to foresee the further development through examining the interaction between the Union and its environment. The dynamic environment determines the external borders of the Union and raises the requirements towards its governance. Too manifold is influence of the external factors: partners and competitors (the USA, Japan, China and Russia), dependent regions in Eastern Europe and Northern Africa, the international institutional frame work (the WTO) and the Multinational companies. In this uncertain environment the Union moves towards a flexible scheme with center and periphery. The integration is not an act, but a process of reproduction of a community with variable interests and constant values and goals.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА УНСС
Том I, 2012 г.

Дирекция “Наука”
началник сектор “Научни издания” Красимира Пенева,
главен експерт (научни сборници)
Емил Мутафчиев – редактор
Художник: Истилиян Божилов

Даден за печат на 29.05.2012 г.
Формат 16/70/100; ПК 16.5; тираж 210
ISSN 0861-9344

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС